

DUŠAN ČORBIĆ

**KEMALIZAM: IDEOLOGIJA
STVARANJA MODERNE TURSKE**

Dušan Čorbić
KEMALIZAM: IDEOLOGIJA STVARANJA
MODERNE TURSKE

Recenzenti

Prof. dr Zoran Krstić
Prof. dr Vladimir Ajzenhamer
Prof. dr Stefan Surlić

Lektura teksta

Zorana Jovanović

Za izdavača

dr Miša Stojadinović, naučni savetnik

Izdavač

Institut za političke studije
Beograd
Dobrinjska 11/4
ips@ips.ac.rs

Dizajn korica

Mojca Vukobrat

Štampa

Komazec, Indija

Tiraž

100

ISBN 978-86-7419-446-1

Stavovi zastupljeni u ovoj knjizi pripadaju isključivo autoru.
Ova knjiga je nastala uz podršku Ministarstva nauke, tehnološkog razvoja i inovacija.

Dušan Čorbić

**KEMALIZAM: IDEOLOGIJA
STVARANJA MODERNE TURSKE**

Институт за политичке студије
Београд, 2026.

Sadržaj

NAPOMENA AUTORA	7
UVOD	9
PRVI DEO: TEMELJNE POSTAVKE KEMALIZMA	17
Kemalizam: ideologija ili skup principa?	17
Osmansko nasleđe: kontinuitet ili diskontinuitet?	20
Nastanak i oblikovanje kemalističke ideje.....	25
Principi kemalizma	28
1. Nacionalizam (<i>Milliyetçilik</i>)	30
2. Sekularizam (<i>Laiklik</i>)	34
3. Republikanizam (<i>Cumhuriyetçilik</i>).....	37
4. Revolucionarnost (<i>İnkılâpçılık</i>)	38
5. Populizam (<i>Halkçılık</i>)	39
6. Etatizam (<i>Devletçilik</i>)	40
Alternativni koncepti: islamizam i (neo)osmanizam	41
Islamizam.....	41
(Neo)osmanizam.....	43
DRUGI DEO: ISTORIJSKA PREKRETNICA – RAĐANJE REPUBLIKE	47
Kolaps Imperije i Rat za nezavisnost.....	47
Ataturkove reforme: radikalizacija reformskog puta.....	54
Reakcija: izazovi kemalističke revolucije.....	60
Institucionalizacija kemalizma: osnivanje i razvoj	
Republikanske narodne partije.....	62
Drugi svetski rat: krhka neutralnost.....	67
TREĆI DEO: PODELJENA TURSKA U HLADNORATOVSKOJ PODELI SVETA	71
Demokratizacija: izazov kemalizmu?.....	71
Pad CHP: poraz kemalizma?	77
Vojni udar 1960. godine: početak turske militokratije.....	82
Kemalizam posle Kemala Ataturka: skretanje ulevo	88
Kemalizam unutar socijalizma ili socijalizam unutar kemalizma?	88
Edževitov kemalizam: <i>levo od centra</i>	91
Desničarski pandan: tursko-islamska sinteza	95

Islamizam kao alternativa kemalizmu	97
Vojni udar 1980. godine: istorijska skretnica	99
Aleviti: kemalisti ili komunisti?	103
Rađanje drugosti: jačanje kurdsog nacionalizma	106

ČETVRTI DEO: POSLEDICE DOGMATSKOG PRISTUPA – POLITIČKA NESTABILNOST

I POVRATAK „OTPISANIH“

Na razmeđu starateljske i delegativne demokratije	111
Kemalističke ili autoritarne enklave: paralelne strukture moći ...	113
Demokratsko ili kemalističko starateljstvo?	115
Turska nakon 1980: pobeda ili poraz kemalizma?	117
Ozalova Turska: uvod u 2002. godinu	122
(Ne)postojeći naslednik CHP-a	123
Uspon „nepoželjnih“: islamizam kao rešenje	126
Početak kraja: demonstracija moći republikanskih elita.....	129
Ideološko traganje: CHP između nove i anadolijske levice.....	132
Radikalizacija kurdsog pitanja.....	134

PETI DEO: KEMALISTIČKA ILI ERDOGANOVA TURSKA?

Detronizacija republikanske elite.....	137
Bastioni kemalizma: borci protiv islamizma ili demokratije?.....	143
Gulen: Erdoganov saveznik ili protivnik kemalizma?	147
CHP nakon 2002: između kemalističkog nasleđa i potrebe prilagođavanja.....	150
Kemalizam u eri Redžepa Tajipa Erdogana.....	154
a) Sekularizam između kemalizma, islamizma i demokratije	154
b) Kemalistički nacionalizam: izazovi islamizma i kurdsog nacionalizma	159
Pokušaj puča 2016. godine: ustoličenje „sultana“	161
Proглаšenje pobednika: prelazak na predsednički sistem	164
Perspektive i razvoj kemalizma: između izvornih principa i izmenjene stvarnosti	167

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

LITERATURA.....

BIOGRAFIJA AUTORA

NAPOMENA AUTORA

Knjiga *Kemalizam: stvaranje moderne Turske* proizilazi iz doktorske teze odbranjene u julu 2025. godine na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu. Pred čitaocima se nalazi delimično izmenjena verzija. Izmene se odnose, pre svega, na uklanjanje onih delova disertacije koji ne tretiraju direktno problem kemalizma i političkog sistema Turske. Reč je o početnim poglavljima disertacije koja se bave metodološkim i teorijskim okvirom. Oni delovi teorijskog okvira koji su smatrani posebno važnim za ovu problematiku, inkorporirani su u tekst knjige. To se odnosi na teorijska određenja poput onih povezanih sa različitim konceptima ideologija. Takođe, zadržani su i oni delovi koji su u uskoj vezi sa analizom evolucije turskog političkog sistema kao što su određenja defektnih formi demokratije (starateljska i delegativna demokratija, autoritarne enklave). Radi se o konceptima veoma značajnim za razumevanje ove teme.

U cilju veće preglednosti i preciziranja problema, neka poglavlja i tumačenja relevantnih autora su dopunjena i dodatno precizirana. Dopune se odnose prvenstveno na navođenje, odnosno pozivanje na nove izvore i autore čija zapažanja potkrepljuju određene tvrdnje koje su zastupane u doktorskoj disertaciji. U tom pogledu je važno napomenuti da su date i preporuke za određene izvore koji detaljnije obrađuju neka pitanja pomenuta u knjizi. Najzad, u istom cilju su izvršene i određene izmene tehničkog i stilskog karaktera. U to spadaju, između ostalog, ispravke nehotičnih grešaka (datumi, termini i sl.), pravopisne korekcije, „doterivanje“ nekih rečenica, odnosno prerada određenih parafraza u citate zarad što vernijeg prikaza problema i dodatno pozivanje, u samom tekstu knjige, na već korišćene izvore (autore). To bi trebalo da pruži čitaocima jasniji pregled relevantnih izvora o datoj tematici. Takođe, treba pomenuti da su izvršene i manje ispravke u pogledu transkripcije. Dakle, u pitanju je skraćeni tekst, prilagođen ne samo onim čitaocima

koji poseduju određena znanja o ovoj temi, već i onima koji bi želeli da steknu osnovna znanja o kemalizmu i njegovom uticaju na politička i društvena kretanja u Republici Turskoj tokom 20. i prve dve decenije 21. veka.

Dušan Čorbić

UVOD

Razumevanje aktuelnih dešavanja u Turskoj zahteva analizu istorijskih faktora koji su stvorili klimu konstantnih netrpeljivosti i višedimenzionalne diferencijacije. Samim tim, uzroke današnje podeljenosti turskog društva treba tražiti u periodu etabliranja same Republike od strane Kemala Atatürka (Kemal Atatürk) i njegovih naslednika. Otuda se kemalizam, najpre kao doktrina, a kasnije i kao dogma, može označiti kao referentna tačka u kontekstu elaboracije trenutnih dešavanja u čijem je središtu demokratska perspektiva zemlje. Shodno tome, predmet ove studije je nastanak, geneza, evolucija i formatiranje savremenog političkog sistema Republike Turske u kontekstu uticaja kemalističkih principa, odnosno njihovih interpretacija na razvoj istog nakon 1950. godine.

Izloživši osvrt na period formiranja kemalističke ideje i države u prvoj polovini 20. veka, ova studija nastoji da pruži analizu kasnijih, hladnoratovskih društveno-političkih tokova u svetlu njihove povezanosti sa izvornim kemalističkim principima. Samim tim, da bi se razumela priroda turskog političkog sistema i društva neophodno je prikazati istorijski razvoj otelovljen kroz kemalizam, koji je i danas, barem deklarativno, osnovno načelo turske države. Atatürkova zaostavština, odnosno kemalizam, može se označiti kao „s jedne strane, doktrina, a s druge strane politički i društveni kult na kojima se temelje identitet i institucionalno-politička struktura moderne turske države“.¹

Uspostavljanje višestranačja predstavlja prekretnicu u razvoju kemalizma, koja će opredeliti i dalji razvoj Republike Turske. U izmenjenim međunarodnim i unutrašnjim okolnostima neminovno dolazi do postepenih promena u shvatanju glavnih doktrinarnih postavki. Kemalizam se prilagođava aktuelnim kretanjima pa je i tumačenje osnovnih

¹ Dejan Jović, „Turska“, u: *Bliski istok: politika i povijest*, ur. Mirjana Kasapović, Zagreb: Fakultet političkih znanosti, 2016, str. 357.

principa, tzv. šest strela² kemalizma, obeleženo novim unutrašnjim i međunarodnim strujanjima. U hladnoratovskoj atmosferi ideoloških previranja, demokratizacije i popuštanja stega autoritarnog kemalizma, kemalistički principi bivaju izloženi preispitivanju i redefiniciji značenja. Takva kretanja omogućavalo je i idejno siromaštvo kemalizma koji se nikada nije razvio u koherentnu ideologiju po uzoru na socijalizam ili liberalizam, već je često tumačen u okviru datih ideoloških sistema.³ Dakle, s obzirom da je nastao i dugo se razvijao u nedemokratskim i specifičnim okolnostima, izložen različitim ideološkim uticajima od kojih su neki bili izrazito antidemokratski, tako je i njegov kasniji put determinisan tim periodom koji je bio formativan u pogledu temeljnih principa. Kako je kemalistički karakter mlade Republike bio neprikosnoven, tako je i demokratija nakon 1946. godine bila podređena kemalističkim principima, pa se od nje odustajalo kad god su oni, po mišljenju republikanske elite, bili u opasnosti. Pritom, potrebno je razlikovati kemalističke principe ustanovljene za vreme Kemala Atatürka od onih interpretacija kemalizma koje su ustanovljavali Atatürkovi naslednici nakon uvođenja višestranačja.⁴

Pod republikanskom elitom misli se na sve one aktore koji su svojim tumačenjima doprinosili razvoju, odnosno reinterpretaciji kemalizma. Sinan Džidi (Sinan Ciddi) razlikuje zvanične predstavnike kemalizma od kemalističkih organizacija iz civilnog sektora. U ovom radu se pod republikanskim elitama ili bastionima kemalizma misli prvenstveno na zvanične predstavnike oličene prvenstveno u vojsci, pravosuđu i Republikanskoj narodnoj partiji (Cumhuriyet Halk Partisi, CHP), ali i državnoj administraciji, prosveti, poslovnim krugovima. Dakle, u nastavku će fokus biti na onom viđenju kemalizma koje su zastupali „zvanični“ predstavnici kemalizma zbog njihovog uticaja na razvoj političkog sistema.⁵

² Kemalistička koncepcija moderne države zasnovana je na principima republikanizma, revolucionarnosti, laicizma, etatizma, nacionalizma i populizma. Utvrđeni na Trećem kongresu Republikanske narodne partije 1931. godine, ovi principi će 1937. godine biti inkorporirani u turski ustav čime će postati zvanične smernice razvoja države. Ahmad Feroz, *The making of modern Turkey*, London: Routledge, 1993, p. 63.

³ Hasan Kösebalaban, *Turkish Foreign Policy: Islam, Nationalism, and Globalization*, New York: Palgrave Macmillan, 2011, pp. 65–66.

⁴ Живојин Ђурић и Владимир Ајзенхамер, „Политички систем Турске на размеђу кемализма и исламизма“, *Српска политичка мисао*, 34, 4, 2011, стр. 463.

⁵ Sinan Ciddi, “Kemalist advocacy in a post-Kemalist era?”, In: *The Turkish AK Party and its Leader: Criticism, opposition and dissident*, ed. Ümit Cizre, London and

U vezi sa izloženim, osnovno istraživačko pitanje glasi: Da li je nakon uvođenja višestranačja nastavljen put razvoja političkog sistema zasnovan na izvornim principima kemalizma ili je reč o početku njihove redefinicije? Cilj je ispitati da li je nakon 1950. godine došlo do odstupanja od izvornih kemalističkih principa. Odgovorom na ovo pitanje indirektno se nastoji ispitati mnogo širi problem uspešnosti procesa nacionalnog konstituisanja, kao važnog kemalističkog projekta čije implikacije uveliko determinišu savremena društveno-politička kretanja u Turskoj. Najzad, iz ovoga proizilazi i pitanje uticaja takve politike na razvoj i kvalitet demokratskih ustanova.

Knjiga obrađuje period od 1950. godine zaključno sa neuspehim pokušajem vojnog udara 2016. godine. Reč je o dinamičnom periodu borbe republikanskih elita za egzistenciju i suprematiju u višestranačkom ambijentu. Iako je Turska četiri godine ranije formalno prešla sa jednostranačkog na višestranački sistem, tek se izbori iz 1950. godine na kojima je poražena kemalistička Republikanska narodna partija (CHP) mogu smatrati slobodnim i poštenim, te izrazom volje većine građana usled čega se uzimaju za početak procesa demokratizacije u Turskoj. Pritom, poseban fokus je stavljen na događaje od promene vlasti (1950. godine) do 2002. godine koja se može označiti kao horizontala koja deli Tursku na dva dela – kemalistički i erdoganovski. Ove dve krajnosti imaju velikog značaja kako za kemalizam, tako i za demokratsku perspektivu Turske, budući da predstavljaju glavne skretnice u razdoblju u kojem su bastioni kemalizma, pod izgovorom borbe za očuvanje sopstvenih principa, istovremeno vodili ka urušavanju istih. Dakle, navedeno vremensko razdoblje karakteriše napetost između privrženosti kemalističkim načelima i eskalacije višedimenzionalne polarizacije koja je narušavala kako kemalističku orijentaciju, tako i demokratsku perspektivu turske države. Samim tim, događaji nakon 2002. godine mogu se posmatrati kao posledica datih napetosti. Tako se uspeh Partije pravde i razvoja (Adalet ve Kalkınma Partisi, AKP) i neuspesi republikanske elite, ali i status kemalizma, njegovih principa i kemalističkog karaktera turskog društva mogu tumačiti u kontekstu već pređenog puta. S tim u vezi, glavni argument ove studije je tvrdnja da uvođenjem višestranačja vojne i republikanske elite, preuzimajući ulogu čuvara Ataturkovog nasleđa, unose svoje interpretacije u izvorne principe kemalizma čime u velikoj meri podrivaju iste. Preciznije, pokazalo se da su odgovori kemalista, prevashodno vojnih vlasti, na izazove dinamičnih političkih

trendova tog doba ojačali alternativne političke pokrete i koncepcije društveno-političkog razvoja. Reinterpretacija fundamentalnih kemalističkih postavki se može posmatrati kao jedan od odgovora koji je, u krajnjoj liniji, vodio slabljenju autoriteta tih načela.

Imajući u vidu ideološke praznine i nedorečenosti izvornog kemalizma, hladnoratovski ambijent je omogućio različita tumačenja i definicije kemalističkih principa, u skladu sa vodećim ideološkim strujanjima tog doba. Tako su, primera radi, principi poput populizma i etatizma bivali redefinisani u skladu sa sveprisutnim desnim i levim ideološkim paradigmama.⁶ U okolnostima takvog preispitivanja kemalističke doktrine, bastioni kemalizma preuzimaju ulogu čuvara kemalističke ideje i poretka diktirajući obavezujuće obrasce razvoja države i društva. Otuda se mogu označiti kao svojevrsne autoritarne enklave koje su dirigujući poželjne razvojne okvire, neminovno urušavale kvalitet demokratskih ustanova u periodu nakon uspostavljanja višestranačkog sistema. To se posebno odnosi na period nakon puča 1960. godine, kada će republikanske elite predvođene moćnom armijom postati gospodari ustavnog poretka.

Jedan od najvažnijih elemenata tog dirigovanog obrasca razvoja je sekularizam, koji je, kako primećuje Sumantra Boz (Sumantra Bose), uklopljen u „etatistički autoritarizam“ bio „lišen demokratskog jezika“ putem kojeg bi mogao da osujeti jačanje antisekularnih opcija.⁷ Sledstveno tome, po ovom autoru, pribegavanje represiji je kontraproduktivno ojačalo antisekularne snage koje prisvajaju ulogu boraca protiv tiranije.⁸ Tako se kemalizam, kako to sumira Tanasković vođen određenim zapažanjima, vremenom pretvorio:

„u nervozni sekularistički i nacionalistički refleks, spreman da prepozna neprijatelje laičke i unitarne Turske, ali ne i kadar da im trajno i delotvorno parira, oslanjajući se

⁶ Kada je reč o detaljnijoj analizi reinterpretacija kemalizma, posebno u skladu sa levim strujanjima, tokom i nakon Hladnog rata mogu se preporučiti odlične studije sledećih autora: Sinan Ciddi, *Kemalism in Turkish Politics: The Republican People's Party, Secularism and nationalism*, London and New York: Routledge, 2009; Toni Alaranta, *Contemporary Kemalism: From Universal Secular-Humanism to Extreme Turkish Nationalism*, London and New York: Routledge, 2014; Özgür Mutlu Ulus, *The Army and the Radical Left In Turkey: Military Coups, Socialist Revolution and Kemalism*, London, New York: I.B. Tauris, 2011.

⁷ Sumantra Bose, *Secular states, religious politics: India, Turkey, and the future of secularism*, Cambridge: Cambridge University Press, 2018, p. 325.

⁸ Isto.

na široku društvenu bazu, koju je ubrzano gubio. Tvrdim kemalistima bliska je bila čak i deviza: *Za narod, uprkos narodu!* Sekularnost/laičnost u kemalističkoj interpretaciji izvrgla se u radikalni sekularizam/laicizam, koji je u religiji kao takvoj video najveću opasnost za društvo i njegov napredak.⁹

Kao rezultat toga, usvajanje tursko-islamske sinteze kao ideološke platforme za obezbeđivanje stabilnosti i jedinstva od strane vojnih vlasti nakon 1980. godine predstavlja reakciju na uspeh takozvanog „puzajućeg islamizma“ koji je jačao u ambijentu učestalih pučeva, ideoloških kriza i višeslojne polarizacije. Paradoksalno, uprkos agresivnoj sekularizaciji, glavni element u konstituisanju turske nacije bio je islam, posebno sunitsko-hanefijskog tipa, koji je ispovedala većina stanovništva mlade države.¹⁰ Zato se u kasnijem razdoblju, naročito nakon usvajanja tursko-islamske sinteze¹¹ od strane vojnih vlasti nakon 1980. godine počela osećati izvesna doza netrpeljivosti prema grupacijama koje su odudarale od takve definicije, počev od heterodoksnih alevita pa do Kurda koji, iako suniti, nisu pripadali hanefijskom mezhebu kao većina stanovništva države, već šafijskom.¹² Represivni pristup identitetske homogenizacije omogućio je zaokruživanje i potpuno izdvajanje kurdske nacionalne

⁹ Дарко Танасковић, *Велики повратак Турске? Неоосманизам или исламизам*, Београд: Службени гласник, 2015, стр. 24.

¹⁰ Soner Cagaptay, *Islam, Secularism, and Nationalism in Modern Turkey: Who is a Turk?*, London and New York: Routledge, 2006. Značaj jezika dolazi do izražaja u kasnijoj fazi procesa nacionalnog konstituisanja kao deo asimilacije različitih muslimanskih etničkih grupa u jedinstven turski identitet. Uprkos činjenici da je velikom broju anadolskih hrišćana turski jezik bio maternji, oni su bili obuhvaćeni programom razmene sa Grčkom 1923. godine iako nisu poznavali grčki jezik. Ричард Клог, *Историја Грчке новог доба*, Београд: Клио, 2000, стр. 105; Soner Cagaptay, *Islam, Secularism, and Nationalism in Modern Turkey: Who is a Turk?*.

¹¹ Kao produkt tursko-islamske sinteze javlja se etatizovani islamizam, kontrolisan od strane države. Reč je o spoju turskog nacionalizma i islamizma. Fetulah Gulen (Fethullah Gülen) će postati poznat po propovedima koje su promovisale upravo ovakvu vrstu islamizma. Christopher Houston, *Islam, Kurds and the Turkish Nation State*, Oxford, New York: Berg, 2001, pp. 149–151.

¹² Sumantra Bose, *Secular states, religious politics: India, Turkey, and the future of secularism*; Sinan Ciddi, *Kemalism in Turkish Politics: The Republican People's Party, Secularism and nationalism*, p. 70; Kemal Kirişçi, "Disaggregating Turkish citizenship and immigration practices", *Middle Eastern Studies*, 36:3, 2000, pp. 1–22; Hakan M. Yavuz, *Secularism and Muslim Democracy in Turkey*, Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

identiteta. Pokušaj da se turski identitet svede isključivo na ono što je propisala republikanska elita doveo je do otpora, s jedne strane verskog, a sa druge nacionalnog.¹³

Važno je napomenuti, kao što Jović ističe, da je kemalistima uzor bio francuski republikanizam pa je po ugledu na taj model period formiranja nove države obeležen obračunavanjem sa nasleđem imperijalne prošlosti. To se u prvom redu odnosi na heterogenu etničku strukturu, „problem“ koji su nove vlasti rešavale putem pomenute politike asimilacije i homogenizacije stanovništva na bazi novog turskog identiteta iz čega je proistekao kurdski problem.¹⁴ Drugim rečima, korene kurdskog problema, prema mišljenju Sumantra Boza, treba tražiti u „ideološkim i institucionalnim temeljima“ Turske.¹⁵ Pored islama i turskog jezika, osmansko nasleđe predstavlja najvažniji elemenat turskog nacionalnog bića. Republika je nasledila određena gledišta osmanskih modernizatora pa se može reći da je postojao kontinuitet između osmanskih reformatora i republikanskih nacionalista. U identitetskom smislu to je vidljivo u kontekstu lociranja fundamentalnih elemenata buduće nacije.¹⁶ Dakle, u trouglu islamizma i osmanizma sa jedne strane i kemalizma sa druge, rođeno je moderno tursko društvo, oblikovano razlikama proisteklim iz te koncepcijske borbe čije negativne posledice imaju jak dezintegracioni uticaj na stabilnost ove zemlje.

Može se reći da je evolucija demokratskih institucija Republike Turske tokom druge polovine 20. veka u najvećoj meri žrtva višeslojne polarizacije društva čije uzroke treba tražiti u početnoj fazi izgradnje

¹³ Soner Cagaptay, *Islam, Secularism, and Nationalism in Modern Turkey: Who is a Turk?*; Sumantra Bose, *Secular states, religious politics: India, Turkey, and the future of secularism*, p. 107.

¹⁴ Činjenica da je Osmansko carstvo bilo multietnička država u kojoj je identifikacija vršena u skladu sa kriterijumom verske pripadnosti, nametnula je i specifičnu prirodu procesa nacionalnog konstituisanja u Turskoj. Taj poduhvat zasnivao se na asimilaciji brojnih etničkih grupacija u jedinstveni identitet utemeljen na islamu, koji se može karakterisati kao vezivno tkivo tog procesa. Kao što Jović primećuje, *tako je turska nacija formirana, između ostalog, i kao muslimanska nacija*. Dejan Jović, „Turska“, str. 357.

¹⁵ Sumantra Bose, *Secular states, religious politics: India, Turkey, and the future of secularism*, p. 251.

¹⁶ Caglar Keyder, „Whither the Project of Modernity? Turkey in the 1990s“, In: *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey*, eds. Sibel Bozdoğan and Resat Kasaba, Seattle and London: University of Washington Press, 1997, pp. 37–51. Prema Džagaptaju nacionalizacija kroz religiju ukazuje na osmansko nasleđe millet sistema. Soner Cagaptay, *Islam, Secularism, and Nationalism in Modern Turkey: Who is a Turk?*, p. 161.

nacije i Republike. Na ideološkoj ravni uzdizali su se sukobi između krajnje levih militantnih grupa i nacionalista.¹⁷ Na verskom planu dolazi do rasepa između različitih muslimanskih grupacija. Najzad, etničko nasilje između kurdskih nacionalista i republikanskih bezbednosnih snaga u potpunosti je paralisalo funkcionisanje države.¹⁸ Pomenute nepetosti su vodile supremaciji turske armije i pučevima kojima je ista manifestovala svoju moć i ulogu garanta kemalističkog poretka.

Tako se pod plaštom zaštite kemalističkih principa došlo do neuravnoteženosti civilno-vojnih odnosa koji su ometali izgradnju i razvoj demokratskih ustanova. Smenjujući legitimno izabrane vlade, pučevima i vršenjem pritiska na njih, vojni vrh je sprečavao demokratizaciju države i održavao svoju ulogu jednog od ključnih autoriteta u turskom društvu. To je vodilo ka postepenom urušavanju kemalističkog karaktera poretka koji je gubio podršku na uštrb alternativnih koncepata razvoja. Moćne kemalističke enklave, poput armije i pravosuđa, su na taj način urušavale ne samo demokratske potencijale, već su žrtvovalе i sopstvene principe koji su počeli da blede postajući predmet njihove zloupotrebe.¹⁹ Imajući u vidu navedeno, može se reći da je vojni udar iz 1997. godine, kojim je zbačena islamistička vlada Nedžmetina Erbakana (Necmettin Erbakan), bio neminovан uvod u 2002. godinu kada je ubedljivom pobedom AKP-a na izborima započela nova era u razvoju turske države i društva. U završnom delu knjige pružiće se analiza novog modela društveno-političkog razvoja predvođenog AKP-om. Vojni udar iz 2016. godine može se označiti kao poslednji korak u procesu razvlašćivanja kemalističke elite i redefinisаnja njihove verzije političkog sistema.

¹⁷ Rascep levo-desno intenzivira se u periodu nakon puča 1960. godine. Vremenom će se ovaj rascep poklopiti sa tradicionalnim identitetskim podelama što će dodatno radikalizovati političku situaciju. Sevinç Bermek, *The rise of hybrid political Islam in Turkey: origins and consolidation of the JDP*, Cham: Palgrave Macmillan, 2019, pp. 22–23. Владимир В. Ајзенхамер, Наташа М. Јовановић, „Анализа демократичности парламентарних избора у Републици Турској 2015. године са освртом на историјску генезу изборног процеса“, *Српска политичка мисао*, 49, 3, 2015, стр. 199.

¹⁸ Sinan Ciddi, *Kemalism in Turkish Politics: The Republican People's Party, Secularism and nationalism*, p. 62.

¹⁹ Живојин Ђурић и Владимир Ајзенхамер, „Политички систем Турске на размеђу кемализма и исламизма“, стр. 453.

PRVI DEO: TEMELJNE POSTAVKE KEMALIZMA

Kemalizam: ideologija ili skup principa?

Kemalizam se u literaturi definiše na različite načine. Karakterizacije variraju u rasponu od ideologije, preko sistema principa, do kulta. Ne postoji saglasnost ni među autorima koji kemalizam posmatraju kao ideologiju. Ter Matevosjan (Vahram Ter-Matevosyan) sagledava kemalizam i kao ideologiju i kao sistem principa. S jedne strane, kao ideologija on predstavlja normativno konstruisanu zbirku koncepata koje podržava vladajuća stranka i državne institucije. S druge strane, kao sistem ideja podrazumeva primenu različitih ideja, normi, vrednosti i vizija prilagođenih postojećim okolnostima, ali nedovoljno razrađenih i uklopljenih u širi kontekst.²⁰

Teorijska, ali i prostorna ograničenost kemalizma, kao projekta predviđenog za razvoj konkretnog, turskog slučaja, ukazuje na važnost razlikovanja razvijenih ideologija od „tankih“, slabije razvijenih tipova. Reč je o ideologijama koje određene koncepte pozajmljuju od razvijenih makro ideologija, što doprinosi već pomenutoj hibridnosti takvih modela.²¹ Ta usvajanja ne utiču na identitetsku posebnost određene ideologije budući da se ti koncepti uklapaju, često kroz odgovarajuću redefiniciju, u već postojeći ideološki kontekst. Šire gledano, ideologije ne treba posmatrati kao zatvorene sisteme mišljenja. Njihov opstanak i uspeh zavise od prilagođavanja izmenjenim okolnostima koje generišu korekciju, odnosno redefiniciju određenih, često temeljnih postavki. Takav

²⁰ Vahram Ter-Matevosyan, *Turkey, Kemalism and the Soviet Union: Problems of Modernization, Ideology and Interpretation*, Cham: Palgrave Macmillan, 2019, p. 8.

²¹ Marko Škorić i Aleksej Kišjuhas, *Vodič kroz ideologije I*, Novi Sad: AKO 2014, Zola štampa, 2014, str. 17–30; Videti i: Michael Freeden, *Ideology: A Very Short Introduction*, Oxford: Oxford University Press, 2003.

razvoj uzrokuje pojavu hibridnih ideoloških koncepcija.²² U svetlu takve heterogenosti idejnog sklopa treba posmatrati i razvoj kemalizma.

Neke definicije kemalizma polaze od toga da je reč o ideologiji izgradnje sekularne nacije²³, odnosno doktrini „državnog interveniranja u proces stvaranja moderne turske nacije“.²⁴ Prema Giritliju (İsmet Giritli) kemalizam se može odrediti kao „demokratska i nedogmatska ideologija nacionalne modernizacije“.²⁵ Suna Kili (Suna Kili) definiše kemalizam kao kompozit ideja, vrednosti i nacionalnih težnji.²⁶ Pritom, potrebno je napraviti razliku između formativne faze kemalističke misli, usmeravane od samog Atatürka, i njene kasnije reprodukcije. U knjizi će biti sleđena periodizacija kemalističke ideologije Toniya Alarante (Toni Alaranta) prema kojoj je prva, formativna faza trajala od uspostavljanja Republike 1923. do 1945. godine. Drugi period se odnosi prvenstveno na godine pojave i razvoja levičarskog kemalizma, dok je vojni udar iz 1980. godine bio uвод u početak treće faze.²⁷ Najzad, dolazak Partije pravde i razvoja na vlast 2002. godine se može okarakterisati kao početak poslednje faze u razvoju kemalizma. U skladu sa datom periodizacijom i političkim prilikama tog vremena, Parla (Taha Parla) i Dejvison (Andrew Davison) tvrde da se kemalizam prvobitno razvijao kao korporativistička ideologija.²⁸ Imajući u vidu kasniji razvoj, Çarmikli (Eyup Sabri Çarmikli) ističe da je kemalizam vremenom postao „dogmatska ideologija“.²⁹

²² Videti: Endru Hejvud, *Političke ideologije*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005, str. 14; Michael Freeden, *Ideology Studies: New Advances and Interpretations*, London, New York: Routledge, 2021, pp. 42, 127.

²³ Baskin Oran and Karabekir Akkoyunlu, “Kemalism and the Republican People’s Party (CHP)”, In: *Authoritarianism and Resistance in Turkey*, eds. E. Özyürek, G. Özpınar, E. Altındış, Cham: Springer, 2019, p. 15.

²⁴ Dejan Jović, „Turska“, str. 358.

²⁵ İsmet Giritli, “Kemalism as an Ideology of Modernization”, In: *Atatürk And The Modernization Of Turkey*, ed. Jacob M. Landau, Boulder, Colorado: Westview Press, 1984, p. 253.

²⁶ Suna Kili, 1969, navedeno prema: Vahram Ter-Matevosyan, *Turkey, Kemalism and the Soviet Union: Problems of Modernization, Ideology and Interpretation*, p. 14.

²⁷ Toni Alaranta, *Contemporary Kemalism: From Universal Secular-Humanism to Extreme Turkish Nationalism*, p. 110.

²⁸ Taha Parla and Andrew Davison. *Corporatist Ideology in Kemalist Turkey: Progress or Order?*, Syracuse NY: Syracuse University Press 2004.

²⁹ Eyup Sabri Çarmikli, “Caught between Islam and the West: secularism in the Kemalist discourse”, PhD thesis, London: The University of Westminster, 2011, p. 160. Dostupno na: <https://westminsterresearch.westminster.ac.uk/download/25707cc1301df55c0c560c1d32b3d54c878ac95541c15a83917dd71e0f25a6c4/2271008/>

S druge strane, Cirher (Erik J. Zürcher) tvrdi da kemalizmu kao ideologiji nedostaju koherentnost i emocionalna privlačnost zbog čega ga opisuje kao skup nedovoljno definisanih stavova.³⁰ Slično tome, Sinan Džidi smatra da se za razliku od ideologija poput liberalizma i socijalizma, formativni kemalizam ne može nazvati „kodifikovanom ideologijom“ jer nije posedovao „univerzalne pretenzije što se tiče organizacije dobrog društva na globalnoj osnovi“.³¹ Po ovom autoru kemalizam se javlja pre kao – društveni i politički kult – čiju je dogmatizaciju omogućila autoritarna etatistička frakcija kemalističkog pokreta razvijanjem sopstvenih institucija, normi i procedura.³² Dakle, reč je o grupi autora koji kemalizmu osporavaju koherentnost, navodeći da nikada nije uspeo da se razvije kao sveobuhvatna ideologija.³³ Nalik ovakvim određenjima kemalizma, postoje tumačenja koja naserizam u Egiptu definišu kao sistem ideja kojem takođe nedostaje sveobuhvatnost velikih ideologija.³⁴

U početnoj fazi razvoja, revolucionarni pokret predvođen Kemalom Atatürkom nije ni zasnivao svoje delovanje na nekim razvijenim ideološkim osnovama već se prilagođavao postojećim okolnostima. Utemeljen na principima proklamovanim u ranijoj fazi delovanja, kemalizam će se naknadno i postepeno doktrinarno uobličavati.³⁵ Takva putanja je karakteristična i za kasnije pokrete naserizma u Egiptu i burgibizma u Tunisu.³⁶ Bez obzira na navedene nedostatke, kemalizam je vremenom

Eyup Sabri CARMIKLI.pdf.

³⁰ Cirher navodi da je tu prazninu donekle popunio kult Atatürka, posebno razvijan nakon njegove smrti. Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, London and New York: I. B. Tauris, 2004, pp. 181–182.

³¹ Sinan Ciddi, *Kemalism in Turkish Politics: The Republican People's Party, Secularism and nationalism*, p. 28.

³² Prema: Isto.

³³ Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, p.181; Vahram Ter-Matevosyan, *Turkey, Kemalism and the Soviet Union: Problems of Modernization, Ideology and Interpretation*, pp. 14–16.

³⁴ Takođe, slično kemalističkom modelu, neka određenja naserizma ističu modernizatorsku crtu Naserove vlasti. Videti u: Elie Podeh and Onn Winckler, "Introduction: Nasserism as a Form of Populism", In: *Rethinking Nasserism: Revolution and historical memory in modern Egypt*, eds. Elie Podeh and Onn Winckler, Gainesville: University Press of Florida, 2004, pp. 1–2.

³⁵ Toni Alaranta, *Contemporary Kemalism: From Universal Secular-Humanism to Extreme Turkish Nationalism*, p. 111.

³⁶ Videti u: Масимо Кампанини, *Историја Средњег истока 1798–2006*, Београд: Слио, 2011, стр. 83–84; Michael B. Bishku, "Kemal Atatürk and Habib Bourguiba: Brothers from Different Mothers?", In: *Kurdish Issues: Essays in Honor of Robert W. Olson*, ed. Michael M. Gunter, Costa Mesa: Mazda Publishers, 2016, pp. 1–14.

uspeo da razvije specifičnu doktrinarnu osnovu i strukturu utemeljenu na principima koji će postati njegovo glavno obeležje. Otuda, u nastavku ove knjige polazi se od određenja kemalizma kao „meke ideologije“³⁷, odnosno od, kako je već istaknuto, tankog, slabije razvijenog tipa ideologija koje se nadopunjuju pozajmljivanjem određenih koncepata od razvijenijih ideoloških sistema.

Osmansko nasleđe: kontinuitet ili diskontinuitet?

Uzimajući u obzir navedena određenja, a posebno Jovićevu analizu, kemalizam se može definisati kao (meka) ideologija izgradnje turske nacije i države na kojoj se zasnivaju kasniji razvoj, identitet i institucionalna struktura Republike Turske.³⁸ Kemalizam ne treba posmatrati kao radikalna raskid sa osmanskim prošlošću. Kemalističke ideje i na njima zasnovane reforme predstavljaju završnu tačku evolutivnog procesa koji ima korene u Tanzimatskom pokretu. Preciznije, kemalističke reforme se mogu označiti kao nastavak i radikalizacija osmanskih reformskih tendencija započetih u 19. veku.³⁹ S tim u vezi, İlber Ortaylı (İlber Ortaylı) navodi:

„Republikanski revolucionari nisu krenuli sa srednjovekovnim društvom, već sa društvom koje je bilo ostatak carstva što je svoje poslednje stoleće preživljavalo u tegobama modernizacije. Jedan od činilaca koji su podsticali republikanski radikalizam jeste osmanska modernizacija koja nije mogla da bude korenita u dovoljnoj meri. Poznavanje stabilnosti i slabosti političko-socijalnih institucija današnje Turske moguće je uz dobro razumevanje istorije modernizacije poslednjeg doba Osmanske imperije. Devetnaesti vek je najbrže, najbolnije, najzamornije stoleće osmanske zajednice; najvažniji događaji i institucije koje su pripremile budućnost čine istoriju ovog stoleća.“⁴⁰

³⁷ Metin Hepar 1985, navedeno prema: Vahram Ter-Matevosyan, *Turkey, Kemalism and the Soviet Union: Problems of Modernization, Ideology and Interpretation*, p. 15.

³⁸ Videti: Dejan Jović, „Turska“, str. 357.

³⁹ Zoran Krstić i Dušan Čorbić, „Evolucija turskog nacionalizma: od kemalističkog do religijskog modela“, *Politički život: časopis za analizu politike*, Vol. 2022, No. 23, 2022, str. 38.

⁴⁰ İlber Ortaylı, *Најдужи век империје*, Београд: Српска књижевна задруга, 2004, стр. 31.

Kemal Atatürk i njegovi saborci pripadaju mlađoj generaciji osmanske inteligencije pod velikim uticajem preovlađujućih materijalističkih, pozitivističkih tendencija na Zapadu. Njihove ideje treba tumačiti kao deo šireg mladoturskog konteksta u kojem su uveliko razrađivani koncepti poput vesternizacije, laicizma, nacionalizma, republikanizma, antiimperijalizma čime su, prema oceni Banu Turnaoglu, postavljane „primarne intelektualne i institucionalne osnove za mladu Republiku“.⁴¹ Samim tim, većina kemalističkih reformi ima svoje idejne preteče u osmanskom tanzimatskom i mladoturskom modernizatorskom pokretu. Jedan od vodećih kemalističkih intelektualaca i blizak saradnik Kamala Atatürka, Suphi (Tanrier) Tanrioer (Hamdullah Suphi Tanriöver)⁴² ističe da:

„Poslednje reforme, koje je pokušao i ostvario Kamal Atatürk, bile bi apsolutno nemoguće da druge reforme, isto tako važne i smeje, nisu bile projektovane i odavno ostvarene od reformatora koji su Kemalu prethodili. Borba između novog i starog ispunjava dva poslednja veka otomanske imperije. Put koji je pređen da bi se došlo do kemalizma dug je i pokriven leševima bezbroj hiljada mučenika.“⁴³

Tanzimat se može okarakterisati kao ključna skretnica osmanske istorije koja je pokrenula i usmerila dalji razvoj događaja od mladoturske do kemalističke revolucije. U osnovi tog modernizatorskog pokreta je težnja ka vesternizaciji.⁴⁴ Smatralo se da je usvajanje evropske civilizacije jedini način opstanka oslabljene Imperije. Mustafa Kemal je pripadao grupi najekstremnijih mladoturskih zapadnjaka koji su smatrali da

⁴¹ Banu Turnaoglu, *The Formation of Turkish Republicanism*, Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2017, p. 114.

⁴² U knjizi „Kamal Atatürk – tvorac nove Turske“ Zorana Sv. Tomića, za koju je napisao uvod iz kojeg potiču citirani delovi, autor je potpisan kao H. Suphi Tanrier. Videti: Супхи Х. Танриер, Увод, У: Зоран Св. Томић, *Камал Ататурк – творца нове Турске*, Београд: Планета, 1939, стр. 105 (CV).

⁴³ Isto, стр. 57 (LVII).

⁴⁴ Ahmet Seyhun, *Competing Ideologies in the Late Ottoman Empire and Early Turkish Republic Selected Writings of Islamist, Turkist, and Westernist Intellectuals*, London, New York: I.B. Tauris, 2021, p. 1.

evropsku civilizaciju treba usvojiti u celini.⁴⁵ Ova grupa je u nauci videla osnov za izgradnju naprednog i modernog društva.⁴⁶

U tanzimatskim reformama se mogu tražiti i koreni laicizma. Ortajli pominje Zemljišni zakon iz 1858. godine kao važnu tačku u razvoju te ideje. Ovaj zakon je, iako poštujući islamske pravne osnove, sadržavao određene laičke odredbe u oblastima vlasništva i nasleđivanja. Ustav iz 1876. godine se, samim tim, može posmatrati kao prirodan sled tog razvoja koji je „pripremio temelje epohe laičke države“.⁴⁷ Preciznije, kemalistički laicizam predstavlja kulminaciju jednog procesa. Tanzimatske reforme trgovačkog i krivičnog zakonodavstva i uopšte pravosudnog sistema najbolje odslikavaju laicističke tendencije oličene u ograničavanju nadležnosti šerijata.⁴⁸ Mladoturci će dodatno teorijski razraditi i implementirati date politike. Polazeći od stava da je religija prepreka ljudskom razvoju, oni su uveliko ograničili moć islama u osmanskome društvu.⁴⁹

Mustafa Kemal, i sam ponikao u mladoturskom pokretu, bio je inspirisan laicističkim idejama mladoturskih mislioca poput Zije Gokalpa (Ziya Gökalp), Abdulaha Dževdeta (Abdullah Cevdet) i mnogih drugih. Njihov uticaj na potonje kemalističke reformatore primetan je u čitavom nizu oblasti. U 19. veku među reformski nastrojenom inteligencijom uveliko postoje ideje i predlozi za latinizacijom pisma.⁵⁰ Takođe, među

⁴⁵ Şükrü M. Hanioglu, 1997, navedeno prema: Erik J. Zürcher, *The Young Turk Legacy and Nation Building: From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey*, London: I.B.Tauris, 2010, p. 149. U tom pogledu on je sledio vesternizatoru liniju koju su zastupali Abdulah Dževdet i Dželal Nuri Ileri (Celâl Nuri İleri). Videti u: Ahmet Seyhun, *Competing Ideologies in the Late Ottoman Empire and Early Turkish Republic Selected Writings of Islamist, Turkist, and Westernist Intellectuals*, pp. 127–152. Nasuprot tome, Zija Gokalp, drugi uticajni mladoturski intelektualac koji je značajno uticao na Mustafu Kemala i koji se može označiti ocem turskog nacionalizma, zagovarao je usvajanje zapadne nauke i tehnologije, dok je smatrao da kulturne i duhovne elemente treba tražiti u sopstvenoj tradiciji. Videti u: Ziya Gökalp u: Isto, p. 60.

⁴⁶ Videti više u: Şükrü M. Hanioglu, *Atatürk: An Intellectual Biography*, Princeton: Princeton University Press, 2011.

⁴⁷ Илбер Ортајли, *Хајдужи век имперује*, стр. 155–156.

⁴⁸ Paul Dumont, “The Origins of Kemalist Ideology”, In: *Atatürk and the Modernization of Turkey*, ed. Jacob M. Landau, Boulder, Colorado: Westview Press, 1984, pp. 36–38.

⁴⁹ Uprkos takvom stavu, Mladoturci su imajući u vidu raspoloženje stanovništva vešto koristili islam kao oruđe za opravdavanje svoje politike. Şükrü M. Hanioglu, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902–1908*, Oxford: Oxford University Press, 2001, pp. 305–308.

⁵⁰ Paul Dumont, “The Origins of Kemalist Ideology”, p. 37.

mladoturskom inteligencijom postoje zahtevi za emancipacijom žena što svakako treba imati u vidu kada se govori o kemalističkim reformama i u okviru njih davanju prava glasa ženama.⁵¹

I ostali kemalistički principi imaju svoje osnove u osmanskoj tradiciji. To je posebno vidljivo u slučaju nacionalizma. Paradoksalno, uprkos kemalističkom potiskivanju osmanske prošlosti i islamskih vrednosti, ove kategorije predstavljaju osnove na kojima je izgrađen turski nacionalni identitet. Shodno tome, Soner Džagaptaj (Soner Cagaptay) proces izgradnje turskog nacionalnog identiteta posmatra kao „nacionalizaciju kroz religiju“ čime upućuje na osmansko nasleđe milet sistema prilikom određivanja fundamentalnih uslova pripadnosti turskoj naciji.⁵² Kemalističko shvatanje nacije pratilo je ideje mnogih mladoturskih intelektualaca od kojih se posebno izdvaja Zija Gokalp. Usvojivši njegov koncept turske kulture kao podlogu daljeg nacionalnog konstituisanja, kemalisti će tursku naciju graditi na temeljima osmansko-islamske prošlosti i na njoj zasnovanih vrednosti kao i turskog jezika. U skladu sa miletskom perspektivom, nemuslimanski podanici otpadali su iz ovog nacionalnog projekta usmerenog na asimilaciju vladajućeg, muslimanskog mileta.⁵³ Najzad, usvajanje turskog nacionalizma treba posmatrati u širem kontekstu identitetskog traganja u Osmanskom carstvu, odnosno u korelaciji sa neuspehom alternativnih politika islamizma i osmanskog nacionalizma da obezbede jedinstvo i opstanak klonuloj Imperiji.⁵⁴

Koreni politike etatizma, kao jednog od osnovnih principa kemalizma, mogu se locirati u osmanskoj ekonomskoj misli i praksi tokom

⁵¹ U pogledu zalaganja za emancipaciju žena ističu se pomenuti Abdulah Dževdet, Dželal Nuri Ileri, Zija Gokalp, Jusuf Akčura (*Yusuf Akçura*). Ahmet Seyhun, *Competing Ideologies in the Late Ottoman Empire and Early Turkish Republic Selected Writings of Islamist, Turkist, and Westernist Intellectuals*; Umut Uzer, *An Intellectual History of Turkish Nationalism*, Salt Lake City: The University of Utah Press, 2016, pp. 55–87.

⁵² Videti detaljnije o tome u izvanrednoj studiji: *Islam, Secularism, and Nationalism in Modern Turkey: Who is a Turk?*. U ovoj knjizi Džagaptaj podrobno prikazuje sam tok procesa izgradnje turske nacije, ukazujući pritom na različite faze unutar istog.

⁵³ Soner Cagaptay, *Islam, Secularism, and Nationalism in Modern Turkey: Who is a Turk?*, pp. 80–162; Zoran Krstić i Dušan Čorbić, „Evolucija turskog nacionalizma: od kemalističkog do religijskog modela“, str. 38; O uticaju Zije Gokalpa na kemalističku političku misao svedoči i izjava Mustafa Kemala da je otac njegovih emocija Namik Kemal, a otac ideja Zija Gokalp. Navedeno prema: Umut Uzer, *An Intellectual History of Turkish Nationalism*, p. 63.

⁵⁴ Zoran Krstić i Dušan Čorbić, „Evolucija turskog nacionalizma: od kemalističkog do religijskog modela“, str. 38; Hasan Kösebalaban, *Turkish Foreign Policy: Islam, Nationalism, and Globalization*, p. 1.

19. veka. O tome svedoči činjenica da je sredinom ovog stoleća država bila glavni industrijski preduzetnik. Najčitanija i najuticajnija knjiga u Carstvu iz oblasti ekonomije u drugoj polovini 19. veka *Ekonomi Politik*, Ahmed Midhat Efendije zagovarala je državnu intervenciju.⁵⁵ Takođe, Zija Gokalp, inspirisan idejama Fridriha Lista (Friedrich List) i nemačke škole političke ekonomije snažno je branio ideju nacionalne ekonomije kao preduslova nezavisnosti i daljeg napretka.⁵⁶ Ni ideja republikanizma nije kemalistički izum s obzirom da je još sredinom 19. veka negovana među mladoosmanskim krugovima nadahnutim francuskim republikanizmom. Ipak, povratkom mladoturaka iz egzila nakon Mladoturske revolucije 1908. godine, ideja republikanizma dobija na stvarnom značaju čime se postavljaju temelji za kasnije proglašenje kemalističke Republike.⁵⁷

Takođe, pojam revolucionarnosti, shvaćen kao težnja za revolucionisanjem društva naučnim sredstvima i metodama koje su se pokazale uspešnim na Zapadu, može se naći u spisima reformistički nastrojenih mislilaca druge polovine 19. i početka 20. veka. Dalje, pod uticajem ruskih narodnjaka, u Osmanskom carstvu se pridavao značaj idejama koje tretiraju problem masa. Međutim kemalistički koncept populizma duguje pre svega Ziji Gokalpu čije solidarističke ideje sažima parola: *Nema klasa, postoje samo zanimanja*. Kemalisti će to usvojiti kao deo strategije obezbeđivanja i promovisanja nacionalne solidarnosti, odnosno kao deo politike suprotstavljanja komunističkoj koncepciji klasne borbe.⁵⁸

S obzirom da su ideje koje kemalizam zastupa i na kojima je zasnovan uveliko razmatrane pre uspostavljanja Republike, Şukru Hanioglu (Şükrü M. Hanioglu) ističe da bi kemalističku transformaciju, u najznačajnijim aspektima, trebalo posmatrati kao nastavak poznoosmanske prošlosti.⁵⁹ O tome svedoči i činjenica da su vođe kemalističke revolucije i Republike zapravo proizvod modernih obrazovnih ustanova proisteklih iz tanzimatskih reformi u 19. veku.⁶⁰ Dakle, iz navedenog proizilazi

⁵⁵ Prema: Paul Dumont, "The Origins of Kemalist Ideology", pp. 39–40.

⁵⁶ Пол Димон и Франсоа Жоржон, „Умирање једног Царства 1908–1923“, У: *Историја Османског царства*, прир. Робер Мантран, Београд: Клио, 2022, стр. 707.

⁵⁷ O različitim koncepcijama republikanizma u poznom Osmanskom carstvu videti u: Banu Turnaoğlu, *The Formation of Turkish Republicanism*, pp. 11–114, 220.

⁵⁸ Prema: Paul Dumont, "The Origins of Kemalist Ideology", pp. 31–35.

⁵⁹ Şükrü M. Hanioglu, *Atatürk: An Intellectual Biography*, p. 227.

⁶⁰ Erik J. Zürcher, *The Young Turk Legacy and Nation Building: From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey*, p. 143. Denkvalt Rostou navodi da je Republika Turska

da postoji jasan kontinuitet, usled čega se Republika može posmatrati kao, s jedne strane finalizacija, a sa druge nastavak osmanskih reformskih tendencija. Rečima Pola Dimona (Paul Dumont) i Fransoa Žoržona (François Georgeon) „kemalistička revolucija na svom vrhuncu – oko 1930. godine – dobrim delom se predstavlja kao još jedan uspeh mladoturske revolucije. A ako u potrazi za dubljim korenima moderne Turske zađemo još dublje u prošlost, stići ćemo do plodne zemlje tanzimata“.⁶¹

Nastanak i oblikovanje kemalističke ideje

Dakle, kemalističke reforme ne treba posmatrati kao raskid, već kao nastavak i radikalizaciju reformske trajektorije započete u Osmanском carstvu. Ataturk je stasavao pod uticajem osmanskih reformskih mislilaca. Njegova misao se može okarakterisati kao sinteza brojnih ideja usmerenih ka modernizaciji tradicionalnog društva. Hanioglu navodi da je Ataturkov pogled na svet kreiran pod uticajem šireg teorijskog sklopa koji obuhvata u to vreme izuzetno popularne teorije poput pozitivizma, scijentizma, materijalizma, socijaldarvinizma, turkizma.⁶² Posvećenost tim idejama oblikovala je njegove reformske poduhvate. Vera u nauku je uticala na njegov stav prema religiji i verskim autoritetima rezultirajući politikom laicizma.

Pri definisanju kemalizma⁶³ moraju se uzeti u obzir ove ideje artikulisane u brojnim Ataturkovim govorima, zakonima i programima od početka nacionalističkog pokreta do njegove smrti 1938. godine.⁶⁴

nasledila 85% osmanskih službenika i čak 93% štabnih oficira. Dankwart Rustow, 1964, navedeno prema: İlter Turan, “Continuity and Change in Turkish Bureaucracy: The Kemalist Period and After”, In: *Ataturk and the Modernization of Turkey*, ed. Jacob M. Landau, Boulder, Colorado: Westview Press, 1984, p. 103.

⁶¹ Пол Димон и Франсоа Жоржон, „Умирање једног Царства 1908–1923“, стр. 724.

⁶² Şükrü M. Hanioglu, *Ataturk: An Intellectual Biography*, p. 228.

⁶³ Termin kemalizam je prema većini autora prvi put upotrebljen 1929. godine. Kada je reč o autoru samog pojma mišljenja su podeljena. S jedne strane, pominju se imena turskih intelektualaca i političara poput Jakupa Kadrija Karaosmanoglua, Mahmuta Esata Bozkurta, Ahmeta Dževata (Ahmet Cevat). S druge strane, postoji mišljenje, koje zastupa Enver Karal (Enver Karal), da su zapadni autori začetnici ovog pojma. Navedeno prema: Vahram Ter-Matevosyan, *Turkey, Kemalism and the Soviet Union: Problems of Modernization, Ideology and Interpretation*, p. 48.

⁶⁴ Stanford Shaw and Ezel Kural Shaw, 1977, navedeno prema: Vahram Ter-Matevosyan, *Turkey, Kemalism and the Soviet Union: Problems of Modernization, Ideology and Interpretation*, p. 10.

U tom pogledu je naročito važan Ataturov šestodnevni govor (*Nutuk*) na Kongresu Republikanske narodne partije (CHP) 1927. godine. Iz tog ograničenog broja izvora, ideolozi kemalizma među kojima se posebno ističu Redžep Peker (Recep Peker) i Mahmut Esat Bozkurt (Mahmut Esat Bozkurt), pokušali su da formulišu osnovne principe kemalističke ideologije.⁶⁵ Iako su tokom dvadesetih godina postavljene određene osnove, kemalizam se teorijski oblikuje i dobija prepoznatljivu formu tek nakon Trećeg kongresa Republikanske narodne partije (CHP) 1931. godine. Kemalizam se u osnovi sastoji od elemenata objektivizma, rasionalizma i pozitivizma.⁶⁶ To su neizostavni elementi za analizu i razumevanje kasnijeg razvoja kemalizma, kemalističke modernizacije, odnosno borbe protiv anahronih formalnih i neformalnih institucija.

Uprkos datoj teorijskoj podlozi kemalizam je, kao što je ranije navedeno, ostao nedovoljno koherentan, nerazrađen. Odsustvo jasnog definisanja učinilo je da se u okviru kemalističkog pokreta pojave frakcije pod uticajem različitih ideoloških strujanja, dominantnih u periodu između dva rata.⁶⁷ Najuticajnija je bila takozvana korporativistička, odnosno etatistička grupacija predvođena Redžepom Pekerom. U određenoj meri inspirisani fašističkim modelom vlasti, uticali su na jačanje totalitarnih tendencija u Turskoj. Nasuprot njima stajalo je liberalno krilo na čelu sa Dželalom Bajarom (Celâl Bayar), premijerom i posleratnim predsednikom Turske. Suprotstavljenost ovih frakcija ogledala se u različitim tumačenjima kemalističkih principa što govori o fleksibilnosti i ideološkoj hibridnosti kemalizma u datom periodu. Važna tačka mimoilaženja bio je princip etatizma, odnosno različita viđenja ekonomskog razvoja zemlje. Takozvani „liberali“ na čelu sa Bajarom su branili interese privatnog sektora protiveći se kako promarksističkim interpretacijama kemalističkih principa, tako i Pekerovom levijatanu, u određenoj meri, inspirisanom fašističkim primerom. Uprkos etatističkoj kritici liberalnih tendencija i ideja, ne može se osporiti njihov uticaj na razvoj kemalizma posebno vidljiv kroz ideju progresa, odnosno ideju emancipacije kroz obrazovanje i verovanje u nauku. Najzad, najradikalnija frakcija u okviru kemalističkog pokreta okupljena oko časopisa

⁶⁵ Toni Alaranta, *Contemporary Kemalism: From Universal Secular-Humanism to Extreme Turkish Nationalism*, pp. 112–120.

⁶⁶ Metin Aydoğan, 2004, navedeno prema: Isto, p. 39.

⁶⁷ Nasuprot tome, poredeći kemalizam sa komunizmom, nacizmom i fašizmom Bozkurt navodi razlike koje postoje između njih. Videti više o tome u: Mahmut Esat Bozkurt, *Atatürk İhtilali III*, İstanbul: Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., 2000, ss. 85–87.

Kadro (Kadro) bila je pod uticajem marksističkih ideja. Predvođena prokomunističkim intelektualcima, poput Jakupa Kadrija Karaosmanoğlu (Yakup Kadri Karaosmanoğlu), Ševketa Ajdemira (Şevket Süreyya Aydemir) i Burhana Asafa Belgea (Burhan Asaf Belge), ova grupacija je žestoko napadala Pekerovo krilo iako je sa njima delila stavove o neophodnosti autoritarnog kursa. Antizapadno orijentisani, kemalizam su posmatrali kao antiimperijalističku ideologiju.⁶⁸ Širi pogled na temeljne kemalističke principe govori da su sve grupacije, odnosno različite škole mišljenja uticale na njihovo formulisane i uobličavanje. Otuda ne čudi konstatacija Ahmeta Kişlalija (Ahmet Taner Kışlalı) da kemalistički principi sekularizma, nacionalizma i republikanizma proizilaze iz francuske revolucionarne tradicije i liberalizma, dok revolucionarnost, populizam i etatizam imaju socijalističko poreklo.⁶⁹

Kada je reč o odnosu prema demokratiji, kemalistička teorija je usvaja kao jedan od svojih ciljeva ističući da je za njeno uspostavljanje potrebno pripremiti teren kroz modernizaciju, obrazovanje i privredni razvoj.⁷⁰ Pritom, demokratski režim, kako ga zamišljaju kemalisti, je ograničen potrebom njegove usklađenosti sa principima kemalizma. Kişlali navodi da je Kemal Atatürk imao nameru da uspostavi višepartijski sistem, ali pod uslovom da sve stranke prihvate sekularni režim kao osnovu daljeg razvoja.⁷¹ U skladu sa takvom vizijom može se pratiti razvoj turske demokratije nakon uspostavljanja višestranačkog sistema 1950. godine. U pitanju je koncept starateljske demokratije u kojoj takozvani bastioni kemalizma nadgledaju funkcionisanje sistema i reaguju u slučaju ugroženosti temeljnih principa kemalizma.

Dakle, kemalističke ideje predstavljaju sintezu koncepata koji imaju više idejnih izvora. Modernizacija je osnova na kojoj će se kemalizam dalje razvijati, usvajajući i oblikujući postulate koji su u bliskoj vezi sa konceptom modernizacije turske države i društva. Kroz

⁶⁸ Ahmad Feroz, *The making of modern Turkey*, pp. 63–68; Dušan Čorbić, „Razvoj Republikanske narodne partije (CHP) i njena uloga u stvaranju Republike Turske“, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, 14, 23, 2020, str. 147; Hasan Kösebalaban, *Turkish Foreign Policy: Islam, Nationalism, and Globalization*, pp. 60–65; Ertan Aydın, „Peculiarities of Turkish Revolutionary Ideology in the 1930s: The Ülkü Version of Kemalism, 1933–1936“, *Middle Eastern Studies*, 40, 5, 2004, pp. 55–82.

⁶⁹ Ahmet Taner Kışlalı, 2006, navedeno prema: Seyfettin Aslan and Müslüm Kayacı, „Historical Background and Principles of Kemalism“, *Social Sciences*, 8, 1, 2013, p. 23.

⁷⁰ Levent Köker, 2002, navedeno prema: Toni Alaranta, *Contemporary Kemalism: From Universal Secular-Humanism to Extreme Turkish Nationalism*, p. 53.

⁷¹ Ahmet Taner Kışlalı, [1991] 2010, navedeno prema: Isto, p. 117.

ove ideje, Kemal Ataturk i kemalisti su uticali na reformatore širom muslimanskog sveta, od Reze Pahlavija u Iranu do Habiba Burgibe u Tunisu. Masimo Campanini upoređuje politiku Reze Šaha Pahlavija sa politikom Kemala Ataturka svodeći je na modernizaciju, autokratiju i militarizaciju. Međutim, Pahlavijeva politika modernizacije nije bila sveobuhvatna poput Ataturkove usled čega su rezultati te politike ostali površni.⁷² Stoga, deluje opravdano ocena da je Kemal Ataturk „jedan od najvažnijih kreatora modernog muslimanskog sveta“.⁷³

Principi kemalizma

Principi nacionalizma, laicizma/sekularizma, etatizma, republikanizma, populizma i revolucionarnosti, usvojeni su na Trećem kongresu CHP-a 1931. godine za osnovne pravce razvoja Republike Turske. Istovremeno, njihovo usvajanje često se tumači kao početna tačka u razvoju kemalističke ideologije. Ovi principi, poznatiji i kao šest strela (Altı Ok), biće inkorporirani u turski ustav 5. februara 1937. godine čime će i formalno postati ključne razvojne smernice mlade Republike.⁷⁴ Kao što je navedeno, principi kemalizma mogu se tumačiti kao nastavak, odnosno uobličavanje modernizatorskih ideja iz osmanskog perioda. Oni su deo šireg projekta i težnje za širom, društvenom modernizacijom. Modernizacija u turskom slučaju podrazumeva vesternizaciju kao jedini način dostizanja napretka. Kemalistički principi su zapravo instrumenti pomoću kojih to treba postići.

Pritom, različita su tumačenja na koji način se država i društvo trebaju modernizovati i saglasno tome su različita i tumačenja kemalističkih principa. Fleksibilnost ovih principa će ostati karakteristika kemalizma i nakon uvođenja višestranačja. Ipak, važno je naglasiti da jedino posmatrani zajedno kemalistički principi tvore smislenu celinu. Shodno tome, etatizam obezbeđuje ekonomski razvoj i društvenu jednakost neophodne za individualnu slobodu koju garantuje princip sekularizma, dok se kroz nacionalizam obezbeđuje sloboda pojedinca

⁷² Масимо Кампаніні, *Историја Средњег истока 1798–2006*, стр. 93.

⁷³ Şükrü M. Hanioglu, *Ataturk: An Intellectual Biography*, p. 230.

⁷⁴ Preciznije, principi su postepeno usvajani. Najpre su na Kongresu 1927. godine usvojeni principi nacionalizma, laicizma, populizma i republikanizma. Svoju prepoznatljivu strukturu kemalizam je dobio dodavanjem principa etatizma i reformizma/revolucionarnosti na Trećem partijskom kongresu. Revolucionarnost se u kemalističkoj perspektivi odnosi na reformski proces pa se često naziva reformizmom. Videti: CHP history. Dostupno na: <https://en.chp.org.tr/chp-tarihi>. Pristupljeno: 18. 1. 2024.

u međunarodnom kontekstu.⁷⁵ Dalje, princip etatizma, kao težnja za stvaranjem nacionalne ekonomije, čvrsto je povezan sa nacionalizmom pa se može okarakterisati kao „ekonomski aspekt nacionalističke ideologije“.⁷⁶ Nacionalizam i sekularizam će se izdvojiti zbog uticaja koji su imali na razvoj i modernizaciju Turske. Oni su nezaobilazan okvir za razumevanje Kemalovih reformi pa će ostali principi svoju funkciju i značenje dobijati upravo u vezi sa ova dva principa.⁷⁷ Identitetske turbulencije i politička kretanja nakon uvođenja višestranačja svedoče u prilog tome. To ne znači da su ovi principi teorijski najstabilniji u okviru kemalističkog panteona. Kao što će u nastavku biti prikazano, oni će pretrpeti određene korekcije u skladu sa izmenjenim društveno-političkim okolnostima. S tim u vezi, rasprave o islamskoj suštini turskog identiteta uključuju i različite problematizacije principa nacionalizma i sekularizma.

Usled toga se kemalizam izražen kroz šest fundamentalnih principa opisuje kao nedovoljno definisan skup mišljenja.⁷⁸ Bez sveobuhvatnosti koja karakteriše velike ideologije, kemalizam je nastavio da se razvija u nekoliko pravaca razmišljanja, što je i omogućilo kasnija odstupanja od izvornih idejnih postavki iskazanih prvenstveno kroz principe nacionalizma i sekularizma. Uvođenjem višestranačja, početna razmimoilaženja unutar CHP-a su produbljena osnivanjem stranaka koje će artikulirati različite verzije kemalizma. U nastavku će biti izložena osnovna određenja kemalističkih principa kao okvir za kasniju analizu njihove reinterpretacije nakon 1950. godine.

⁷⁵ Toni Alaranta, *Contemporary Kemalism: From Universal Secular-Humanism to Extreme Turkish Nationalism*, p. 128.

⁷⁶ Nesim Seker, “Vision of Modernity in the Early Turkish Republic: An Overview”, *Actual – Historia Online*, 14, 2007, p. 53.

⁷⁷ Sabri M. Akural, “Kemalist Views on Social Change”, u: *Ataturk and the Modernization of Turkey*, ed. Jacob M. Landau, Boulder, Colorado: Westview Press, 1984, p. 142. S druge strane, Suna Kili je tvrdila da su sekularizam i revolucionarnost/reformizam naročito važni u obezbeđivanju dinamičkog kvaliteta kemalizma. Ona je isticala da postoji jaka veza između šest strela kemalizma i težnje da se obezbedi autoritet, jedinstvo i jednakost. U skladu sa tim su za obezbeđivanje jedinstva potrebni principi nacionalizma, populizma, laicizma i etatizma, dok su za autoritet neophodni nacionalizam, laicizam i republikanizam. Suna Kili, 1969, navedeno prema: Vahram Ter-Matevosyan, *Turkey, Kemalism and the Soviet Union: Problems of Modernization, Ideology and Interpretation*, p. 155.

⁷⁸ Prema: Nesim Seker, “Vision of Modernity in the Early Turkish Republic: An Overview”, p. 50; Videti: Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, p. 181.

1. Nacionalizam (*Milliyetçilik*)

Ideja o zasebnom turskom nacionalizmu razvija se u specifičnom istorijskom ambijentu borbe za opstanak Osmanskog carstva. Ipak, svoju kulminaciju doživljava krajem Prvog svetskog rata, slomom Imperije, odnosno neuspehom alternativnih identitetskih projekata osmanizma i islamizma. Kako pomenuti koncepti nisu uspeali da obezbede jedinstvo i opstanak Osmanskog carstva, turski nacionalizam se izdvojio kao glavni okvir dalje identitetske politike usredsređen na očuvanje nove turske države.⁷⁹ U tom smislu je krajnje opravdano posmatrati kemalizam kao nacionalnu doktrinu usredsređenu na stvaranje, razvoj i očuvanje novoformirane Republike.⁸⁰

Gelnerova (Ernest Gellner) definicija nacionalizma kao političkog načela po kojem politička i nacionalna zajednica trebaju biti istovetne predstavlja adekvatno polazište za analizu kemalističkog nacionalizma.⁸¹ Takvo određenje upućuje na razlikovanje građanskog modela nacionalizma od etničkog. Građanski model je teritorijalni koncept zasnovan na istorijskoj teritoriji, pravno-političkoj zajednici, jednakosti svojih pripadnika i zajedničkoj građanskoj kulturi i ideologiji. Nasuprot građanskom konceptu koji ističe političku zajednicu koja se pokorava zajedničkim institucijama i zakonima, etnički model naglašava rodnu kulturu, zajednicu rođenja odnosno natporodicu. Običaji i jezik dobijaju svoj značaj u etničkom tipu. Gotovo svi nacionalizmi pa i kemalistički, mogu se okarakterisati kao kombinacija ova dva tipa.⁸² Umut Uzer definiše kemalistički nacionalizam kao građanski koncept sa izraženim elementima etničkog modela.⁸³ Kako Antoni Smit (Anthony D. Smith) primećuje, „uvidevši da teritorijalni i građanski koncepti nacije iziskuju solidarnu osnovu u nacionalnom kulturnom identitetu, kemalisti su pokušali da pribave potrebne etničke mitove, sećanja, vrednosti i simbole koristeći teoriju o srednjoazijskom poreklu Turaka, njihovu neprekinutu lozu od Oguz-kana i drevnost njihovog (pročišćenog) prvobitnog jezika (teorija o solarnom jeziku)“.⁸⁴ To jačanje etničkog nacionalizma tride-

⁷⁹ Zoran Krstić i Dušan Čorbić, „Evolucija turskog nacionalizma: od kemalističkog do religijskog modela“, str. 38; Hasan Kösebalaban, *Turkish Foreign Policy: Islam, Nationalism, and Globalization*, p. 1.

⁸⁰ Dejan Jović, „Turska“, str. 357;

⁸¹ Ernest Gellner, *Nacije i nacionalizam*, Zagreb: Politička kultura, 1998, str. 21.

⁸² Antoni D. Smit, *Nacionalni identitet*, Beograd: XX vek, 2010, str. 23–28.

⁸³ Umut Uzer, *An Intellectual History of Turkish Nationalism*, p. 3.

⁸⁴ Antoni D. Smit, *Nacionalni identitet*, str. 164.

setih godina 20. veka nije svojstveno samo za turski model. U pitanju je trend koji se može pratiti i u grčkom i iranskom slučaju, a posebno je interesantna pojava uspona egipatskog integralnog nacionalizma koji se u velikoj meri ugledao na turski model.⁸⁵

Iako se kemalistički nacionalizam u svom profilisanju, nastojao distancirati od osmanskog nasleđa i islama, oni se mogu označiti kao temeljne komponente na kojima je izgrađen. Stoga turski nacionalizam poput većine balkanskih nacionalizama, ima i religijsku komponentu – što će doći do izražaja naročito nakon usvajanja tursko-islamske sinteze od strane vojnih vlasti posle 1980. godine. Status nacionalne manjine priznat je isključivo nemuslimanskim narodima poput Grka, Jermena i Jevreja. Soner Džagaptaj izgradnju turske nacije posmatra kao proces nacionalizacije kroz religiju, odnosno nacionalizacije muslimanskog mileta. To znači da je turski nacionalizam bez obzira na navedene etničke elemente bio asimilatorski i otvoren za sve one muslimane Osmanskog carstva spremne da se utope u turski nacionalni korpus prihvatajući preimućstvo turskog jezika, odnosno turske kulture.⁸⁶ Pritom, važno je istaći da je u takvoj selekciji nacionalne podobnosti prednost imala pripadnost sunitsko-hanefijskoj grani islama.⁸⁷ U tome se sastoji i razlika između turskog i arapskog nacionalnog pokreta koji je, u mnogome se oslanjajući na turski nacionalizam, ipak pokušao da obuhvati i ostale konfesije.⁸⁸ Asimilatorska dimenzija turskog nacionalizma doživela je

⁸⁵ Soner Cagaptay, *Islam, Secularism, and Nationalism in Modern Turkey: Who is a Turk?*, p. 81; Israel Gershoni, James P. Jankowski, *Egypt, Islam, and the Arabs: The Search for Egyptian Nationhood, 1900-1930*, New York, Oxford: Oxford University Press, 1987, p. 82; Irina Kudryashova, "Comparative Analysis of the Development of Political Systems of Turkey, Egypt, Iran and Iraq", In: *Is Non-Western Democracy Possible? A Russian Perspective*, Ed. Alexey D. Voskressensky, New Jersey: World Scientific, 2017, pp. 175–235.

⁸⁶ Soner Cagaptay, *Islam, Secularism, and Nationalism in Modern Turkey: Who is a Turk?*, pp. 11–40, 80–81, 161–162. Za sažetiji prikaz kemalističke politike homogenizacije identiteta na bazi religije pogledati u: Dejan Jović, „Turska“, str. 353 – 371; Zoran Krstić i Dušan Čorbić, „Evolucija turskog nacionalizma: od kemalističkog do religijskog modela“, str. 35–44.

⁸⁷ Kemal Kirişçi, "Disaggregating Turkish citizenship and immigration practices", pp. 1–22; U sunitskom islamu postoje četiri pravne škole (mezheba): hanefijski, malikijski, hanbelijski i šafijski. Većina Turaka, sa izuzetkom heterodoksnih alevita koji su bliži šiitskom islamu, pripada hanefijskom mezhebu. Većina Kurda, sa izuzetkom kurdskih alevita, pripada šafijskom mezhebu.

⁸⁸ Videti više: Масимо Кампаніні, *Историја Средњег истока 1798–2006*; Алберт Хурані, *Историја арапских народа*, Београд: Клио, 2016.

neuspeh u svom pokušaju da inkorporira kurdsko stanovništvo. Iako je Atatürk u svojim nastojanjima da mobiliše kurdsko stanovništvo za vreme rata obećao stvaranje države Turaka i Kurda, kemalističke vlasti su nakon rata u okviru svoje politike homogenizacije nacionalnog identiteta odricale Kurdima nacionalna i kulturna prava.⁸⁹ Često ih kolokvijalno nazivajući planinskim Turcima, vlasti su kontraproduktivno ojačale kurdski nacionalizam. Razvijajući se kao reakcija na asimilatorsku politiku turske vlade, kurdski nacionalizam će uveliko pratiti matricu razvoja turskog nacionalizma.⁹⁰

Kao što je navedeno, kemalističke principe je potrebno sagledavati i tumačiti integralno, kao deo povezane celine. Otuda kemalistički nacionalizam dobija svoj smisao u vezi sa ostalim principima, posebno sa principom sekularizma. Sekularizmom je istisnut primat islama i uspostavljena dominacija nacionalističkih načela čime se nacionalizam razvija u političku, odnosno sekularnu religiju.⁹¹ Sekularizam je bio oruđe mlade države protiv svih onih ideja koje su ugrožavale opstanak same nacije.⁹² Kasniji razvoj Turske i kemalističke ideologije mora se posmatrati kroz isprepletanost principa nacionalizma i sekularizma. Time se omogućava razumevanje turbulentnih hladnoratovskih dešavanja, što će u nastavku biti prikazano.

U razvoju turskog nacionalizma posebno mesto zauzima Zija Gökalp. Njegove ideje su izvršile ogroman uticaj na Kemala Atatürka usled čega ih Umut Uzer (Umut Uzer) naziva pretečom, odnosno demonstracijom ranog kemalizma.⁹³ Centralna tačka njegove misli je razlikovanje između civilizacije i kulture. Dok civilizacija predstavlja zbir koncepata, nauka i znanja stvorenih unutar civilizovane zajednice i može se širiti od jednog do drugog naroda, kultura je skup osećanja i duha jedne nacije, ona prirodno evoluirala unutar date nacije i njoj je svojstvena. Dakle, ci-

⁸⁹ Hakan M. Yavuz, *Secularism and Muslim Democracy in Turkey*, p. 190.

⁹⁰ Videti: Rasim Özgür Dönmez, "Nationalism in Turkey: Political Violence and Identity", *Ethnopolitics*, 6, 1, 2007, pp. 43–65.

⁹¹ Haldun Gökalp, "Enlightenment by Fiat: Secularization and Democracy in Turkey", *Middle Eastern Studies*, 41, 3, 2005, pp. 352–357; O nacionalizmu kao političkoj religiji videti više u: Hans-Ulrich Wehler, *Nacionalizam: povijest, oblici, posljedice*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2005, str. 39.

⁹² Zoran Krstić i Dušan Čorbić, „Evolucija turskog nacionalizma: od kemalističkog do religijskog modela“, str. 39; Siska Katalin, "Fear not...! Turkish nationalism and the six arrows system — A state in search of a nation", *Hungarian Journal of Legal Studies*, 57, 3, 2016, p. 284.

⁹³ Umut Uzer, *An Intellectual History of Turkish Nationalism*, pp. 89–90.

vilizacija je internacionalna, zasnovana na znanju i može se menjati, za razliku od kulture koja je nacionalna, formirana od osećanja. Po Gokalpu civilizacija može biti harmonična samo ukoliko je nacionalna kultura usađena u nju. Svojim insistiranjem na potrebi da turska nacija usvoji najnapredniju zapadnu civilizaciju, presudno je uticao na kemaliste.⁹⁴

Za razliku od Gokalpovog kulturnog nacionalizma, Jusuf Akčura je zagovarao etnički nacionalizam usled čega je bio otvoren za panturkističke ideje.⁹⁵ Atatürk je u svom viđenju turskog nacionalizma odbacio panturkističke koncepcije ograničavajući proces nacionalne izgradnje na teritoriju Republike Turske.⁹⁶ On je naciju posmatrao kao grupu ljudi koja naseljava istu teritoriju i koja je vezana istim zakonima, jezikom i moralom.⁹⁷ Ipak, i Gokalp i Akčura su isticali značaj islama kao podloge na kojoj bi trebalo izgraditi tursku naciju, sa jasnim naznakama o potrebi sekularizacije i prilagođavanja religije modernom svetu čime su uticali na dalje tokove izgradnje turske nacije.⁹⁸ U tom kontekstu, sledeći Jildizovu (Ahmet Yıldız) periodizaciju, do Atatürkove smrti 1938. godine mogu se izdvojiti tri faze razvoja u razvoju turskog nacionalizma. Tako se u prvoj fazi od 1919. do 1923. godine turski nacionalizam oslanjao na religiju, dok je u drugoj fazi, koja traje do 1929. godine, reč o inklu-

⁹⁴ Ziya Gökalp u: Ahmet Seyhun, *Competing Ideologies in the Late Ottoman Empire and Early Turkish Republic Selected Writings of Islamist, Turkist, and Westernist Intellectuals*, pp. 71–78.

⁹⁵ Više o Gokalpu, Akčuri i ostalim autorima koji su uticali na razvoj turskog nacionalizma videti u: Umut Uzer, *An Intellectual History of Turkish Nationalism*.

⁹⁶ O tome u svom istorijskom govoru (Nutuk) 1927. godine Atatürk ističe: „Neostvariv je cilj da se u jedno pleme ujedine svi Turci koji postoje na zemlji, čime se ukidaju sve granice. U tome leži istina koju su vekovi koji su prošli i ljudi koji su živeli tokom ovih vekova jasno pokazali u mračnim i krvavim događajima. U istoriji nema ničega što bi pokazalo kako je politika panislamizma i panturanizma mogla uspeti ili kako je mogla da nađe osnovu za svoju realizaciju na ovoj zemlji“. Ghazi Mustafa Kemal Atatürk, *The Great Speech*, Ankara: Atatürk Research Center, 2008, p. 370.

⁹⁷ Navedeno prema: Kemal Kirişçi and Gareth M. Winrow, *The Kurdish Question and Turkey: An Example of a Trans-State Ethnic Conflict*, London and New York: RoutledgeCurzon, 1997 (2004), p. 97.

⁹⁸ Videti u: Ahmet Seyhun, *Competing Ideologies in the Late Ottoman Empire and Early Turkish Republic Selected Writings of Islamist, Turkist, and Westernist Intellectuals*. Kemalistički autori poput Suphija Tanrioverta zalagali su se asimilaciju i nemuslimanskog stanovništva u turski nacionalni korpus. Takođe, Munis Tekinalp jedan od ideologa kemalizma, rođen kao Jevrejin Moše Koen, zagovarao je uključivanje u tursku naciju svih onih koji prihvataju turski jezik i kulturu. Videti u: Soner Cagaptay, *Islam, Secularism, and Nationalism in Modern Turkey: Who is a Turk?*, p. 83; Umut Uzer, *An Intellectual History of Turkish Nationalism*, p. 114.

zivnijem konceptu nacionalizma. Najzad, u periodu do Atatürkove smrti primetan je rast značaja etničkih elemenata.⁹⁹

2. Sekularizam (*Laiklik*)

Usled specifične prirode turskog sekularizma i u cilju terminološke preciznosti važno je ukazati na teorijski različite koncepte sekularizma. Imajući u vidu posebno turski slučaj, Ahmet Kuru (Ahmet T. Kuru) razlikuje asertivni i pasivni model sekularizma. Asertivni sekularizam zahteva od države aktivnu ulogu i označava situaciju u kojoj se religija isključuje iz javne sfere ograničavanjem na privatni domen. S druge strane, pasivni model zahteva od države pasivnu, neutralnu ulogu dozvoljavajući javnu vidljivost religije. Razlika između asertivnog i pasivnog sekularizma odgovara razlici između laicizma svojstvenog prevashodno francuskom slučaju i sekularizma kakav se sreće u SAD-u. Turski slučaj je, uz određene specifičnosti, bliži francuskom konceptu na šta upućuje i naziv ovog modela u zvaničnim dokumentima – *laiklik*. Kemalisti su u svojoj politici sekularizacije, odnosno laicizacije¹⁰⁰ uzimali francusko iskustvo kao model usled sličnosti istorijskih uslova sa kojima su se suočavali francuski i kemalistički reformatori. To se prvenstveno odnosi na savez koji je postojao između prethodnog režima i religije.¹⁰¹ Analizirajući slučaj Francuske, Turske i Meksika, Žan Bobero (Jean Baubérot) i Mišlin Milo (Micheline Milot) navode da se ovaj tip laicizacije javlja u slučajevima gde raskidanje veza između države i crkve, koja ima hegemonsku vlast, predstavlja jedinu garanciju pravne i političke autonomije

⁹⁹ Ahmet Yıldız, 2004, navedeno prema: Tamer Düzyol, "Which Kemalism? – The Amorphous and Diverse Frames in the Party System," In: *Kemalism as a Fixed Variable in the Republic of Turkey*, eds. Lutz Berger and Tamer Düzyol, Baden-Baden: Ergon, 2019, p. 131.

¹⁰⁰ U skladu sa opisanom razlikom između asertivnog i pasivnog sekularizma, odnosno laicizma i sekularizma, strogo gledano treba razlikovati laicizaciju od sekularizacije. Naime, društvo se sekularizuje onda kada se opredeljuje za jednu vrstu racionalnog ponašanja oslobođenog ikakvih religijskih upliva, bez potrebe odbacivanja religije. S druge strane, laicizacija podrazumeva oslobađanje od kontrole i potčinjenosti sveštenstvu. Iako bi bilo ispravnije govoriti o laicizaciji u Turskoj, u ovom radu se ne insistira na takvoj terminološkoj preciznosti pa će se termini sekularizacije i laicizacije koristiti kao sinonimi. GSR, 1969, 37, prema: Žan Bobero i Mišlin Milo, *Laiciteti bez granica*, Loznica: Karpos, 2011, str. 193.

¹⁰¹ Ahmet T. Kuru, *Secularism and State Policies toward Religion: The United States, France, and Turkey*, Cambridge: Cambridge University Press, 2009, pp. 11–14.

u odnosu na verske autoritete. Država izgrađuje novu naciju nastojeći da je emancipuje od religijskih uticaja.¹⁰²

Kemalistički koncept sekularizma (*laiklik*) odgovara Kuruovom pojmu asertivnog sekularizma.¹⁰³ Pritom, on pokazuje određene specifičnosti u odnosu na slične modele poput francuskog laicizma. To se odnosi pre svega na činjenicu da je reč o procesu sekularizacije u islamskom društvu što ima reperkusije na prirodu i karakter samog procesa.¹⁰⁴ Pozivajući se upravo na posebnost islama, Ustavni sud Turske je obrazlagao svoju poziciju po pitanju nezavisnosti religijskih zajednica, branivši princip asertivnog sekularizma.¹⁰⁵ U svojoj težnji da kontroliše religiju, *laiklik* je otišao korak dalje usled čega se može reći da on „ne odgovara sekularnom razdvajanju religije i države, već označava državnu kontrolu (tj. zakonsku regulativu) religije u javnoj sferi“.¹⁰⁶ U skladu sa tim Hakan Javuz (Hakan M. Yavuz) ističe da je francuski laicizam antireligiozan i da traži slobodu od religije, angloamerički nastoji da zaštiti religijske grupacije od državne intervencije istovremeno podstičući društveno umrežavanje zasnovano na religiji zarad konsolidacije građanskog društva, dok turski model predstavlja kontrolu verskih institucija i izražavanja.¹⁰⁷ Takođe, dok se asertivni sekularizam u Francuskoj razvijao u demokratskim uslovima, u Turskoj je uspostavljen od strane autoritarnog jednopartijskog režima postajući vremenom brana razvoju demokratije.¹⁰⁸

¹⁰² Žan Bobero i Mišlin Milo, *Laiciteti bez granica*, str. 93.

¹⁰³ U literaturi se turski *laiklik* nekada podvodi pod pojam sekularizma, a nekada pod pojam laicizma. Uvažavajući razliku između ta dva koncepta, u nastavku rada sekularizam u Turskoj će biti razmatran imajući u vidu asertivni, odnosno pasivni model sekularizma.

¹⁰⁴ O odnosu islama prema sekularizmu kao i religije i politike u islamu videti više u: M. Hakan Yavuz, “Understanding Turkish secularism in the 21th century: a contextual roadmap”, *Southeast European and Black Sea Studies*, 19, 1, 2019.

¹⁰⁵ Constitutional Court decision, E.1970/53, K.1971/76, October 21, 1971, AMKD, no. 10, navedeno prema: Ergun Özbudun, *The constitutional system of Turkey: 1876 to the present*, New York: Palgrave Macmillan, 2011, p. 30.

¹⁰⁶ Ahmet Erdi Öztürk and Semiha Sözeri, “Diyanet as a Turkish Foreign Policy Tool: Evidence from the Netherlands and Bulgaria”, *Politics and Religion*, 11, 3, 2018, p. 626.

¹⁰⁷ M. Hakan Yavuz, “Understanding Turkish secularism in the 21th century: a contextual roadmap”, p. 4.

¹⁰⁸ Ahmet T. Kuru, *Secularism and State Policies toward Religion: The United States, France, and Turkey*, p. 32.

Žan Bobero i Mišlin Milo navode turski (i iranski 1928. godine) slučaj kao primer autoritarnog laiciteta u kojem:

„Država se može po kratkom postupku osloboditi uticaja religijskih vlasti koje smatra pretnjom za stabilnost političke vladavine, a može i nametnuti ograničenja njihovoj autonomiji pozivajući se na više vrednosti ili 'državne razloge'. Ovakva autoritarna koncepcija laiciteta se po pravilu javlja u okolnostima gde drugi imperativi, kulturni ili društveno-ekonomski, na primer, primoravaju državu na brzo, a katkad i brutalno emancipovanje od religijskog uticaja, kako bi uspostavila i propisala društvenu normativu. Razdvajanje je u tom slučaju neopozivo, a načelo neutralnosti ugroženo, pošto će država težiti da uspostavi mere nadzora nad religijom i da se upliće u verska pitanja, strogo ograničavajući slobodu izražavanja i zahteve za ispoljavanjem verske pripadnosti.“¹⁰⁹

Kemalističke mere sekularizacije inspirisale su arapske lidere koji su pokušali da autoritarnim merama uspostave kontrolu nad religijom. Ipak, dometi njihove politike sekularizacije su niži u odnosu na kemalističke reformatore. Predsednik Tunisa Habib Burgiba, koji se često poredi sa Ataturkom zbog svoje reformske politike, bio je dosta obazriviji u svojoj politici sekularizacije. Ni iranski šah Reza Pahlavi, inspirisan Ataturkovim reformama laicizacije, nije uspeo da ode toliko daleko u svojoj reformskoj politici.¹¹⁰

Princip *laiklika* treba naročito sagledavati u korelaciji sa principima nacionalizma i reformizma. Kako je islam od strane republikanske elite viđen kao prepreka modernizaciji, tako je princip sekularizma trebalo da posluži kao mehanizam za sprovođenje modernizacijskih poduhvata i nacionalizacije.¹¹¹ Shodno tome, osnivanje Uprave za verske poslove (Diyanet) u okviru i pod nadzorom turske vlade 1924. godine nije imalo za cilj samo kontrolu religije, već i reformu islama koji bi podržao projekat modernizacije i bio u službi promocije nacionalnog

¹⁰⁹ Žan Bobero i Mišlin Milo, *Laiciteti bez granica*, str. 105, 106.

¹¹⁰ Michael B Bishku, "Kemal Ataturk and Habib Bourguiba: Brothers from Different Mothers?", pp. 1, 2; Za iranski slučaj videti više u: Touraj Atabaki and Erik J. Zürcher (eds.), *Men of Order: Authoritarian Modernization Under Atatürk and Reza Shah*, London: I.B.Tauris, 2004; Масимо Кампанини, *Историја Средњег истока 1798–2006*.

¹¹¹ Gulce Tarhan, "Roots of the headscarf debate: Laicism and secularism in France and Turkey", *Journal of Political Inquiry*, 4, 2011, p. 16;

jedinstva i jačanja legitimiteta mlade Republike.¹¹² Drugim rečima, cilj je bio i nacionalizacija i racionalizacija islama što je trebalo da omogući neometan nastavak reformske politike.¹¹³ Trebalo je, po oceni turskog Ustavnog suda, uspostaviti poredak u kojem je „religija oslobođena politizacije, odbačena kao instrument vlasti i dodeljeno joj je odgovarajuće i časno mesto u savesti građana“.¹¹⁴

Kao što je već navedeno, kemalistička politika sekularizacije predstavlja nastavak i finalizaciju osmanskih sekularističkih tendencija. Idejne osnove ove politike treba tražiti kod mladoturskih autora poput Abdulaha Dževdeta i Zije Gokalpa koji je, između ostalog, bio zagovornik nacionalizacije islama izražene prevashodno kroz dominaciju turskog jezika u bogoslužbenim aktivnostima.¹¹⁵ Kemalističko vođstvo, nekada aktivno u mladoturskom pokretu, osnivanjem Republike uspešno je da date ideje razradi i sprovede u ranije nezamislivoj meri.

3. Republikanizam (*Cumhuriyetçilik*)

Republikanizam predstavlja ostvarenje ideala nacionalnog suvereniteta.¹¹⁶ Atatürk u svom govoru podvlači da je cilj uspostavljanje države zasnovane na principu narodne suverenosti.¹¹⁷ Nacionalni suverenitet je tako ključni element legitimacije proglašenja mlade Republike. Republikanizam se mora posmatrati u korelaciji sa ostalim principima sa kojima tvori kemalističku misaonu celinu. Predstavljen kao važan deo turskog identiteta, on je neraskidivo povezan sa nacionalizmom.¹¹⁸ S druge strane, u korelaciji sa laicismom, uspostavlja ideju slobode razdvajanjem politike od religije.¹¹⁹ Kao što je već navedeno, republika-

¹¹² M. Hakan Yavuz, “Understanding Turkish secularism in the 21st century: a contextual roadmap”, p. 8.

¹¹³ Umut Azak, *Islam and Secularism in Turkey: Kemalism, Religion and the Nation State*, London and New York: I.B. Tauris, 2010, p. 60.

¹¹⁴ Citirano prema: Cemal Karakas, “Turkey: Islam and Laicism Between the Interests of State, Politics, and Society”, Frankfurt: Peace Research Institute Frankfurt, Reports No. 78, 2007, p. 8. Dostupno na: https://www.prif.org/fileadmin/HSFK/hsfk_downloads/prif78.pdf. Pristupljeno: 30. 4. 2024.

¹¹⁵ Paul Dumont, “The Origins of Kemalist Ideology”, pp. 37–38.

¹¹⁶ Suna Kili, “Kemalism in Contemporary Turkey”, *International Political Science Review*, 1, 3, 1980, p. 387.

¹¹⁷ Ghazi Mustafa Kemal Atatürk, *The Great Speech*, p. 372.

¹¹⁸ Siska Katalin, “Fear not...! Turkish nationalism and the six arrows system — A state in search of a nation”, pp. 282–284.

¹¹⁹ Toni Alaranta, *Contemporary Kemalism: From Universal Secular-Humanism to*

nizam poput ostalih kemalističkih principa ima svoje idejne korene u osmanskoj političkoj misli. Štaviše, poznoosmansku političku i intelektualnu scenu karakteriše postojanje i borba za primat tri različita oblika republikanizma – radikalnog, liberalnog i islamskog. Zasnovan na idejama nacionalnog suvereniteta, aktivizma, revolucionarnosti i slobode, radikalni republikanizam će odneti prevagu i postati temelj na kojem će se razvijati kemalistički republikanizam.¹²⁰

4. Revolucionarnost (*İnkılâpçılık*)¹²¹

Princip revolucionarnosti označava posvećenost kemalističkom programu reformi¹²², odnosno „revolucionarni pristup ka modernizaciji turskog društva“.¹²³ Reč je o politici stalnih promena u skladu sa najnovijim naučnim dostignućima.¹²⁴ Reformske tendencije koje izražava princip revolucionarnosti se mogu tumačiti i kao nastavak osmanske reformske trajektorije. Cilj je potpuna transformacija turskog društva kroz napuštanje zastarelih tradicija i institucija. Neizbežan uslov tako shvaćene revolucije po Redžepu Pekeru je upravljanje novouspostavljenim sistemom sa posvećenošću koja će sprečiti vraćanje na stari poredak i obezbediti da sprovedene reforme zažive i etabliraju se.¹²⁵ S tim u vezi, u svom govoru u Kastamuniju 1925. godine Kemal Atatürk ističe:

„Gospodo, cilj preobražaja koje smo ostvarili, kao i onih koje sada ostvarujemo, je taj da od građanstva naše Republike stvorimo jednu društvenu celinu, sasvim savremenu i civilizovanu i u duhu i u formi. To je osnovni zakon naše

Extreme Turkish Nationalism, p. 127. Laicitet je, po Alanu Turenu (Alain Touraine), temeljni element republikanskog duha. Videti u: Alen Turen, *Nova paradigma: Za bolje razumevanje savremenog društva*, Beograd: Službeni glasnik, 2011, str. 132.

¹²⁰ Banu Turnaoğlu, *The Formation of Turkish Republicanism*, p. 85.

¹²¹ Određen broj autora smatra da ovaj princip označava pre reforme nego revolucionarne promene usled čega bi ga trebalo nazivati reformizmom. Bez ulaženja u ispitivanje terminološke ispravnosti u radu se ovi termini koriste kao sinonimi. Videti više o tome u: Ahmad Feroz, *The making of modern Turkey*, p. 63; Paul Dumont, „The Origins of Kemalist Ideology”, p. 34.

¹²² Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, p. 182.

¹²³ Džengiz Hakov, *Istorija savremene Turske*, Prizren: Centar za turkološka istraživanja Balkana, 2011, str. 126.

¹²⁴ Suna Kili, „Kemalism in Contemporary Turkey”, p. 402.

¹²⁵ Recep Peker, *İnkılâp Dersleri*, Istanbul: İletişim yayınları, [1935] 1984, s. 18.

revolucije. Neophodno je potrebno uništiti sve one mentalitete koji ne mogu da se naviknu na ovu istinu.“¹²⁶

5. Populizam (*Halkçılık*)

Princip populizma se odnosi na težnju za postizanjem nacionalne solidarnosti stavljanjem nacionalnih interesa iznad interesa bilo koje grupe ili klase u turskom društvu.¹²⁷ Ovaj princip je samim tim usko povezan sa principom nacionalizma predstavljajući sredstvo za suzbijanje podela koje bi mogle da ugroze nacionalno jedinstvo. Jedan od najznačajnijih ideologa kemalizma, Mahmut Esat Bozkurt tvrdi da populizam zapravo (posledično) proizilazi iz principa nacionalizma i etatizma.¹²⁸ Razvijen je pod velikim uticajem solidarističkih ideja i Emila Dirkema koje će kasnije razraditi i prilagoditi turskom slučaju prvenstveno Zija Gokalp.¹²⁹ Kao takav, populizam je kemalistima služio kao važan element u borbi protiv komunizma i klasne borbe.¹³⁰

U skladu sa tim, Redžep Peker ističe da populizam označava jednakost svih pojedinaca i na osnovu toga ekonomske odnose u kojima poslodavci ne eksploatišu radnike ni radnici poslodavce.¹³¹ Pekerovo stanovište odslikava korporativističku i organicističku tendenciju kemalističke Republike sadržanu upravo u principima populizma, etatizma i nacionalizma.¹³² Cilj je izbeći neprijateljstva koja bi mogla da otvore prostor za razvoj boljševičkih ideja. Usled toga su kemalisti izbacili pojam klase iz upotrebe, koristeći radije termin grupe zanimanja za označavanje različitih profesija u turskom društvu.¹³³ Ataturk u svom govoru o potrebi osnivanja političke (narodne) stranke koja bi objedinila sve interese u Balikesiru 1923. godine ističe:

¹²⁶ Citirano prema: Зоран Св. Томић, *Камал Ататурк – творац нове Турске*, стр. 182.

¹²⁷ Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, p. 182.

¹²⁸ Mahmut Esat Bozkurt, *Atatürk İhtilali III*, s. 137.

¹²⁹ Videti u: Paul Dumont, “The Origins of Kemalist Ideology”, pp. 31–32.

¹³⁰ Ataturk je svoj populizam zasnivao na kritici kako kapitalističke eksploatacije, tako i boljševičkog, komunističkog pristupa. Prema: Umut Uzer, *An Intellectual History of Turkish Nationalism*, p. 117.

¹³¹ Recep Peker, *İnkılâp Dersleri*, s. 54.

¹³² Seyfettin Aslan and Müslüm Kayacı, “Historical Background and Principles of Kemalism”, p. 23.

¹³³ Nesim Seker, “Vision of Modernity in the Early Turkish Republic: An Overview”, p. 51.

„Kad pomišljamo na osnivanje narodne stranke, mi ne mislimo samo na jedan deo naroda koji bi u njoj učestvovao, već na ceo narod: zemljoradnike, radnike, zanatlije, trgovce i intelektualce. Ja pod ovom prizmom vidim naš narod. Kako između ovih raznih profesija nema sukoba u interesima, nemoguće je deliti ih u klase. Svi oni skupa činiće narodnu stranku. Narodna stranka biće, prema tome, škola za političko vaspitanje našeg naroda.“¹³⁴

6. Etatizam (*Devletçilik*)

Pod kemalističkom politikom etatizma uglavnom se podrazumeva dominantna uloga države u ekonomskoj politici. Time se ne osporava postojanje privatne inicijative, već se ističe potreba državnog vođstva i usmeravanja ekonomije tamo gde privatni sektor nema previše uspeha ili gde je državna kontrola neophodna s obzirom na važnost koju data oblast ima za razvoj nacionalne privrede.¹³⁵ Priznajući značaj privatne inicijative, Manifest CHP-a iz 1931. godine etatizam definiše kroz potrebu efikasnog angažovanja države u onim oblastima koje se tiču vitalnih nacionalnih interesa, naročito u ekonomskoj sferi.¹³⁶ Samim tim, kemalistički koncept etatizma predstavlja srednje rešenje između kapitalističkog i socijalističkog modela.¹³⁷ Suprotstavljajući kemalizam komunizmu, Mahmut Esat Bozkurt ističe upravo kemalističko prihvatanje privatne svojine i inicijative kao jednu od razlika između ove dve ideologije.¹³⁸ Šire posmatrano, prema Tekinalpu (Munis Tekinalp), etatizam se može označiti kao strategija državne intervencije ne samo u oblastima ekonomske politike, već i u domenu kulturnih, društvenih pitanja, odno-

¹³⁴ Citirano prema: Зоран Св. Томић, *Камал Ататурк – творац нове Турске*, стр. 242.

¹³⁵ Suna Kili, “Kemalism in Contemporary Turkey”, p. 391.

¹³⁶ Navedeno prema: Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*. London, Oxford, New York: Oxford University Press, 1968, p. 286.

¹³⁷ Videti: Toni Alaranta, *Contemporary Kemalism: From Universal Secular-Humanism to Extreme Turkish Nationalism*, p. 76; U svom govoru u Izmiru 1935. godine, Atatürk je istakao da je politika etatizma „sistem svojstven Turskoj, koji je evoluirao iz principa privatne aktivnosti pojedinca, ali stavlja na državu odgovornost za nacionalnu ekonomiju“. Citirano prema: Z. Y. Hershlag, “Atatürk’s Etatism”, In: *Atatürk and the Modernization of Turkey*, ed. Jacob M. Landau, Boulder, Colorado: Westview Press, 1984, p. 176.

¹³⁸ Mahmut Esat Bozkurt, *Atatürk İhtilali III*, s. 86.

sno pristup koji ističe potrebu sveobuhvatne državne kontrole.¹³⁹ Usled toga, etatizam bi trebalo tumačiti u skladu sa međuratnim periodom u kojem se razvija, gde je jaka, centralizovana država bila veoma uticajan model s obzirom na nemačko, odnosno sovjetsko iskustvo.¹⁴⁰

Cilj etatizma je ekonomski prosperitet, odnosno postizanje ekonomske i političke nezavisnosti putem državnog planiranja i preduzetništva, industrijalizacije, protekcionizma, harmonije između rada i kapitala.¹⁴¹ Pritom, važno je naglasiti da ovaj princip nije plod čvrste ideološke podloge već pre proizvod praktičnih rešenja prouzrokovanih početnim neuspesima kemalističke ekonomske politike.¹⁴² Kasno definisanje i uključivanje etatizma u kemalistički panteon početkom tridesetih godina 20. veka dovelo je i do različitih interpretacija ovog principa. Tako se još u ranom kemalističkom pokretu izdvajaju različite struje koje etatizam tumače u skladu sa različitim ideološkim strujanjima tog doba, od komunističkih do liberalnih i korporativističkih modela.¹⁴³ Debate o sadržaju ovog principa nastaviće se i nakon uvođenja višestranačja 1950. godine, što će biti prikazano u nastavku.

Alternativni koncepti: islamizam i (neo)osmanizam

Islamizam

Islamizam se može definisati kao „oblik instrumentalizacije islama od strane pojedinaca, grupa i organizacija koje teže političkim ciljevima. On pruža političke odgovore na današnje društvene izazove zamišljanjem budućnosti, čiji temelji počivaju na ponovo prisvojenim, preoblikovanim konceptima pozajmljenim iz islamske tradicije“.¹⁴⁴ Islamizam je odgovor, reakcija na sekularnu modernost¹⁴⁵ usled čega je od-

¹³⁹ Tekinalp, *Kemalizm*, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2004, s. 250.

¹⁴⁰ Turski koncept etatizma uticaće i na reformističke politike u Iranu pod vlašću Reze Pahlavija i u Burgibinom Tunisu. Videti u: Масимо Кампанини, *Историја Средњег истока 1798–2006*, стр. 93; Michael B. Bishku, “Kemal Atatürk and Habib Bourguiba: Brothers from Different Mothers?”, p. 12.

¹⁴¹ Z. Y. Hershlag, “Atatürk’s Etatism”, p. 174.

¹⁴² Suna Kili, “Kemalism in Contemporary Turkey”, pp. 390–391.

¹⁴³ Videti: Hasan Kösebalaban, *Turkish Foreign Policy: Islam, Nationalism, and Globalization*, pp. 60–65.

¹⁴⁴ Guilain Denoeux, “The Forgotten Swamp: Navigating Political Islam,” *Middle East Policy*, 9, 2, 2002, p. 61.

¹⁴⁵ U tome je, kako navode Bokhari i Senzai, razlika između islamizma kao konstrukta

nos između njega i sekularizma dosta složeniji nego što se to čini na prvi pogled. Turski slučaj svedoči u prilog tome. Pod tom složenošću odnosa podrazumevaju se i razmimoilaženja u samom islamističkom pokretu pa se može govoriti pre o islamizmima nego o jednom, univerzalnom islamističkom putu. Sledeći tipologiju Bokharija (Kamran Bokhari) i Senzaija (Farid Senzai), islamisti se prema svom viđenju države i društva mogu podeliti na prihvatače, propagandiste i insurekcioniste. Prvoj grupi pripadaju akteri koji prihvataju nacionalnu državu, odnosno postojeći (sekularni) državni poredak i nastoje da ostvare svoje ciljeve u skladu sa legalnim okvirom koji isti uspostavlja. Propagandisti odbacuju koncept nacionalne države težeći radikalnoj promeni državnog ustrojstva i stvaranjem baze za dalje širenje, odnosno formiranje transnacionalnog kalifata. Najzad, poslednja grupa podrazumeva militantne islamističke grupe koje pozivaju na oružanu pobunu u cilju rušenja postojećeg poretka.¹⁴⁶ Imajući u vidu pokret Nedžmetina Erbakana¹⁴⁷ kao najuticajnijeg i najrelevantnijeg islamističkog aktera u turskoj politici druge polovine 20. veka, može se konstatovati da on pripada prvom tipu. Bez obzira na diskurs, ova stranka je svoje delovanje prilagodila uslovima koje je nametao kemalistički poredak.

Kao što je pomenuto, islamizam je predstavljao jednu od identitetskih opcija za stvaranje jedinstva u klonuloj Osmanskoj imperiji. Međutim, važno je razlikovati osmanski islamizam od islamizma u okviru kemalističke Republike. Potiskivanje islamizma u kemalističkoj državi nije prouzrokovalo nestanak islamističkog pokreta već je omogućilo njegovu reformu i reorganizaciju kroz usvajanje novih idejnih sadržaja i metoda delovanja. Kemalistička identitetska politika je kontraproduktivno ojačala islamističke tendencije. Vremenom će se iskristalisati nekoliko islamističkih pravaca. Kristofer Hjuston (Christopher Houston) razlikuje etatistički islam u službi promocije tursko-islamske sinteze od islamizma koji ističe primat islama nad ostalim pripadnostima. Islamisti vide u dominaciji islamskog identiteta rešenje tursko-kurdskog sukoba. Najzad, kurdski islamizam odbacuje i jedan i drugi tip ističući podređenost Kurda u Republici Turskoj.¹⁴⁸

novijeg doba i političkog islama koji se odnosi na sve političke manifestacije islama od proroka Muhameda pa nadalje. Kamran Bokhari and Farid Senzai, *Political Islam in the Age of Democratization*, New York: Palgrave Macmillan, 2013, p. 19.

¹⁴⁶ Isto, pp. 20–27.

¹⁴⁷ Reč je o političkim partijama čiji je rad zabranjivan pod optužbom da krše sekularni poredak Turske. U nastavku će biti više reči o tome.

¹⁴⁸ Christopher Houston, *Islam, Kurds and the Turkish Nation State*, pp. 90–189.

Razvoj turskog islamizma u ambijentu prevlasti i kontrole sekularističkih elita će usloviti njegov specifičan razvoj. Nove islamističke elite se obrazuju u okviru sekularnog poretka, pozivaju se na zapadne ideje i mislioce, ulaze u rasprave sa kemalistima nastojeći da dekonstruišu njihov model razvoja države i društva.¹⁴⁹ Kritikujući neuspehe kemalističkog poretka, islamisti stiču sve veću popularnost pa se dati opis može označiti kao osnova za razumevanje procesa pužajuće islamizacije u Turskoj. Prihvatanje sekularnog poretka od strane islamista i njihovo nastojanje da demokratskim putem dođu na vlast, navodi određene autore na ideju o postislamizmu¹⁵⁰, u koji se turski slučaj posebno uklapa. Postislamisti se mogu okarakterisati kao bivši islamisti koji su se odrekli svojih početnih, rigidnih stavova o neophodnosti sprovođenja islamskih principa kroz stvaranje islamske države, nastojeći da svoje ciljeve ostvare demokratskim sredstvima u okviru sekularnog poretka.¹⁵¹

(Neo)osmanizam

Kao glavna identitetska opcija za obezbeđivanje jedinstva i opstanka klonulog Osmanskog carstva, osmanizam je bio usredsređen na stvaranje osmanskog identiteta davanjem jednakih prava svim podanicima bez obzira na verske i etničke razlike.¹⁵² Neuspeh osmanizma uslovio je rast popularnosti islamističkih i turkističkih ideja. Dakle, raspadom Osmanskog carstva raspala se i ideja osmanizma kao projekta njegovog očuvanja. U izmenjenim okolnostima kemalističke Republike koja je na osmansku prošlost gledala kao na zaostalo razdoblje turske istorije, slavljenje osmansko-islamskog nasleđa predstavlja opozicionu perspektivu dominantnom kemalističko-sekularnom diskursu. Ovo nasleđe postaće osnova na kojoj će se razvijati konzervativna ideologija kao reakcija na glavne političke tokove u zemlji. U tom okviru dolazi do rađanja i

¹⁴⁹ Nilüfer Göle, "Secularism and Islamism in Turkey: The Making of Elites and Counter-Elites", *Middle East Journal*, 51, 1, 1997, pp. 56, 57.

¹⁵⁰ Videti: Asef Bayat, "The Coming of a Post-Islamist Society," *Critical Middle East Studies*, 1996, Dostupno na: <https://scholarlypublications.universiteitleiden.nl/handle/1887/9768>. Pristupljeno: 26. 10. 2023.

¹⁵¹ Kamran Bokhari and Farid Senzai, *Political Islam in the Age of Democratization*, p. 183.

¹⁵² Umut Uzer, *An Intellectual History of Turkish Nationalism*, p. 58.

oblikovanja neoosmanističke paradigme kao alternativne verzije razvoja Republike Turske.¹⁵³

Prema Tanaskoviću, neoosmanizam se može okarakterisati kao „kompleksna makroideološka platforma prema kojoj današnja Turska, kao legitimna civilizacijska naslednica Osmanskog carstva, treba da reafirmiše njegovo celokupno duhovno, kulturno i političko nasleđe, kako bi u preraspodeli svetske moći i uticaja koja je u toku obezbedila i delotvorno igrala ulogu jednog od globalno značajnih međunarodnih činilaca“.¹⁵⁴ Iako se najčešće povezuje sa spoljnopoličkom agendom koja ističe potrebu iskorišćavanja osmanskog istorijskog nasleđa i geostrateške pozicije, neoosmanizam je više od toga. On je po Javuzu u isti mah i konzervativna ideologija, pogled na svet, nostalgija za izgubljenom imperijalnom prošlošću, oblik identiteta.¹⁵⁵ Neoosmanizam predstavlja sastavni deo redefinisano, konzervativnog oblika turskog nacionalizma. Kao deo tog izmenjenog identiteta, neoosmanizam se može odrediti i kao „ideološki amalgam islamizma, turkizma i osmanskog imperijalizma“.¹⁵⁶ Cilj ovog konzervativnog ideološkog pokreta je redefinicija turske države koja bi se pomirila sa svojom muslimanskom, multikulturalnom i imperijalnom istorijom.¹⁵⁷

Poput islamista, neoosmanisti naglašavaju versku komponentu identiteta na uštrb etničke. Za razliku od kemalističkog insistiranja na homogenizaciji identiteta, neoosmanisti pokušavaju da to pitanje postave u pluralistički okvir koji bi omogućio internalizaciju Kurda. Kao u slučaju islamizma, islam se posmatra kao identitetsko rešenje za kurdsko-turski problem.¹⁵⁸ Prema tome, između neoosmanizma i islamizma u Turskoj postoji ogromno preklapanje i prožimanje. Kao što neoosmanisti ističu značajnu ulogu islama, tako i islamisti naglašavaju osmansko nasleđe kao neizostavan aspekt turskog identiteta.¹⁵⁹ Za razliku od

¹⁵³ Videti više u: M. Hakan Yavuz, *Nostalgia for the Empire: The Politics of Neo-Ottomanism*, New York, Oxford: Oxford University Press, 2020.

¹⁵⁴ Дарко Танасковић, *Велики повратак Турске? Неоосманизам или исламизам*, стр. 15.

¹⁵⁵ M. Hakan Yavuz, *Nostalgia for the Empire: The Politics of Neo-Ottomanism*, p. 6.

¹⁵⁶ Дарко Танасковић, *Велики повратак Турске? Неоосманизам или исламизам*, стр. 28.

¹⁵⁷ Ömer Taspinar, “Turkey’s Middle East Policies: Between Neo-Ottomanism and Kemalism”, 7. 10. 2007. p. 3. Dostupno na: https://carnegieendowment.org/files/cmec10_taspinar_final.pdf. Pristupljeno: 27. 9. 2023.

¹⁵⁸ Isto.

¹⁵⁹ M. Hakan Yavuz, *Nostalgia for the Empire: The Politics of Neo-Ottomanism*, p. 140.

islamizma, neoosmanizam po ukusu predsednika Turguta Ozala, koji se često uzima za najznačajniju figuru neoosmanističkog programa, nije antizapadnog usmerenja.¹⁶⁰ Kada je reč o odnosu kemalizma i neoosmanizma, uprkos brojnim razlikama¹⁶¹, neoosmanisti sa kemalistima dele izražen osećaj patriotizma i privrženosti turskoj državi.¹⁶² Dakle, neoosmanizam ne podrazumeva negiranje nacionalne države već potrebu njene redefinicije u skladu sa pomenutim osmansko-islamskim osnovama. Oni traže u osmansko-islamskom nasleđu određene vrednosti zajedničke svim stanovnicima Turske, na bazi kojih bi trebalo izgraditi novo državno jedinstvo.

¹⁶⁰ Yilmaz Çolak, "Ottomanism vs. Kemalism: Collective memory and cultural pluralism in 1990s Turkey", *Middle Eastern Studies*, 42, 4, 2006, p. 588.

¹⁶¹ Između ostalog, dok se kemalistička spoljnopolitička agenda može sažeti u neekspanzionističku devizu „mir u zemlji, mir u svetu“, neoosmanistička spoljnopolitička vizija je, što se i na osnovu samog naziva može zaključiti, daleko ambicioznija. Videti u: Дарко Танасковић, *Велики повратак Турске? Неоосманизам или исламизам*, стр. 37.

¹⁶² Ömer Taspınar, "Turkey's Middle East Policies: Between Neo-Ottomanism and Kemalism", p. 17.

DRUGI DEO: ISTORIJSKA PREKRETNICA – RAĐANJE REPUBLIKE

Kolaps Imperije i Rat za nezavisnost

Rastrzano problemima kako na unutrašnjem tako i na spoljnopolitičkom planu, Osmansko carstvo će poslednje decenije svog postojanja provesti u borbi za goli opstanak. Bolesnik sa Bosfora, kako se Carstvo kolokvijalno nazivalo u poznoj fazi svog postojanja, postalo je predmet ekspanzionističkih stremljenja velikih sila koje su u njegovoj propasti videle mogućnost sopstvenog širenja. Ono je zapravo i preživljavalo zahvaljujući suprotstavljenim pretenzijama velikih sila, postajući vremenom brana posebno ruskim ekspanzionističkim planovima. Unutrašnji naponi da se država očuva kroz modernizaciju i pokušaj stvaranja osmanskog identiteta koji bi obuhvatio celokupno stanovništvo države bez obzira na versku i etničku pripadnost raspali su se u vrtlozima unutrašnjih nemira, kao i ratova za oslobođenje balkanskih naroda. U takvim okolnostima, izmučeno i iscrpljeno, Osmansko carstvo ulazi u Prvi svetski rat na strani Centralnih sila. Poraz u ovom ratu može se okarakterisati kao kulminacija dugotrajnog procesa propadanja i kritična tačka koja će preusmeriti istorijske tokove dovodeći do uspostavljanja Republike Turske.¹⁶³

Neizostavan akter u razmatranju događaja koji su doveli do propasti Osmanskog carstva i kasnijeg stvaranja Republike jeste Mladoturski pokret. Osnovan u Istanbulu 1889. godine od strane studenata Vojno-medicinske škole, inače ogorčenih protivnika režima sultana Abdulhami-

¹⁶³ Kao korisno štivo za razumevanje procesa nazadovanja Carstva tokom 19. veka može se preporučiti knjiga Ilbera Ortajlija „Najduži vek imperije“ (Beograd: Srpska književna zadruga, M. Marinković, 2004). Obradujući modernizatorske tendencije u poznoosmanskoj eri, ova studija daje prikaz tada dominantnih ideja bez kojih je teško razumeti kasniji razvoj, koji će kulminirati uspostavljanjem kemalističke Republike.

da II.¹⁶⁴ Došavši na vlast Revolucijom iz 1908. godine, mladoturci su nastojali da očuvaju Carstvo modernizujući ga po zapadnom modelu.¹⁶⁵ Oni su se zalagali za vraćanje Ustava iz 1876. godine¹⁶⁶ i uspostavljanje ustavne monarhije.¹⁶⁷ Međutim, bilo je očigledno da je država uveliko zakoračila u terminalnu fazu postojanja. Porazi u ratovima sa Italijom 1911. godine i balkanskim državama 1912. godine koje su pratili ogromni teritorijalni gubici omogućili su mladoturskom trijumviratu sastavljenom od Enver paše (Enver Paşa), Talat paše (Talat Paşa) i Džemal paše (Cemal Paşa) da pučem 1913. godine preuzmu potpunu kontrolu u državi.¹⁶⁸ Pronemački orijentisani, oni će i uspostaviti blisku saradnju sa Nemačkim carstvom.¹⁶⁹ Iako će na početku Prvog svetskog rata Osmansko carstvo proglasiti neutralnost, ranije uspostavljene veze i pronemački sentiment, naročito Enver paše, uticaće da Osmansko carstvo pristupi Trojnom savezu.¹⁷⁰ Bio je to početak kraja nekada svemoćne Imperije.

Porazom u Prvom svetskom ratu, Osmansko carstvo je bilo u samrtničkom položaju. Ponižavajuće odredbe Mudroskog primirja potpisanog 30. oktobra 1918. godine¹⁷¹ dobile su epilog u mirovnom ugovoru potpisanom u Sevru 10. avgusta 1920. godine između predstavnika Antante i sultanske vlade. Prema odredbama ovog sporazuma Istočna Trakija bez Istanbula, Izmir i nekoliko ostrva u Egejskom moru stavljeni

¹⁶⁴ Abdulhamid II (1876–1909) osmanski sultan, poznat po svojoj autokratskoj politici. Za vreme njegove vladavine započeli su masakri nad jermenskim stanovništvom koji su kulminirali događajima u Prvom svetskom ratu. Zbog takve politike poznat je i kao Crveni sultan.

¹⁶⁵ Франсоа Жоржон, „Последњи трзаји 1878–1908“, U: *Историја Османског царства*, прир. Робер Мантран, Београд: Clio, 2022, стр. 638.

¹⁶⁶ Ustav iz 1876. godine je prvi turski Ustav donet za vreme vladavine Abdulhamida II. Ukinut je nakon svega dve godine. Videti više u: Пол Димон, „Период Танзимата (1839–1878)“, U: *Историја Османског царства*, прир. Робер Мантран, Београд: Clio, 2022, стр. 517–586.

¹⁶⁷ Dušan Čorbić, „Razvoj Republikanske narodne partije (CHP) i njena uloga u stvaranju Republike Turske“, стр. 143.

¹⁶⁸ Масимо Кампанини, *Историја Средњег истока 1798–2006*, стр. 40.

¹⁶⁹ Mustafa Kemal i Ismet paša (Inonu) bili su protiv ulaska Osmanskog carstva u Prvi svetski rat. Iako je Atatürk u početku bio član mladoturskog pokreta, kasnije je počeo da kritikuje njihove aktivnosti. Njegov odnos je bio naročito problematičan sa moćnim ministrom rata Enver pašom. Detaljnije u: İlber Ortaylı, *O bliskoj prošlosti Turske*. Sarajevo: Connectum, 2019, стр. 92–122; Dušan Čorbić, „Razvoj Republikanske narodne partije (CHP) i njena uloga u stvaranju Republike Turske“, стр. 143.

¹⁷⁰ Džengiz Hakov, *Istorija savremene Turske*, стр. 49.

¹⁷¹ O odredbama Mudroskog primirja videti više u: Пол Димон и Франсоа Жоржон, „Умирање једног Царства 1908–1923“, стр. 712.

su pod kontrolu Grčke, Arapske provincije su kao mandatne teritorije podeljene između Francuske, Engleske i Italije. Moreuzi su demilitarizovani, otvoreni za prolazak svih trgovačkih i vojnih brodova i stavljeni pod kontrolu međunarodne komisije. Takođe, Antanta je kontrolisala određene oblasti na jugozapadu i istoku Anadolije. Ugovorom je predviđeno postojanje jermenske i kurdske države. Osmansko carstvo se tako svelo od Imperije koja se rasprostirala na tri kontinenta na redukovanu teritoriju u centralnoj Anadoliji i Istanbul čije je zadržavanje zavisilo od ispunjavanja odredbi Ugovora.¹⁷²

U okolnostima ogorčenosti i opšteg nezadovoljstva poražavajućim odredbama najpre primirja iz Mudrosa, a nakon toga i Ugovora iz Sevra, širom Anadolije se javljaju ustanički pokreti. Suočena sa pritiscima saveznika iz Antante, vlada u Istanbulu je pokušala da smiri situaciju imenujući generala Mustafu Kemala, heroja bitke za Dardanele¹⁷³, za inspektora Treće armije i šaljući ga u uzbunjene anadolske oblasti da uspostavi red i mir. Međutim, on je vrlo brzo stupio u kontakt sa pobunjenim patriotskim udruženjima organizujući jedinstven pokret otpora.¹⁷⁴ Predrevolucionarnu situaciju u kojoj se našlo umiruće Carstvo, on je u svom pomenutom govoru iz 1927. godine opisao na sledeći način:

¹⁷² Džengiz Hakov, *Istorija savremene Turske*, str. 55–56.

¹⁷³ U pitanju je najveći uspeh osmanske vojske u Prvom svetskom ratu. Za snage Antante bi uspeh ove operacije značio otvoren put ka Istanbulu i Moreuzima, čime bi prinudile Osmansko carstvo na kapitulaciju. Istovremeno, to bi omogućilo direktnu vezu sa Ruskim carstvom. Ipak, predvođena Mustafom Kemalom, osmanska vojska je pružila strahovit otpor primoravši snage Antante na povlačenje. Bilans ove operacije bio je katastrofalan – više od 200 000 ubijenih i ranjenih na strani Antante i 120 000 osmanskih žrtava. Пол Димон и Франсоа Жоржон, „Умирање једног Царства 1908–1923“, стр. 697.

¹⁷⁴ U svom govoru 1927. godine, Ataturk pominje najznačajnija udruženja: „Pred strahovitom opasnošću situacije svuda, u svakoj oblasti, izvesne ličnosti počele su tražiti, nezavisno jedne od drugih, sredstva za spasenje, što je dalo povoda obrazovanju izvesnih organizacija. Na primer, u Jedrenu i okolini ima jedno udruženje zvano 'Trakija i Paša Eli', na istoku u Erzerumu i u El Azisu (*Elazığ*, *prim. aut.*) obrazovalo se 'Udruženje za odbranu narodnih prava u istočnim provincijama', čije je glavno sedište u Carigradu. Isto tako ima u Trapezundu (*Trabzon*, *prim. aut.*) jedno udruženje nazvano za 'Odbranu prava' i u Carigradu jedna 'Liga za decentralizaciju Trapezunda i oblasti'; preko delegata iz glavnog sedišta ove lige, obrazovani su podkomiteti u Ofu i Lazistanu“. Citirano prema: Зоран Св. Томић, *Камал Ататурк – творца нове Турске*, стр. 62; Videti u: Ghazi Mustafa Kemal Atatürk, *The Great Speech*, p. 2; O Ataturkovom postavljenju za inspektora Treće armije videti više u: Isto, pp. 6–7.

„Grupa sila kojoj je pripadalo Osmansko carstvo izgubila je rat. Osmanska vojska svuda je razbijena. Primirje je potpisano pod teškim uslovima. Duge godine rata ostavile su za sobom narod iscrpljen i osiromašen. Oni koji su naciju uvukli u rat, brinući se samo za sopstveni spas pobjegli su. [...] Vojsci je oduzeto oružje i municija [...]. Saveznička flota i trupe bili su u Istanbulu. Provinciju Adanu okupirali su Francuzi; Urfu, Maraš i Aintab Englezi. Italijanske snage bile su u Antalji i u Konji. Oficiri, strani činovnici, kao i njihovi agenti, svuda su širili svoje aktivnosti. Konačno, 15. maja 1919, dakle četiri dana pre datuma koji smo odredili za početak ovog ekspezea, grčka vojska se iskrcala u Smirni za šta je imala odobrenje sila Antante. Povrh svega, u celoj zemlji, hrišćanski elementi radili su otvoreno ili ilegalno za sopstveni interes, ubrzavajući tako propast države.“¹⁷⁵

U takvim uslovima, ustanici su započeli borbu za oslobođenje zemlje. Vlada u Istanbulu je bila zatečena razvojem događaja, nemoćna da kontroliše zbivanja u Anadoliji. Mustafa Kemal je ubrzo podneo ostavku na sve funkcije u osmanskoj armiji posvećujući se navedenoj borbi kao lider ustaničkog pokreta. Nakon kongresa u Erzerumu i Sivasu u leto 1919. godine, ustanici su usvojili program sa glavnim ciljevima daljeg delovanja. Naime, prihvatajući granice predviđene Mudroskim primirjem, oni su se suprotstavljali svim planovima koji su predviđali usitnjavanje turske teritorije i stvaranje novih država na istoj. Ovi kongresi su zapravo proklamovali princip da vlast pripada narodu, što će uveliko opredeliti njihove naredne aktivnosti. Takođe, kongresi su imali i značajnu homogenizatorsku ulogu ujedinjavajući nekoliko nacionalističkih organizacija u jedinstveno „Udruženje za odbranu prava Anadolije i Rumelije“. Istanbulska vlada postala je svesna ozbiljnosti situacije s obzirom na podršku koju su ustanici imali pa je započela pregovore sa njima, saglasivši se sa odlukama navedenih kongresa. Krajem 1919. godine, organizovaće se izbori za donji dom u Istanbulskom parlamentu na kojima će ustanici odneti ubedljivu pobjedu. Nedugo zatim, 28. januara 1920. godine, u parlamentu će biti izglasan „Nacionalni zavet“, dokument koji je proizilazio iz pomenutih odluka definisanih na kongresu u

¹⁷⁵ Citirano prema: Пол Димон и Франсоа Жоржон, „Умирање једног Царства 1908–1923“, стр. 715; Videti u: Ghazi Mustafa Kemal Atatürk, *The Great Speech*, p. 1.

Sivasu. U njemu je naglašena nepovredivost granica. Ovaj dokument predstavlja program na osnovu kojeg je trebalo usmeravati dalje aktivnosti u cilju spasavanja države.¹⁷⁶

Nezadovoljni ovakvim razvojem situacije, saveznici su preduzeli odlučne korake u nameri da zaštite sopstvene interese. Englezi su 16. marta 1920. godine okupirali Istanbul, prekidajući železničku komunikaciju između Istanbula i Ankare koja je postala centar ustaničke delatnosti. U atmosferi vanrednog stanja i okupacione kontrole nad celokupnim životom u osmanskoj prestonici, sultan je raspustio parlament s obzirom da su savezničke snage pohapsile i deportovale na Maltu poslanike i intelektualce bliske ustanicima. Na taj način su saveznici uspjeli da izvrše pritisak na vladu u Istanbulu što će naposljetku dovesti do potpisivanja mirovnog ugovora u Sevru. To je uslovilo definitivnu razlaz i diferencijaciju između vlade u Istanbulu i ustanika. Akcije saveznika i sultanske vlade uticale su na dalje poteze ustanika, podstičući ih da donesu odluku o sazivanju novog parlamenta u Ankari i formiranju privremene vlade na čelu sa Mustafom Kemalom. Iako je sultan uz pomoć saveznika pokušavao da diskredituje ustanike, njihova popularnost je neprestano rasla.¹⁷⁷ Naročito nakon Ugovora u Sevru, oni će dobiti vetar u leđa kao jedini istinski borci za slobodu. Glavni problem sa kojim su se suočavali bio je nedostatak municije i materijalnih sredstava za vođenje daljih borbi. O tome svedoči i sam Atatürk u svom istorijskom govoru 1927. godine obrazlažući situaciju na frontu protiv grčke vojske za koju navodi da je bila superiornija kako u pogledu ljudstva, tako i u pogledu artiljerije, pušaka i mitraljeza.¹⁷⁸ Svesni složenosti svoje situacije oni su stupili u kontakt sa komunističkim vlastima u Moskvi čija je pomoć bila od vitalnog značaja za opstanak samog pokreta i naknadne ratne uspehe. Ovi kontakti sa Moskvom će biti formalizovani „Ugovorom prijateljstva i bratstva“ u martu 1921. godine.¹⁷⁹

Konfrontacija sa Istanbulom ubrzo će eskalirati u vojni sukob pa će ustanici pored borbe sa savezničkim snagama morati da ratuju sa snagama sultana-halife.¹⁸⁰ Upravo će verski momenat biti važan podstrek

¹⁷⁶ Džengiz Hakov, *Istorija savremene Turske*, str. 59–63.

¹⁷⁷ Isto, str. 63–64; Ahmad Feroz, *The making of modern Turkey*, p. 49.

¹⁷⁸ Ghazi Mustafa Kemal Atatürk, *The Great Speech*, p. 506.

¹⁷⁹ Džengiz Hakov, *Istorija savremene Turske*, str. 67–68; O najznačajnijim odredbama ovog ugovora videti kod: Зоран Св. Томић, *Камал Ататурк – творца нове Турске*, стр. 103–104.

¹⁸⁰ Ustanički pokret Mustafe Kemala morao je da računa na borbu sa čitavim nizom neprijatelja. Pored snaga istanbulske vlade (tzv. „Vojske kalifata“), na južnom frontu

i za jednu i za drugu stranu. Kako je sultan u svojstvu halife pozivao na rat protiv „bezbožnika“, tako su i ustanici koristili versku retoriku kako bi svojoj borbi dali neophodan legitimitet.¹⁸¹ Zahvaljujući sovjetskoj pomoći, vlada u Ankari je počela da stvara vojsku pripremajući teren za ratna dejstva protiv neprijateljskih snaga. Glavni protivnik bila je Grčka koja je prema odredbama ugovora u Sevru dobila Trakiju, pojedina ostrva uz anadolijsku obalu i pravo da okupira i upravlja oblašću Smirne (Izmira) tokom narednih pet godina, nakon čega bi joj putem plebiscita bilo dozvoljeno i da anektira ovu oblast. Grci su se, uz saglasnost sila Antante, iskrcali u Izmiru još u maju 1919. godine.¹⁸²

Uprkos početnim uspesima ustaničke vojske protiv grčkih snaga u bici kod Inonua, Grci su u martu 1921. godine, nakon neuspešne pregovaračke konferencije u Londonu, započeli veliku ofanzivu zaustavivši se na reci Sakarji, nedaleko od Ankare, sedišta ustaničkog pokreta.¹⁸³ Ipak, bili su to krajnji dometi grčke vojske. Odbacivši grčke snage u odlučujućem protivnapadu, Turci su stekli kontrolu nad ratnim dešavanjima uveliko pripremajući veliku ofanzivu.¹⁸⁴ Ona je započela 26. avgusta 1922. godine i završila se potpunim krahom grčke vojske. Zauzećem Smirne okončano je, kako Klog slikovito primećuje, „2500 godina dugo grčko prisustvo u Maloj Aziji. Neuhvatljiva vizija Velike ideje sagorela je u pepelu Smirne“.¹⁸⁵

bile su francuske snage, na zapadnom grčke, dok su na istoku bili Jermeni. Takođe, iz ustaničkog pokreta će se vremenom izdvojiti tzv. „Zelena armija“. Više o tome u: Зоран Св. Томић, *Камал Ататүрк – творца нове Турске*, стр. 93–94.

¹⁸¹ Ahmad Feroz, *The making of modern Turkey*, p. 50.

¹⁸² Масимо Кампанини, *Историја Средњег истока 1798–2006*, стр. 78–79; Стеван К. Павловић, *Историја Балкана 1804–1945*, Београд: Клио, 2018, стр. 310–311.

¹⁸³ U međuvremenu, u Londonu je u februaru 1921. godine organizovana međunarodna konferencija na kojoj su učestvovalе Francuska, Engleska, Italija, Belgija, Japan, Nemačka i Turska. Iako su na konferenciju bile pozvane i vlada u Istanbulu i vlada u Ankari, sultanska vlada je prepustila predstavljanje vladi iz Ankare. Bez obzira na neuspešan ishod konferencije, ciljevi i zahtevi ankarske vlade postali su poznati međunarodnoj javnosti, a ona je ovim učešćem faktički priznata. Takođe, ova konferencija je otkrila podele u savezničkim redovima, koje će kulminirati francuskim i italijanskim sklapanjem sporazuma sa ustaničkom vladom u Ankari. Džengiz Hakov, *Istorija savremene Turske*, str. 68–69; Ahmad Feroz, *The making of modern Turkey*, p. 50.

¹⁸⁴ Nakon uspeha u bici na Sakariji, Velika narodna skupština unapredila je Mustafu Kemala u čin maršala dodelivši mu istovremeno i titulu gazije (Gazi). Ghazi Mustafa Kemal Atatürk, *The Great Speech*, p. 515.

¹⁸⁵ Ричард Клог, *Историја Грчке новог доба*, стр. 100, 98 (цитат).

Uspesi turske vojske i silovito napredovanje rezultirali su primirjem u Mudanji 11. oktobra 1922. koje su zatražile sile Antante. Njime su Turci povratili okupirane teritorije uključujući Istanbul. Predviđeno je privremeno prisustvo predstavnika Antante na moreuzima, dok je Grcima naložena potpuna evakuacija.¹⁸⁶ Primirje je bio prvi korak ka glavnom cilju vlade u Ankari – novoj mirovnoj konferenciji kojom bi se revidirale odluke iz Sevra. Konferencija je sazvana u Lozani, a kako bi se oslabila pregovaračka pozicija Ankare poziv za učešće je dobila i istanbulska vlada. Odgovor Ankare je bio ukidanje sultanata 1. novembra 1922. godine. Tursku delegaciju predvodio je Ismet paša (Ismet İnönü)¹⁸⁷, kasniji predsednik vlade i naslednik Mustafe Kemala na mestu predsednika države. Uprkos kratkim prekidima rada konferencije, novi mirovni ugovor je potpisan 24. jula 1923. godine.¹⁸⁸

Ugovorom u Lozani utvrđene su granice nove turske države i to, skoro u potpunosti, u skladu sa početnim zahtevima ustanika izraženim na kongresima u Erzerumu i Sivasu, a artikulisanim u pomenutom Nacionalnom zavetu. Turskoj su pripale sve sporne teritorije od istočne Trakije do izmirske, crnomorske oblasti, istočnih provincija i Kilikije. Ipak, turska strana je morala da napravi određene ustupke poput prepuštanja oblasti Aleksandrete Francuzima¹⁸⁹, Mosula Englezima i prihvatanje međunarodne komisije koja bi zadržala pravo kontrole nad Moreuzima.¹⁹⁰ Najzad, Ugovorom je predviđena razmena stanovništva zasnovana na miletskom nasleđu, odnosno na verskim načelima. Tako se u Grčku (od pada Smirne) iselilo 1 100 000 pravoslavaca, dok je u Tursku iseljeno oko 380 000 grčkih muslimana.¹⁹¹ Ohrabrena postignutim,

¹⁸⁶ Пол Димон и Франсоа Жоржон, „Умирање једног Царства 1908–1923“, стр. 722.

¹⁸⁷ Prezime Inonu (İnönü), Ismet paši dodelio je sam Ataturk nakon usvajanja Zakona o prezimenima 1934. godine kao priznanje za njegov doprinos turskim pobedama nad grčkom vojskom u bitkama kod Inonua. Videti u: Зоран Св. Томић, *Камал Ататурк – творац нове Турске*, стр. 98.

¹⁸⁸ Džengiz Hakov, *Istorija savremene Turske*, str. 72–76.

¹⁸⁹ Oblast Aleksandrete ili Hataja, kako je nazivaju Turci, biće uključena u sastav Republike Turske 1939. godine.

¹⁹⁰ Пол Димон и Франсоа Жоржон, „Умирање једног Царства 1908–1923“, стр. 722–723.

¹⁹¹ Zanimajući jezičke predispozicije, u sistem razmene su uključene pravoslavne, turkofone Karamanlije i grkofono muslimansko stanovništvo Krita. Iz razmene su izuzeti Grci iz Istanbula i sa ostrva Imvros i Tenedos, kao i muslimani iz grčkog dela Trakije. Podaci navedeni prema i videti više o samoj razmeni stanovništva u: Ричард Клог, *Историја Грчке новог доба*, стр. 103–105.

vlada u Ankari je pristupila posljednjem činu, formalizaciji svoje pobjede proglašenjem Republike 29. oktobra 1923. godine. Ukidajući kalifat u martu 1924. godine, nove vlasti predvođene Mustafom Kemalom su i definitivno okončale viševjekovnu vlast osmanske dinastije. Međutim, smjenjivanje osmanskog režima ne treba tumačiti kao potpuni raskid, diskontinuitet sa osmanskim nasleđem. Naprotiv, kao što je ranije navedeno, idejni začeci kemalističkih reformi leže upravo u reformskom pokretu Osmanskog carstva.

Ataturkove reforme: radikalizacija reformskog puta

Kraj rata i proglašenje republike bili su uvod u drugu fazu Ataturkove revolucije koja je podrazumevala sveobuhvatnu transformaciju turskog društva. Glavni ideolozi kemalizma Redžep Peker i Mehmet Esat Bozkurt ističu da je turska revolucija pokret koji obuhvata sve pore života od političkog i društvenog do ekonomskog, nacionalnog i kulturnog.¹⁹² Imajući u vidu teškoće i prepreke predmodernog društva sa kojima su se kemalisti suočavali, Peker i Munis Tekinalp naglašavaju dubinu i specifičnost kemalističke revolucije u odnosu na druge revolucionarne pokrete.¹⁹³ Reformski pokret Kemala Ataturka korespondira sa teorijom modernizacije koja se može predstaviti kao „višestruki proces koji uključuje promene u svim oblastima ljudske misli i aktivnosti“.¹⁹⁴ Kemalizam poput teorije modernizacije prihvata vrednosti prosvetiteljstva, racionalnost i pozitivizam.¹⁹⁵ U tom smislu je prihvatljiva ocena Ismeta Giritlija o kemalizmu kao ideologiji modernizacije.¹⁹⁶

U skladu sa ranije navedenim, treba naglasiti da kemalističke reforme imaju svoje osmanske korene i u tom smislu je važno ukazati na institucionalni kontinuitet Republike sa Osmanskim carstvom. Time se ne relativizuju kemalistička dostignuća, s obzirom da se kemalističke reforme sa pravom mogu označiti jedinstvenim u celom muslimanskom svetu. Isticanjem osmanskih osnova u kemalističkom reformskom programu i praksi ukazuje se na institucionalni i idejni kontinuitet između

¹⁹² Recep Peker, *İnkılâp Dersleri*, s. 19; Mahmut Esat Bozkurt, *Atatürk İhtilali I*, İstanbul: Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., 2000, ss. 90–91.

¹⁹³ Recep Peker, *İnkılâp Dersleri*, s. 18; Tekinalp, *Kemalizm*, s. 32.

¹⁹⁴ Samuel P. Huntington, *Political Order in Changing Societies*, New Haven and London: Yale University Press, 2006, p. 32.

¹⁹⁵ Sena Karasipahi, *Muslims in modern Turkey: Kemalism, modernism and the revolt of the Islamic intellectuals*, London & New York: I.B. Tauris, 2009, p. 24.

¹⁹⁶ İsmet Giritli, “Kemalism as an Ideology of Modernization”, p. 251.

osmanskih i republikanskih reformatora. Sami kemalisti na čelu sa Mustafom Kemalom bili su deo tog istog osmanskog modernizatorskog pokreta.¹⁹⁷

Značaj Kemala Atatürka i njegovih saboraca u datom procesu može se najbolje uočiti ukoliko se uporedi sa Iranom za vreme Reze Pahlavija koji je takođe imao reformsku osnovu u Kadžarskoj Persiji.¹⁹⁸ Uvažavajući Atabakijeve (Touraj Atabaki) i Cirherove (Erik Jan Zürcher) navode o različitim dometima tih reformskih politika sažetih u tvrdnji da „tamo gde je Reza Šah morao da izgradi državu, Atatürk je, tokom svoje 15-godišnje vladavine (1923–1938) mogao da reformiše postojeću“¹⁹⁹, važno je istaknuti da su veliku ulogu u turskom uspehu i iranskom neuspehu imale upravo ličnosti Kemala Atatürka i Reze Pahlavija. Kemal Atatürk je bio daleko taktičniji i strpljiviji u sprovođenju reformi od svog iranskog kolege, pažljivo procenjujući rizike.²⁰⁰ O tome svedoče i kompromisna rešenja Ustava iz 1924. godine poput odredbe o islamu kao državnoj religiji.²⁰¹ Takođe, za razliku od Turske, ulema je u Iranu zadržala daleko veći uticaj. Dakle, različiti ishodi reformskog procesa u dve države u velikoj meri su posledica metodologije po kojoj je sproveden.²⁰²

¹⁹⁷ Kada je reč o idejnim uticajima koji su oblikovali ličnost Kemala Atatürka može se preporučiti odlična studija Šukrua Hanioglua, (*Atatürk: An Intellectual Biography*, Princeton: Princeton University Press, 2011) koja prati upravo intelektualni razvoj osnivača Republike Turske.

¹⁹⁸ Persija je pod dinastijom Kadžara prošla put značajnih reformi. Takođe, kao i u Osmanskom carstvu postojao je reformski pokret koji će u revolucionarnom metežu na početku 20. veka uspeti da izdejstvuje usvajanje prvog iranskog ustava 1906. godine. Videti u: Irina Kudryashova, “Comparative Analysis of the Development of Political Systems of Turkey, Egypt, Iran and Iraq”, pp. 198–202.

¹⁹⁹ Touraj Atabaki and Erik Jan Zürcher, “Introduction”, In: *Men of Order Authoritarian Modernization under Atatürk and Reza Shah*, eds. Touraj Atabaki and Erik J. Zürcher, London & New York: I.B. Tauris, 2004, p. 10.

²⁰⁰ Touraj Atabaki, “The Caliphate, the Clerics and Republicanism in Turkey and Iran Some Comparative Remarks”, In: *Men of Order Authoritarian Modernization under Atatürk and Reza Shah*, eds. Touraj Atabaki and Erik J. Zürcher, London & New York: I.B. Tauris, 2004, pp. 54, 61.

²⁰¹ Videti u: Art. 2, The 1924 Constitution, u: Edward Mead Earle, “The New Constitution of Turkey”, *Political Science Quarterly*, Vol. 40, No. 1, 1925, p. 89. Dostupno na: <https://www.anayasa.gen.tr/english.htm>. „Kompromisni“ članovi će biti izbačeni (ili redefinisani) 1928. godine kao deo politike laicizma. Videti u: Зоран Св. Томић, *Камал Ататүрк – творац нове Турске*, стр. 270.

²⁰² Touraj Atabaki, “The Caliphate, the Clerics and Republicanism in Turkey and Iran Some Comparative Remarks”, p. 59.

Kemalističke reforme nisu imale jedinstven ideološki temelj. One su bile posvećene prvenstveno modernizaciji Turske, njenom uključivanju u red modernih i razvijenih evropskih država. To je podrazumevalo oslanjanje na različite, često kontradiktorne ideje ukoliko su one koristile širem kemalističkom reformskog programu. U tome leži specifičnost kemalističkog reformskog pokreta koji nosi „beskompromisni i idiosinkratični pečat samog Mustafe Kemala“.²⁰³ Ataturovu ulogu u tom pokretu njegov blizak saradnik Suphi Tanrioer sažima na sledeći način:

„Institucije, pozajmljene od Evrope, zadirale su sve do njegove pojave u institucije koje je stvarao šerijat. Tri različite ideologije prožimale su atmosferu u zemlji, borile se međusobno i svaka nova ustanova nadovezivala se na stare. Školski sistem, zakonodavni sistem, upravni sistem, svi do jednog bili su neka vrsta sastajališta Istoka i Zapada, mešali se u jednu čudnovatu konfuziju. Mustafa Kemal je čovek koji je imao smelosti da učini kraj ovom haosu. On je zadao smrtni udarac i panislamizmu i otomanizmu. Smrvio je sve institucije proistekle iz šerijata i arapske kulture, izuzev bogomolja koje je svuda poštovao. Veru je odbacio na isključivo domen savesti; iskorenio je njeno mešanje u državne poslove i objavio sa tribine centralnog platoa da osniva tursku nacionalnu državu.“²⁰⁴

Sam reformski zamah započeo je ukidanjem sultanata i kalifata. Proglašenje Ankare za prestonicu 1923. godine je, pored Ataturovog isticanja geostrateškog položaja²⁰⁵, simbolizovalo novi početak. Kemalističke vlasti su vrlo brzo krenule u proces radikalnih reformi. Ukidanjem Ministarstva za verske poslove osnovana je Direkcija za verska pitanja (Dijanet) kojom je trebalo ne samo kontrolisati religiju, već i reformisati islam, prilagoditi ga modernom i sekularnom duhu kemalističke Republike.²⁰⁶ U skladu sa tim, vlada je 1925. godine donela odluku o zatvaranju tekija i zavija, što je Atatürk u svom istorijskom govoru u Skupštini dve godine kasnije ispratio rečima:

²⁰³ Şükrü M. Hanioglu, *Atatürk: An Intellectual Biography*, pp. 226, 60 (citat).

²⁰⁴ Сүпхи Х. Танриер, Увод, стр. 93–94 (XCIII, XCIV)

²⁰⁵ Ghazi Mustafa Kemal Atatürk, *The Great Speech*, p. 635.

²⁰⁶ Videti više o Ataturovim pokušajima reforme islama u: Şükrü M. Hanioglu, *Atatürk: An Intellectual Biography*, p. 231.

„Gospodo! Dok je bio na snazi Zakon o uspostavljanju portreta, došlo je i do zatvaranja tekija, manastira i mauzoleja, kao i do ukidanja svih sekta i svih titula kao što su Šejh, Derviš, Vodič, Čelebi, gatar, mađioničar, čuvar mauzoleja, itd. Možete zamisliti koliko je bilo neophodno sprovođenje ovih mera da bi se dokazalo da naš narod u celini nije bio primitivan narod, pun sujeverja i predrasuda.“²⁰⁷

Kemalističke težnje da reformišu i nacionalizuju islam²⁰⁸ imale su velikog odjeka u islamskom svetu u narednim decenijama. Tako je panarapska ideologija, posebno u Egiptu, nastojala da arabizuje i nacionalizuje islam, odnosno da ga „mobiše za nacionalno-istorijske potrebe arapske nacije“.²⁰⁹ Takođe, po uzoru na kemalističko iskustvo Habib Burgiba će u Tunisu uspostaviti kontrolu nad ulemom formirajući Biro za verska pitanja.²¹⁰ Ipak, imao je manje uspeha u pogledu politike sekularizacije i kontrole religije, što se po Haniogluovom mišljenju u određenoj meri može objasniti razlikom između Turske kao centralne zemlje Osmanskog carstva i tradicionalnije orijentisanog arapskog sveta.²¹¹ Preciznije, turska politika sekularizacije predstavlja nastavak i radikalizaciju osmanske.

Iako je Ustav iz 1924. godine zadržao islam kao državnu religiju, njegovo donošenje se ipak može tumačiti kao institucionalna osnova koja je utrla put za kasnije reformske aktivnosti. Važno je istaći da je Ustavom iz 1924. godine potvrđen skupštinski sistem ustanovljen Ustavom iz 1921. godine, donetim u vreme ratnih razaranja. Između ostalog, to je značilo da ni predsednik ni vlada nemaju ovlašćenje da raspuste Skupštinu. Prema slovu Ustava, svako imenovanje iziskivalo je skupštinsku saglasnost. U stvarnosti je pak predsednik države (bilo Atatürk, bilo Inonu) bio taj koji je presudno određivao pravac političkog razvoja.²¹² Ustav je omogućio sprovođenje reformi u kratkom roku. Tako

²⁰⁷ Ghazi Mustafa Kemal Atatürk, *The Great Speech*, p. 714.

²⁰⁸ Jedna od poznatijih mera nacionalizacije bilo je uvođenje ezana (poziva na molitvu) na turskom umesto na arapskom jeziku.

²⁰⁹ Israel Gershoni, *The Emergence of Pan-Arabism in Egypt*, Tel Aviv: Shiloah Center for Middle Eastern and African Studies, 1981, p. 86.

²¹⁰ Michael B Bishku, „Kemal Atatürk and Habib Bourguiba: Brothers from Different Mothers?“, p. 11.

²¹¹ Şükrü M. Hanioglu, *Atatürk: An Intellectual Biography*, p. 231.

²¹² Милица Топаловић, „Конституционализација председничког система у Турској: Даље од демократије, ближе деспотији“, *Политичка ревија*, 69, 3, 2021, стр. 38.

je već 1926. godine usvojen Zakon o građanskom pravu po uzoru na švajcarsko iskustvo, a nakon toga i čitav niz drugih zakona po ugledu na iste zakone u evropskim državama. Radikalni zahvati su napravljeni u oblastima obrazovanja i kulture. Tako je prosvetni sistem u potpunosti sekularizovan i prilagođen modernim, evropskim standardima usvajanjem Zakona o objedinjavanju obrazovanja i vaspitanja. Otvarani su novi i reformisani već postojeći univerziteti čime je trebalo stvoriti neophodne kadrove za upravljanje sistemom. S obzirom na nedostatak obrazovanog kadra, dovođeni su profesori sa strane, a država je davala stipendije za školovanje u inostranstvu kako bi stvorila jaku intelektualnu elitu.²¹³

Dalje reforme uključuju čitav niz oblasti, od Zakona o šesirima iz 1925. godine koji je doveo do modne revolucije usvajanjem evropske odeće do usvajanja latiničnog pisma 1928. godine.²¹⁴ Jedna od najvećih kemalističkih tekovina je proklamovanje ravnopravnosti polova i davanje prava glasa ženama.²¹⁵ S obzirom da u Osmanskom carstvu nije bilo prezimena, 1934. godine je usvojen Zakon o prezimenima kojim je svim stanovnicima Republike bilo naloženo usvajanje određenog prezimena u skladu sa kriterijumima koje je vlada propisala. Kao priznanje za zasluge

²¹³ Džengiz Hakov, *Istorija savremene Turske*, str. 86–100.

²¹⁴ İlber Ortaylı navodi da je pitanje napuštanja arapskog pisma bilo predmet rasprava u mnogim islamskim državama koje se na kraju nisu usudile na tako radikalan potez, usled čega reforme u Turskoj predstavljaju jedinstven primer napredovanja u odnosu na njoj slične zemlje. Videti u: İlber Ortaylı, *Od tradicije ka budućnosti*, Sarajevo: Connectum, 2018, str. 145.

²¹⁵ Kada je reč o emancipaciji žena kao važnom delu kemalističke reformske politike, Zehra Arat u svom radu “Kemalism and Turkish Women” (*Women & Politics*, 14, 4, 1994, pp. 57–80) navodi određena zapažanja kojima se (pre)ispituju dometi, odnosno kojima se ističu ograničenja kemalističke politike rodne ravnopravnosti. Međutim, uprkos svim nedostacima, iskoraci kemalističke politike po ovom pitanju su neosporni, naročito kada se ima u vidu nasleđe, ali i uporedno iskustvo rodne ravnopravnosti tog doba, ne samo u islamskom svetu, već i u mnogim evropskim zemljama. O ovoj temi videti i: Yeşim Arat, “From Emancipation To Liberation: The Changing Role of Women in Turkey’s Public Realm”, *Journal of International Affairs*, 54, 1, 2000, pp. 107–123; Massimo D’Angelo, “Margins and forgotten places: the Turkish national rhetoric on women from Atatürk to Erdoğan”, In: *Margins and Forgotten Places: Proceedings of the interdisciplinary Ph.D. conference (Verona, 17-19 May 2021)*, eds. Sara Fontana, Elena Mattei, Paola Peratello, Fabio Ramasso, Stefano Ambrosini, Alessandria: Edizioni dell’Orso, 2023, pp. 179–190; Elçin Yılmaz, “On the Modernization Process of Turkish Women: A Symbol, Latife Hanoum”. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 37, 2, 2022, pp. 765–780.

i nemerljiv doprinos stvaranju Republike, Velika narodna skupština je Mustafi Kemalu dodelila prezime Atatürk, to jest „Otac Turaka“.²¹⁶

U sferi ekonomskog razvoja i reformi, potrebno je napraviti razliku između početnog perioda tokom dvadesetih godina koji karakteriše podsticanje privatne inicijative i tridesetih godina kada politika etatizma postaje dominantan pravac razvoja ekonomske politike. Etatizam je pokrenut kao odgovor na neuspehe prvobitne ekonomske politike. Po uzoru na Sovjetski savez i uz pomoć sovjetskih stručnjaka kreiraju se petogodišnji planovi.²¹⁷ Takođe, osnivaju se brojne institucije koje su trebale da pospeše ekonomski napredak. S tim u vezi, 1924. godine osnovana je Poslovna banka na čelu sa kasnijim premijerom i predsednikom Dželalom Bajarom, godinu kasnije Rudarsko-industrijska banka, a 1930. godine Centralna banka.²¹⁸

Osnivaju se i mnoga udruženja koja su imala za cilj promociju posebnosti i veličine turskog nacionalnog identiteta. U tom pogledu se naročito ističu Tursko istorijsko društvo osnovano 1931. godine i Tursko jezičko društvo osnovano godinu dana kasnije. U formativnoj fazi izgradnje sekularnog nacionalnog identiteta trebalo je pokazati da turski narod ima bogato istorijsko utemeljenje koje seže daleko pre osmanskog i islamskog nasleđa. Jedan od glavnih zadataka ovih udruženja bio je rad na „Turskoj istorijskoj tezi“ prema kojoj su Turci velika i drevna rasa koja se nalazi u osnovi velikih drevnih civilizacija. Između ostalih i hetitske, što je impliciralo da su Turci kao osnivači ove stare anadolske civilizacije zapravo autohtono stanovništvo Anadolije. Sledstveno tome, zastupnici ove teze tvrdili su da se u osnovi mnogih civilizacija (poput Hetitske, Sumerske) nalazi upravo turski jezik. Uticaj istorijske teze primetan je u nazivima nekih institucija poput Sumer (Sümerbank) i Eti (hetitske) banke (Etibank).²¹⁹ Zanimljivo je pomenuti da je zani-

²¹⁶ Mirjana Teodosijević, „Atatürk – laicizam i vera“, u: *Progonjeni islam* (Ivan Ejub Kostić, Rade Božović, Mirjana Teodosijević), Beograd: Utopija, 2013, str. 292–294. Za detaljniji uvid u proces društvenih reformi pogledati studije: Džengiz Hakov, *Istorija savremene Turske*, kao i zanimljivu knjigu predratnog jugoslovenskog diplomate Zorana Sv. Tomića: *Камал Ататүрк – творца нове Түрске*.

²¹⁷ Sinan Ciddi, *Kemalism in Turkish Politics: The Republican People's Party, Secularism and nationalism*, p. 23.

²¹⁸ Džengiz Hakov, *Istorija savremene Turske*, str. 108.

²¹⁹ Soner Cagaptay, *Islam, Secularism, and Nationalism in Modern Turkey: Who is a Turk?*, pp. 48–52, 56. Kao ilustrativan prikaz takvog tumačenja istorije može poslužiti uvod istaknutog kemalističkog političara i intelektualca H. Suphija Tenriovera za knjigu Zorana Sv. Tomića o Kemalu Atatürku. Videti: Сүпхи Х. Танриер, Увод.

manje za nacionalnu preislamsku prošlost u Turskoj sa posebnim interesovanjem i oduševljenjem praćeno od strane reformski nastrojenih egipatskih intelektualaca koji su u ovim poduhvatima videli jedini put sopstvenog napretka i izbavljenja iz zaostalosti.²²⁰ Jezička reforma kroz čišćenje turskog jezika od persijskih i arapskih pozajmljenica je bila upravo u službi izgradnje i jačanja nacionalnog identiteta.²²¹ Interesovanje za istoriju i reforma jezika po kemalističkom principu bili su deo nacionalnog projekta i Reze Pahlavija u Iranu.²²² Formiranje kulturnih ustanova „Narodnih domova“ širom Turske 1932. godine, bilo je takođe u službi snaženja nacionalnog identiteta.²²³

Reakcija: izazovi kemalističke revolucije

Sprovođenje radikalnih reformi u izrazito konzervativnoj sredini izazvalo je snažnu reakciju one grupacije stanovništva koja je u kemalističkim reformskim poduhvatima videla poništavanje sopstvenog identiteta. U tom kontekstu su mere sekularizacije bile naročito kritične. Dok je talas reformi osvajao urbane sredine, u ruralnim, tradicionalno orijentisanim oblastima vladina reformska i antiklerikalna politika dočekana je sa negodovanjem.²²⁴ Ataturkove reforme će tako etabrirati podelu na modernu i tradicionalnu, konzervativnu Tursku koja i danas živi kao jedna od glavnih odrednica turskog društva. Prvi ozbiljniji izazov za kemalistički reformski pokret bila je pobuna kurdskog stanovništva u istočnoj Anadoliji 1925. godine pod vođstvom Šejha Saida (Şeyh Said). Pobuna je motivisana prevashodno religijskim motivima kao odgovor konzervativnog kurdskog stanovništva na antiklerikalnu politiku kemalističkih vlasti.²²⁵ Ipak, kemalistička identitetska politika i sa njom

²²⁰ Israel Gershoni, James P. Jankowski, *Egypt, Islam, and the Arabs: The Search for Egyptian Nationhood, 1900–1930*, p. 82.

²²¹ Bozkurt ističe upravo jezičku reformu kroz čišćenje turskog jezika kao jedno od najvećih (ako ne i najveće) Ataturkovih dostignuća. Mahmut Esat Bozkurt, *Atatürk İhtilali III*, s. 50.

²²² Irina Kudryashova, “Comparative Analysis of the Development of Political Systems of Turkey, Egypt, Iran and Iraq”, p. 207.

²²³ Ertan Aydin, “Peculiarities of Turkish Revolutionary Ideology in the 1930s: The Ülkü Version of Kemalism, 1933–1936”, p. 60.

²²⁴ Videti: Sena Karasipahi, *Muslims in modern Turkey: Kemalism, modernism and the revolt of the Islamic intellectuals*, p. 31; Kemal H. Karpat, *Turkey's Politics: The Transition to A Multi-Party System*, New Jersey: Princeton University Press, 1959, p. 271.

²²⁵ Ahmad Feroz, *The making of modern Turkey*, p. 58.

povezan pristup prema Kurdima u ovom periodu podstakli su rađanje i razvoj kurdskog nacionalizma.²²⁶

Pobuna je ubrzo ugušena, a Skupština je usvojila Zakon o održavanju poretka koji je vladi dao određene ruke u borbi protiv neprijatelja modernizacije. U skladu sa tim osnovani su Sudovi nezavisnosti koji su po kratkom postupku presuđivali kemalističkim protivnicima. Pod optužbom za umešanost u organizaciju pobune, vlasti su zabranile rad kratkotrajnoj opozicionoj Progresivno-republikanskoj partiji (Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası) predvođenoj herojima Rata za nezavisnost generalima Kjazimom Karabekiom (Kâzım Karabekir) i Fuatom Džebesojem (Fuat Cebesoy).²²⁷ Ova stranka je svojim blagonaklonim stavovima po pitanju religije postala stecište za protivnike Ataturovih reformi. U svom govoru iz 1927. godine Atatürk ih optužuje za umešanost u pobunu i izdaju, ističući „da je program Progresivno-republikanske partije delo proizašlo iz mozgova izdajnika“.²²⁸ Ojačani novim ovlašćenjima kemalisti su radikalizovali reformski proces, ali to nije zaustavilo kemalističke opponente. Najpre je tokom 1926. godine u Izmiru otkriven plan atentata na Atatürka, a da reforme preduzete tokom dvadesetih godina nisu dovoljno ukorenjene posebno je pokazao događaj u Menemenu nadomak Izmira 1930. godine. Naime, grupa vernika, pripadnika nakšibendijskog reda, predvođena dervišom Mehmedom pobunila se protiv vlade u Ankari pozivajući građane na obnovu kalifata. Kada je malobrojna jedinica lokalne žandarmerije pokušala da uguši ove proteste, bila je opkoljena od strane pobunjenika koji su na kraju ubili komandanta jedinice i sa njegovom odsečenom glavom paradirali ulicama grada. Iako je pobuna na kraju ugušena, vlada u Ankari bila je posebno uznemirena činjenicom da su se ove potresne scene odigravale u gradu koji je slovio za važan centar kemalističke revolucije.²²⁹

Protivljenje vladajućoj politici vidljivo je i u slučaju Slobodne republikanske partije (Serbest Cumhuriyet Fırkası). Ova stranka je osnovana je 1930. godine u okviru kemalističkih pokušaja (dirigovane) demokratizacije sistema. Međutim, kako je suprotno očekivanjima Atatürka kao inicijatora njenog osnivanja i vođstva stranke, i uprkos prihvatanju dostignuća i ciljeva kemalističke revolucije, počela da okuplja

²²⁶ Martin van Bruinessen, 1981, navedeno prema: Soner Cagaptay, *Islam, Secularism, and Nationalism in Modern Turkey: Who is a Turk?*, p. 106.

²²⁷ Ahmad Feroz, *The making of modern Turkey*, p. 58.

²²⁸ Ghazi Mustafa Kemal Atatürk, *The Great Speech*, p. 710.

²²⁹ Ahmad Feroz, *The making of modern Turkey*, p. 60.

reakcionarne elemente ubrzo je ugašena. Sve to je navelo kemaliste da preispitaju svoj dotadašnji pristup i u novu deceniju uđu još odlučnije u pogledu reformske politike.²³⁰ U takvim okolnostima dolazi i do teorijskog uobličavanja kemalizma formulisanjem temeljnih principa čime kemalistička ideologija dobija svoje prepoznatljive obrise.

Uprkos tome, Atatürkove reforme su definitivno rasepile tursko društvo što će se pokazati još jednom 1937. godine u ustanku kurdsko-alevitskog stanovništva u Dersimu (Tunceli) koji će vlada u Ankari surovo ugušiti.²³¹ U ovim pobunama treba tražiti osnovu uloge i uticaja vojske u turskom društvu u narednim decenijama. Iako je Atatürk želio armiju van domena političkog odlučivanja, što je bilo i zakonski formalizovano, razvoj situacije u Turskoj nalagao je drugačiji odnos snaga. To će na kraju rezultirati disproporcijom civilno-vojnih odnosa. Naime, upravo je strah od reakcionarnih elemenata proizveo armiju u čuvara osnovnih tekovina i principa kemalističke revolucije obaveznog da reaguje kad god su ti principi dovedeni u pitanje. Vremenom će takav refleks postati problem kako za demokratski razvoj, tako i za samu kemalističku ideju.²³²

Institucionalizacija kemalizma: osnivanje i razvoj Republikanske narodne partije

Republikanska narodna partija (CHP) iznikla je iz Rata za nezavisnost, odnosno iz ratnog Udruženja za zaštitu prava Anadolije i Rumelije. Njeno osnivanje u septembru 1923. godine spada u sam početak druge faze turske revolucije.²³³ Otuda je ova stranka osnovana kao garant nacionalnog jedinstva koji nadilazi klasne i ideološke razlike s jedne strane, a sa druge kao važan institucionalni mehanizam u službi reformske politike turske vlade.²³⁴ Takođe, osnivanjem stranke stvoren

²³⁰ Ertan Aydın, "Peculiarities of Turkish Revolutionary Ideology in the 1930s: The Ülkü Version of Kemalism, 1933–1936", pp. 57–59.

²³¹ Više o ustanku u Dersimu: Soner Cagaptay, *Islam, Secularism, and Nationalism in Modern Turkey: Who is a Turk?*, pp. 107–113.

²³² Душан Чорбић, „Улога цивилно-војних односа у развоју Републике Турске“, *Политичка ревија*, 65, 3, 2020, стр. 218; О еволуцији турског милитаризма такође погледати у: Живојин Ђурић и Владимир Ајзенхамер, „Политички систем Турске на размеђу кемализма и исламизма“, стр. 441–466.

²³³ Првобитно названа Народна странка, након проглашења републике биће јој dodata одредница републиканска.

²³⁴ Dušan Čorbić, „Razvoj Republikanske narodne partije (CHP) i njena uloga u

je okvir za lakše kontrolisanje opozicionih grupa i samim tim obezbeđivanje stabilnosti mlade i nedovoljno konsolidovane Republike.²³⁵ O značaju partije u kemalističkoj razvojnoj vizuri govori Tekinalp ističući da ona predstavlja vezu između nacije i države.²³⁶ Takođe, CHP se može okarakterisati kao okvir unutar kojeg su razvijane kemalističke ideje i principi usled čega predstavlja neizostavan činilac u razmatranju nastanka i razvoja kemalističke ideologije.

Kako je stranka trebala da služi prevazilaženju brojnih podela u društvu koje se odjednom suočilo sa radikalnom modernizacijom, to je uzrokovalo pojavu jednostranačkog sistema u Turskoj između dva rata. Atatürk je smatrao da bi postojanje više partija naštetilo nacionalnom jedinstvu. Svesni protivnika reformske politike, kemalisti su jednostranačje videli kao neophodno u kontekstu ukorenjivanja njihovih reformi. O tome govore i slučajevi Progresivno-republikanske partije i Slobodne republikanske partije. Naročito je indikativan slučaj Slobodne republikanske partije čije je osnivanje inicirala sama vlast u cilju određene demokratizacije sistema. Pokušaj se završio potpunim neuspehom postavši forum koji je okupljao reakciju. Dakle, jednostranački sistem je uslovljen projektom modernizacije, uključujući i projekat izgradnje nacije, i strahom da bi isti mogao biti doveden u pitanje od strane konzervativnih elemenata.²³⁷ Otuda je za kemaliste neprihvatanje reformskih mera bio znak nezrelosti i nepripremljenosti za dalji razvoj demokratije i višestranačja.²³⁸ Takvu situaciju ilustrativno sažimaju parole „jedna stranka, jedna nacija, jedan lider“ i „za narod, uprkos narodu“.²³⁹

U početku nedovoljno ideološki profilisana, Republikanska narodna partija (CHP) se fokusirala oko opštih kemalističkih postulata formulisanih još u vreme Rata za nezavisnost. Tako se u prvom članu statuta stranke usvojenog 9. septembra 1923. godine kao osnovni ciljevi navode služenje narodu u vršenju narodne suverenosti, uvođenje Republike Turske u red zapadne civilizacije i obezbeđivanje vrhovnog

stvaranju Republike Turske“, str. 144–145.

²³⁵ Душан Чорбић, „Улога цивилно-војних односа у развоју Републике Турске“, стр. 216.

²³⁶ Tekinalp, *Kemalizm*, s. 250.

²³⁷ Душан Чорбић, „Развој Републиканске народне партије (CHP) и њена улога у стварању Републике Турске“, стр. 145–146.

²³⁸ Ertan Aydın, “Peculiarities of Turkish Revolutionary Ideology in the 1930s: The Ülkü Version of Kemalism, 1933–1936”, p. 59.

²³⁹ Prema: Sinan Ciddi, *Kemalism in Turkish Politics: The Republican People's Party, Secularism and nationalism*, p. 26.

autoriteta zakona.²⁴⁰ S tim u vezi, na konferenciji u Samsunu u septembru 1924. godine Kemal Atatürk je istakao:

„Osnovni cilj Narodne stranke, koja je uzela na sebe odgovornost da upravlja zemljom, jeste da stvarno obezbedi spas zemlje i naroda. Ima samo jedan jedini put koji tome vodi, i on je već obeležen: biti prethodnica naroda u učvršćivanju Republike i za odlučno i pobedonosno nastupanje na putu kulture i preporoda, na putu intelektualne i socijalne revolucije.“²⁴¹

Ideološko profilisanje stranke je započelo kao odgovor na krizu legitimiteta, odnosno shvatanje kemalističke elite da sprovedene reforme nisu u potpunosti zaživele u svim krajevima. Incident u Menemenu je bio krajnja tačka koja je navela vlasti da proces reformi podignu na viši nivo, što je podrazumevalo i ideološko utemeljenje.²⁴² U tom kontekstu važno je pomenuti Drugi kongres CHP-a 1927. godine²⁴³ zbog navedenog govora Kemala Atatürka (Nutuk) koji će poslužiti kao osnova za kasniju ideološku interpretaciju i formulisanje osnova kemalizma. Sam govor je Atatürkov osvrt na izgradnju Republike, od propasti Osman-skog carstva i Rata za nezavisnost do svih iskušenja sa kojima su se vlasti suočavale u sprovođenju svoje politike. Ipak, presudan momenat za dalji razvoj kemalizma bio je Treći kongres CHP-a 1931. godine na kojem su uz (ranije proglašene) principe republikanizma, nacionalizma, sekularizma i populizma usvojeni još i revolucionarnost i etatizam za osnovne postulate kemalističke ideologije. Oni će 1937. godine biti inkorporirani u turski ustav čime će postati glavne smernice državne

²⁴⁰ Navedeno prema: Зоран Св. Томић, *Камал Ататурк – творца нове Турске*, стр. 242–243.

²⁴¹ Citirano prema: Isto, 242.

²⁴² Ertan Aydin, “Peculiarities of Turkish Revolutionary Ideology in the 1930s: The Ülkü Version of Kemalism, 1933–1936”, p. 60.

²⁴³ Ovaj kongres je prvi kongres CHP-a, ali kako je stranka nastala iz pomenutog Udruženja za odbranu prava Anadolije i Rumelije za prvi kongres je proglašen Kongres Udruženja iz Sivasa 1919. godine, čime su vlasti želele da istaknu kontinuitet stranke sa ustaničkim pokretom. Kemal Atatürk na Kongresu 1927. godine o tome govori: „Istina je da postoji razlika između imena, koje smo tada nosili i ovog koje sada nosimo. Ali naša prvobitna organizacija ostavila nam je svoje principe, koji su kao polazna tačka poslužili organizmu koji je danas uzeo oblik jedne političke stranke. Iz tog razloga možemo reći da je ovaj kongres drugi po redu u našoj organizaciji, pošto mu je 1919. godine prethodio kongres u Sivasu“. Prema: Зоран Св. Томић, *Камал Ататурк – творца нове Турске*, стр. 243–244.

politike.²⁴⁴ Na ovom kongresu će biti doneta i odluka o gašenju nacionalističke organizacije Turskih ognjišta i formiranju Narodnih domova kao foruma koji je trebao da približi masi kemalističke principe.²⁴⁵

Sadržina ovih principa postaće predmet diskusije s obzirom da će se unutar stranke formirati frakcije koje će kemalizam interpretirati u skladu sa glavnim ideološkim strujanjima tog doba. Tako će uprkos jednostranačkom sistemu, unutar vladajuće partije doći do značajnog stepena pluralizma. Kao što je u delu o nastanku i oblikovanju kemalizma istaknuto, te frakcije su bile inspirisane korporativističkim, liberalnim i marksističkim konceptima i idejama.²⁴⁶ Najuticajnija grupa (korporativistička, etatistička) bila je okupljena oko časopisa Ulku (Ülkü) i predvođena moćnim generalnim sekretarom stranke i ministrom unutrašnjih poslova Redžepom Pekerom. Inspirisani u određenoj meri fašističkim modelom²⁴⁷, članovi ove grupe zagovarali su spajanje države i partije usled čega pod njihovim uticajem dolazi do jačanja uloge CHP-a u turskom društvu. Oni su partiju posmatrali kao okvir za dalji ideološki razvoj kemalizma. Trend spajanja će doživeti kulminaciju na Četvrtom partijskom kongresu 1935. godine na kojem je doneta odluka da onaj ko obavlja funkciju generalnog sekretara partije istovremeno rukovodi ministarstvom unutrašnjih poslova. Takođe, tendencija preklapanja države i partije podrazumevala je da su guverneri provincija postajali automatski i šefovi provincijskih odbora CHP-a.²⁴⁸

²⁴⁴ Ahmad Feroz, *The making of modern Turkey*, p. 63; Videti i: Džengiz Hakov, *Istorija savremene Turske*, str. 125.

²⁴⁵ Pod Pekerovim ideološkim usmeravanjem, Narodni domovi će postati neka vrsta sekularnih hramova u kojima se poučavalo o kemalizmu kao surugatu religije. Videti u: Ertan Aydin, "Peculiarities of Turkish Revolutionary Ideology in the 1930s: The Ülkü Version of Kemalism, 1933–1936", pp. 60–73.

²⁴⁶ Ajdin (Ertan Aydin) pominje i grupu konzervativnih modernista, dok Nazim İrem (Nazım İrem) kao najuticajnije grupe identifikuje Pekerovu, liberalnu frakciju pod vođstvom Dželala Bajara i umerenu birokratsko-etatističku grupu pod vođstvom Ismeta Inonua. Videti u: Ertan Aydin, "Peculiarities of Turkish Revolutionary Ideology in the 1930s: The Ülkü Version of Kemalism, 1933–1936", p. 61; Nazım İrem, "Turkish Conservative Modernism: Birth of a Nationalist Quest for Cultural Renewal", *International Journal of Middle East Studies*, 34, 1, 2002, p. 96.

²⁴⁷ Iako ne spori određene fašističke uticaje, Ajdin ističe da je ova grupa bila prevashodno inspirisana francuskim solidarizmom, što se može uočiti u principu populizma. On naglašava da su neke od ideja Kadro grupe bile bliže fašizmu od frakcije Redžepa Pekera. Videti više u: Ertan Aydin, "Peculiarities of Turkish Revolutionary Ideology in the 1930s: The Ülkü Version of Kemalism, 1933–1936", p. 66.

²⁴⁸ Sinan Ciddi, *Kemalism in Turkish Politics: The Republican People's Party, Secularism and nationalism*, pp. 26–27.

Uspon Pekerove grupacije i njihov uticaj u partiji je povezan sa specifičnim istorijskim momentom obeleženim ekonomskom krizom na međunarodnom planu i zatvaranjem Slobodne republikanske partije i incidentom u Menemenu na unutrašnjem. Upravo je takav kontekst omogućio da se ova grupa kao spoj autoritarnih, antiliberalnih, solidarističkih i nacionalističkih stavova nametne kao dominantna ideološka frakcija u CHP-u početkom tridesetih godina 20. veka. Oni su časopis *Ulku* pokrenuli 1933. godine kao reakciju na časopis *Kadro* koji je vodila grupa intelektualaca pod uticajem marksističkih ideja. Kao takva, *Kadro* frakcija bila je na meti ne samo Pekerove grupe, već i liberala pod vođstvom Dželala Bajara koji je kritikovao njihovu interpretaciju kemalističkih principa, posebno etatizma, kao komunističku. Nasuprot tome, liberali su isticali da je princip etatizma imao za cilj ne da ukine, već da pospeši kapitalistički razvoj i privatno preduzetništvo.²⁴⁹ Suočeni sa napadima Pekerove i liberalne frakcije, časopis *Kadro* i aktivnosti grupacije okupljene oko njega biće zabranjeni 1934. godine.²⁵⁰ U međuvremenu je trajao sukob i između liberalnog i Pekerovog korporativističkog krila što će rezultirati Pekerovom smenom sa položaja 1936. godine.²⁵¹ Time će uticaj časopisa *Ulku* kao glavnog foruma za oblikovanje kemalističke ideje biti drastično smanjen. I pored toga, različita tumačenja sadržaja kemalističkih principa nastaviće se i dalje. Ta praznina će nakon uvođenja višestranačja i smene vlasti 1950. godine omogućiti da se temeljni principi iznova interpretiraju u skladu sa izmenjenim unutrašnjim i međunarodnim okolnostima.

²⁴⁹ Ertan Aydın, "Peculiarities of Turkish Revolutionary Ideology in the 1930s: The *Ülkü* Version of Kemalism, 1933–1936", pp. 56–75.

²⁵⁰ Predvodnici ove grupe i urednici časopisa (1932–1934) bili su Jakup Kadri Karaoşmanoglu, Şevket Ajdemir i Asaf Belge. Ajdemir i Belge bili su članovi Turske komunističke partije. Oni su pokušali da kemalizam interpretiraju u skladu sa socijalističkim idejama. Posebno su bili fokusirani na razvijanje teorije ekonomskog razvoja kroz princip etatizma kao alternativu kapitalističkom sistemu. Zbog toga su izazvali podozrenje i protivljenje ostalih stranačkih frakcija, posebno Bajarove proliberalne grupe. Iako će biti ugašen 1934. godine, časopis *Kadro* je ostavio ogroman trag na polju ideološke formulacije i usmeravanja kemalizma. O tome svedoči hladnoratovsko pozicioniranje stranke ka levom polu ideološkog spektra. Časopis *Jon* (Yön) koji je u toj ideološkoj redefiniciji odigrao veliku ulogu može se posmatrati kao nastavak ideja artikulisanih kroz časopis *Kadro*. Videti u: Hasan Kösebalaban, *Turkish Foreign Policy: Islam, Nationalism, and Globalization*, pp. 62–64.

²⁵¹ Pekerovu kritiku liberalizma videti u: Recep Peker, *İnkılâp Dersleri*.

Drugi svetski rat: krhka neutralnost

Smrću Ataturka 1938. godine završava se, kako to naziva Soner Džagaptaj, era „visokog kemalizma“.²⁵² Ovaj period radikalizacije reformskog procesa, izgradnje države i nacije predstavlja polaznu tačku kemalističke ideologije. Uprkos jednostranačju, bilo bi pogrešno ocenjivati turski sistem u ovom periodu zatvorenim u smislu onovremenih totalitarnih sistema u Zapadnoj Evropi i SSSR-u. U prilog tome govore navedene frakcije unutar vladajuće stranke prožete oprečnim ideološkim uticajima. Svojim naslednicima Ataturk je ostavio relativno stabilnu državu. Pobune kurdskog stanovništva su bile ugušene. Konvencijom iz Montrea 1936. godine povraćena je puna kontrola nad Moreuzima, čime je Turska zaokružila svoj teritorijalni integritet i suverenitet.

Za novog predsednika države Velika narodna skupština (Türkiye Büyük Millet Meclisi) izabrala je nekadašnjeg premijera i ratnog junaka Ismeta Inonua. On će na vanrednom kongresu CHP-a biti izabran za „stalnog predsedavajućeg“, dok će Ataturk posthumno biti proglašen „večitim vođom“ (Ebedî Şef). Inonu će ubrzo usvojiti i titulu „nacionalnog šefa“ (Millî Şef) što je bila najava autoritarnijeg kursa. Po preuzimanju vlasti on je marginalizovao liberalno krilo svog oponenta i naslednika na funkciji premijera (iz 1937. godine), Dželala Bajara. Uprkos tome, na Petom partijskom kongresu 1939. godine biće dopuštena određena liberalizacija sistema izražena prvenstveno kroz formiranje Nezavisne grupe unutar vladajuće stranke koja je u turskoj skupštini mogla da kritikuje vladinu politiku.²⁵³ Takođe, poništene su odluke sa Kongresa iz 1935. godine o preklapanju stranačke funkcije generalnog sekretara i ministra unutrašnjih poslova, kao i guvernera provincije i šefa provincijskog odbora stranke.²⁵⁴

Inonuova politika bila je u velikoj meri uslovljena i spoljnopolitičkim okolnostima. Jaka vlada trebala je da očuva jedinstvo u susretu sa izazovima predstojećeg svetskog sukoba. Preuzevši vlast uoči Drugog svetskog rata, on je nastavio izolacionističku politiku proklamujući neutralnost Turske. Kako je u predvečerje rata rešeno i poslednje sporno

²⁵² Videti: Soner Cagaptay, *Islam, Secularism, and Nationalism in Modern Turkey: Who is a Turk?*.

²⁵³ Ahmad Feroz, *The making of modern Turkey*, pp. 69–70.

²⁵⁴ Kemal H. Karpat, *Turkey's Politics: The Transition to A Multi-Party System*, p. 396.

pitanje iz rata za nezavisnost prisajedinjenjem Hataja 1939. godine²⁵⁵, turske vlasti su zaokružile državnu teritoriju ističući da Turska nema dalje teritorijalne pretenzije. To je bio argument kojim je branjena kasnija neutralnost u ratu odbijanjem različitih, a posebno nemačkih teritorijalnih ponuda za ulazak u rat.²⁵⁶

Kao neutralna država sa važnom geostrateškom pozicijom, Turska je bila prostor gde su se lomili uticaji zaraćenih sila. Premda neutralna, ona je sve vreme sarađivala sa obe zaraćene strane služeći kao neka vrsta tampon zone nad kojom su i jedna i druga opcija želele da imaju kontrolu i da je privuku u svoj tabor. Cilj ove politike, označene kao „aktivna neutralnost“, bio je da se iskoristi neutralna pozicija za dobijanje ekonomske i vojne pomoći kako od sila Osovine, tako i od saveznika.²⁵⁷ Turska je tu poziciju koristila do pred sam kraj rata kada su, shodno savezničkom napredovanju, usledili pritisci da se uključi u rat. Ismet Inonu je odugovlačio sa objavom rata do poslednjeg trenutka. Uvidevši ishod rata, turske vlasti su se postepeno prilagođavale izmenjenom odnosu snaga prekinuvši diplomatske odnose sa Nemačkom i Japanom i izvoz važnih sirovina, poput hroma u Nemačku. Ponukana savezničkim dogovorom, koji je predviđao da one države koje do 1. marta 1945. godine ne bi objavile rat Nemačkoj i Japanu ne bi bile prihvaćene kao osnivači Ujedinjenih nacija, Turska je ovim državama objavila rat 23. februara 1945. godine.²⁵⁸

Iako bilans i efekti rata nisu bili ni približno razarajući kao u ostatku zaraćenog sveta i posebno devastirane Evrope, posledice su bile itekako prisutne. S obzirom da je Turska imala razvijenu ekonomsku saradnju sa Nemačkom, kraj rata je doveo u tešku ekonomsku situaciju. To je dodatno poljuljalo vlast Ismeta Inonua i CHP-a. Politika vlade

²⁵⁵ Oblast Hataja ili Aleksandrete se nakon Prvog svetskog rata našla u francuskoj okupacionoj zoni. S obzirom na tursku većinu u oblasti, vlada u Ankari je pitanje statusa Hataja smatrala važnim nacionalnim pitanjem. Samim tim, ovo pitanje je opterećivalo francusko-turske odnose. Povlačenjem Francuza iz Sirije ova oblast je prošla turbulentan put od samostalnosti do referenduma i odluke parlamenta Hataja o priključenju Republici Turskoj 29. juna 1939. godine. Zbog straha od nemačkog uticaja, Francuzi su podržali odluku o integraciji. Pitanje Mosulske oblasti koju su okupirali Britanci, a na koju su Turci takođe polagali prava, rešeno je 1926. godine pripajanjem Mosula Iraku i isplatom novčane naknade Turskoj. Videti u: Džengiz Hakov, *Istorija savremene Turske*, str. 144–146, 137–140.

²⁵⁶ Isto, str. 184–185, 188.

²⁵⁷ Selim Deringil, 1989, navedeno prema: Hasan Kösebalaban, *Turkish Foreign Policy: Islam, Nationalism, and Globalization*, p. 66.

²⁵⁸ Džengiz Hakov, *Istorija savremene Turske*, str. 190–191.

tokom ratnog perioda izazvala je nezadovoljstvo većine stanovništva opterećenog nametnutim porezima. Teret te politike pao je prvenstveno na široke slojeve gradskog i seoskog stanovništva, kao i na manjine koje su bile naročito pogođene diskriminatornim Porezom na kapital iz 1942. godine (*Varlik Vergisi*). Privilegovana je bila mala grupa pripadnika civilno-vojne birokratije, provincijske elite, trgovačko-industrijske buržoazije i krupnih zemljoposjednika. Štaviše, krupni zemljoposjednici i trgovačka buržoazija su u toku rata uvećali svoje bogatstvo. U haotičnim okolnostima Drugog svetskog rata, bogaćenje je omogućeno na osnovu špekulacije, inflacije i crne berze. Koristeći se odredbama Zakona o nacionalnoj zaštiti iz 1940. godine, vlada je ograničavala njihove prihode čime je okrenula i ovu klasu imućnih slojeva protiv sebe. Tako je vlast CHP-a na kraju rata bila omražena u očima većine stanovništva, a posebno seoskog. Oni su vlast percipirali kao nasilnu, a nametnute mere tokom rata kao krađu. To je dovelo do otuđenja između vladajuće kemalističke elite i nezadovoljnog stanovništva, što će na kraju rezultirati promenom vlasti 1950. godine.²⁵⁹

²⁵⁹ Isto, str. 191–197; O diskriminaciji manjina putem „Poreza na kapital“ (*Varlik Vergisi*) videti više u: Sinan Ciddi, *Kemalism in Turkish Politics: The Republican People's Party, Secularism and nationalism*, p. 32.

TREĆI DEO: PODELJENA TURSKA U HLADNORATOVSKOJ PODELI SVETA

Demokratizacija: izazov kemalizmu?

Očuvavši neutralnost tokom Drugog svetskog rata, Turska je uspjela da izbegne ratne strahote. Ipak, daleko od toga da nije osetila posledice ratnih razaranja i raspada celokupnog predratnog poretka. Ekonomski iscrpljena, Turska se našla u nezavidnoj poziciji zaviseći od pomoći zapadnih saveznika koji su na nju gledali sa neskrivenim podzrenjem zbog neutralne i ambivalentne spoljne politike tokom rata. Tako je njena neutralnost postala mrlja u nastojanjima da se pozicionira u izmenjenim okolnostima posleratnih međunarodnih odnosa. Ta distanca je ubrzo prevaziđena u skladu sa rascepom u okviru pobedničke koalicije, početkom Hladnog rata. U tom novom svetskom prestrojavanju i treći, Turska je zauzela jasan stav opredeljujući se za zapadnu stranu predvođenu SAD-om. Svrstavajući se uz blok zapadnih demokratija morala je da prilagodi svoj politički režim sistemima novih saveznika od čije je finansijske pomoći uveliko zavisila.²⁶⁰ Značajnu ulogu u procesu tranzicije imao je Ismet Inonu koji je sa pozicije predsednika usmeravao tokove demokratizacije.²⁶¹

Uvidevši sveobuhvatne promene na globalnom planu, Inonu je odmah po završetku rata pokrenuo proces otvaranja i demokratizacije. Najznačajnija mera ticala se uvođenja višestranačkog sistema. Već početkom novembra 1945. godine Inonu je u Skupštini istakao da je glavni nedostatak demokratskog razvoja u Turskoj nepostojanje opozicione partije. Rukovodstvo CHP-a je, prema rečima Kemala Karpata, imalo na

²⁶⁰ Kemal H. Karpat, *Turkey's Politics: The Transition to A Multi-Party System*, pp. 137, 140.

²⁶¹ Ergun Özbudun, *Contemporary Turkish Politics: Challenges to Democratic Consolidation*, Boulder, London: Lynne Rienner Publishers, 2000, p. 16.

umu ograničenu viziju demokratije koja ne bi dovela u pitanje prevlast vladajuće partije.²⁶² U pitanju je demokratija koja je prilagođena turskim uslovima, što znači da je učešće i kompeticija zagarantovana samo onim partijama koje prihvataju nepromenljivost i preimućstvo kemalističkih principa. Ipak, razvoj događaja je išao u suprotnom pravcu, kroz preispitivanje i postepeno napuštanje, odnosno redefiniciju izvornog značenja principa kemalizma.

Početkom decembra 1945. godine, bivši premijer i blizak Ataturov saradnik Dželal Bajar je napustio CHP. Bio je to jasan znak njegove namere da sa grupom unutarpartijske opozicije osnuje novu političku stranku koja će zvanično biti registrovana 7. januara 1946. godine kao Demokratska partija (Demokrat Parti, DP). Na čelu stranke nalazio se Bajar, a pored njega partijsko rukovodstvo sačinjavali su nekada ugledni članovi CHP-a poput Adnana Menderesa (Adnan Menderes), Fuata Koprulua (Fuat Köprülü) i Refika Koraltana (Refik Koraltan).²⁶³ Kuriozitet predstavlja činjenica da su Inonu i Bajar sarađivali prilikom osnivanja Demokratske partije. Osnivanje opozicione stranke od strane političara koji dolaze iz redova kemalističkog pokreta trebalo je da bude garant očuvanja kemalističkih osnova Republike Turske.²⁶⁴ I zaista, programski su se dve stranke malo razlikovale. Bajar je na pitanja o razlikama, metaforički upoređivao dve stranke sa kuvarima halve, ističući da demokrate imaju bolji recept i veštinu za pripremu.²⁶⁵

Na zaprepašćenje rukovodstva CHP-a, Demokratska partija (DP) je brzo sticala široku bazu svojih pristalica. Rast ove stranke može se objasniti u prvom redu nepopularnošću samog CHP-a koji je za vreme Drugog svetskog rata svojom restriktivnom politikom postao izuzetno nepopularan kod većine stanovništva. Tu politiku slikovito sažima rasprostranjeno stanovište tog doba da se Inonuova vlada bavila „naci-

²⁶² Kemal H. Karpat, *Turkey's Politics: The Transition to A Multi-Party System*, p. 147.

²⁶³ U pitanju su istaknuti članovi CHP-a koji su u junu 1945. godine izložili u parlamentu referat kojim su tražili liberalizaciju političkog sistema i demokratizaciju. Bio je to, ispostaviće se, uvod u osnivanje DP, stranke koja će srušiti dvodecenijsku vlast CHP-a. Važno je naglasiti da prva opoziciona partija nije bila Demokratska partija već Partija nacionalnog razvoja (Milli Kalkınma Partisi) predvođena biznismenom Nurijem Demiragom (Nuri Demirağ), osnovana u septembru 1945. godine. Ipak, njen uticaj u političkom životu bio je marginalan. Videti u: Džengiz Hakov, *Istorija savremene Turske*, str. 199, 201–202; Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, pp. 210–212.

²⁶⁴ Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, pp. 211–212.

²⁶⁵ Ahmad Feroz, *The making of modern Turkey*, p. 109.

onalnim interesom na račun malog čoveka“.²⁶⁶ Cırher ističe da kemalistički režim nikada nije bio ni popularan kod šire populacije. Seosko stanovništvo, koje je u to doba sačinjavalo 80% ukupne populacije, nije osetilo značajne blagodeti modernizacije u pogledu životnog standarda, komunikacija, zdravstva, obrazovanja. Kemalistički režim bio je utemeljen na podršci urbanih slojeva, birokrata, oficira, gradske trgovačke elite i seoskih zemljoposjednika koji su imali konkretnih koristi od vladajuće politike. Takođe, sekularistička politika nikada nije prihvaćena na selu gde su vera i tradicionalni moral doživljavani kao temeljne vrednosti.²⁶⁷ U takvim okolnostima DP je počeo da okuplja sve nezadovoljne segmente društva, među kojima su konzervativni elementi bili posebno naglašeni. Tako je CHP, mimo početnih očekivanja, u DP-u dobio ozbiljan izazov svojoj dvodecenijskoj vladavini.

Važnu tačku u procesu liberalizacije i ideološke transformacije CHP-a predstavlja vanredni kongres iz maja 1946. godine. Na ovom kongresu je predsednik Inonu i zvanično odustao od ranije ustanovljenih titula „nacionalnog šefa“ i „stalnog predsedavajućeg“. Takođe, suočena sa nezadrživim rastom popularnosti DP-a, vlada je nakon ovog kongresa donela odluku o ranijem održavanju izbora planiranih za 1947. godinu kako bi onemogućila opoziciju da se adekvatno pripremi za iste. Rukovodstvo DP-a je protestovalo protiv vladine odluke smatrajući je diskriminatornom i nedemokratskom, ali su na kraju odlučili da ipak izađu na izbore.²⁶⁸

Izbori su održani 21. jula 1946. godine i na njima je CHP odneo pobedu osvojivši 395 poslaničkih mandata od ukupno 465, dok je DP-u pripalo 66 mandata. Ostalih 4 mandata osvojili su nezavisni poslanici. Naizgled ubedljiva pobeda ostala je u senci brojnih izbornih nepravilnosti. U avgustu 1946. na prvoj sednici novoizabrane skupštine biran je predsednik države na kojoj je Inonu odneo pobedu nad kandidatom DP-a – proslavljenim generalom iz Rata za nezavisnost i dugogodišnjim načelnikom generalštaba Fevzijem Čakmakom (Fevzi Çakmak). Postizborna dešavanja su dovela na čelne pozicije predstavnike stare garde. Na čelu parlamenta našao se ražalovani Kjazim Karabekir, lider ugašene

²⁶⁶ Prema: Sinan Ciddi, *Kemalism in Turkish Politics: The Republican People's Party, Secularism and nationalism*, p. 33.

²⁶⁷ S tim u vezi, ilustrativan je i podatak da je do 1953. godine svega 10 sela bilo priključeno na električnu mrežu, što govori o ogromnoj disproportiji u razvoju između sela i gradova. Videti u: Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, pp. 206–207.

²⁶⁸ Isto, p. 212.

Progresivno-republikanske partije i (još jedan) proslavljeni general Rata za nezavisnost. Vladu je formirao Redžep Peker, predstavnik tvrde struje unutar kemalističkog pokreta.²⁶⁹

Nakon izbora došlo je do zaoštavanja političke situacije kako u zemlji tako i unutar samih partija. U okviru DP-a je buktao sukob između umerene opcije koju su predvodili Bajar i Menderes i radikala među kojima je bio i general Fevzi Čakmak. Sukob je okončan izdvajanjem radikala u novoosnovanu Nacionalnu partiju (Millet Partisi). Sukob unutar vladajućeg CHP-a vodio se između umerenog krila koje je predvodio predsednik Inonu i tvrde partijske struje predvođene premijerom Pekerom. Tvrdo krilo karakterisala je posvećenost starim metodama vlasti usled čega su na demokratizacijske tokove gledali sa podozrenjem, kao na opasnost po sam kemalistički poredak. Samim tim, ova grupa se zalagala za oprezniji i sporiji prelazak na višepartijski sistem. S druge strane, umereno krilo je podupiralo date tokove.²⁷⁰ Zbog svog tvrdog i beskompromisnog stava, Pekerova vlada je bila u konstantnoj konfrontaciji sa opozicijom što je političku situaciju u zemlji dovelo do usijanja. Ideološka razmimoilaženja unutar vladajuće stranke kulminirala su na Sedmom partijskom kongresu 1947. godine na kojem su se dve opcije sukobile za prevlast nad partijskim rukovodstvom. Inonuovo umereno krilo je pobedilo čime je uticaj tvrde struje i Redžepa Pekera marginalizovan. Tako je okončana karijera jednog od najuticajnijih kemalističkih političara i ideologa. Njegov naslednik na premijerskom položaju, predstavnik umerene struje, Hasan Saka nastojao je da relaksira situaciju na relaciji vlast-opozicija.²⁷¹

Pobedom Inonuove opcije započeo je proces ideološke redefinicije kemalističkih principa. U cilju izborne konkurentnosti, program CHP-a je konstantno menjan i prilagođavan tendencijama koje je diktirao DP. Demokratska partija (DP) je rasla neočekivano brzo privlačeći nezadovoljne elemente i u skladu sa većinskim raspoloženjem definisala je svoju politiku. Saglasno tome, kako Feroz primećuje, oni su kemalizam posmatrali kao „fleksibilnu ideologiju koju treba tumačiti u svetlu izmenjenih okolnosti“.²⁷² Posebno mesto je imao odnos prema religi-

²⁶⁹ Džengiz Hakov, *Istorija savremene Turske*, str. 203–204.

²⁷⁰ Kemal H. Karpat, *Turkey's Politics: The Transition to A Multi-Party System*, pp. 219–220, 170.

²⁷¹ Džengiz Hakov, *Istorija savremene Turske*, str. 205.

²⁷² Ahmad Feroz, *The making of modern Turkey*, p. 109.

ji i popuštanje stega radikalnog sekularizma.²⁷³ To je „demokratama“ donelo ogromnu podršku seoskog, tradicionalnog stanovništva. Vlast je pokušavala da parira takvoj politici redefinišući i sama svoje poimanje sekularizma. Na Sedmom kongresu CHP-a 1947. godine, pored Pekerove smene, usvojeno je nekoliko odluka kojim je olabavljen strogi kemalistički sekularizam. Dozvoljeno je uspostavljanje određenog broja imam-hatip škola za obučavanje verskih propovednika (imama) i uvođenje dobrovoljnih kurseva o religiji u nastavni plan.²⁷⁴ Povezan sa drugačijim shvatanjem sekularizma jeste i nacionalizam koji se sve više interpretirao u korelaciji sa islamom. Takvu reinterpretaciju podupirao je i hladnoratovski kontekst borbe protiv komunizma, kojem je trebalo suprotstaviti nacionalizam ideološki ojačan verskim sadržajem.²⁷⁵

Uvođenjem višestranačja princip etatizma postao je predmet diskusija i žestokih napada. Predvođena Dželalom Bajarom, Demokratska partija (DP) se zalagala za redefiniciju etatizma kroz ograničavanje uloge i uticaja države u ekonomiji jačanjem privatne inicijative. Naime, privatni sektor je trebao da ima prioritet, dok bi država intervenisala samo u onim poljima gde privatni sektor nije imao dovoljno uspeha. Nasuprot tome, prvobitna verzija naglašavala je potrebu državne dominacije i kontrole. Bajar je tvrdio da nije protiv etatizma u celini, već je za njegovo prilagođavanja izmenjenim okolnostima imajući u vidu akumulirani kapital u Turskoj tokom dvodecenijskog razvoja Republike. On je bio posebno kritičan prema verziji etatizma koja je nametala visoke poreze, odnosno prema ekonomskoj politici turske vlade tokom Drugog svetskog rata. Zvaničnu politiku etatizma kritikovale su i SAD od čije je finansijske pomoći kroz Maršalov plan turska ekonomija bila itekako zavisna. Suočen sa ovim napadima, vladajući CHP je nakon diskusije na partijskom kongresu 1947. godine korigovao svoje shvatanje etatizma u korist privatnog sektora čime se i po ovom pitanju približio DP-u. Takođe, u okolnostima višestranačkog sistema dolazi do korekcije principa populizma. Vladajuća elita je, izbegavajući da koristi termin klase, pri-

²⁷³ U periodu od 1945. do 1950. godine osnovane su 24 političke partije od kojih je barem osam otvoreno isticalo islam u svojim programima. Najistaknutija od njih bila je pomenuta Nacionalna partija nastala izdvajanjem konzervativnijeg krila iz DP-a 1948. godine. Banu Eligür, *The Mobilization of Political Islam in Turkey*, Cambridge: Cambridge UP, 2010, p. 52.

²⁷⁴ M. Hakan Yavuz, *Islamic Political Identity in Turkey*, Oxford and New York: Oxford University Press, 2003, p. 60.

²⁷⁵ Kemal H. Karpat, *Turkey's Politics: The Transition to A Multi-Party System*, pp. 255–256.

znala da se turska nacija sastoji od različitih društvenih grupa. U novim okolnostima biće omogućeno i osnivanje partija na bazi klasnog interesa, što je značilo odstupanje od prvobitnog tumačenja ovog principa koji se suprotstavljao isticanju klasnih interesa kao prepreci ostvarenju nacionalnog jedinstva. Kongres CHP-a iz 1947. godine predstavlja ako ne najznačajniju, onda svakako jednu od najznačajnijih (polaznih) tačaka u kontekstu redefinicije izvornih kemalističkih principa. Nastojeći da bude konkurentan i ojača svoju poziciju na izborima 1950. godine, CHP je sve više napuštao svoj izvorni kemalistički identitet.²⁷⁶

I pored nastojanja da se približi masama korigujući čvrste, prvenstveno sekularističke pozicije, CHP nije uspeo da dopre do širih slojeva. Za seosko stanovništvo koje je dominiralo u demografskoj slici tadašnje Turske, država otelovljena kroz ovu stranku i njenu vlast, posebno tokom teških ratnih godina, postala je sinonim „za državno nasilje i nemilosrdnu otimačinu“.²⁷⁷ U skladu sa tim treba sagledavati i rezultate izbora iz 1950. godine. U poštenijoj i slobodnijoj atmosferi od one iz 1946. godine, DP je odneo pobjedu osvojivši nešto više od 53% glasova i 408 poslaničkih mandata, dok je CHP osvojio blizu 40% glasova, odnosno 69 mandata.²⁷⁸ Zanimljivo je da je vladajuća partija bila uverena u svoju pobjedu zbog čega Ozbudun ove izbore smatra primerom Hantingtonove kategorije „zaprepašćujućih izbora“.²⁷⁹ Rezultati su bili indikator sveprisutnog nezadovoljstva vladavinom CHP-a, naročito poslednjom decenijom vlasti ove stranke. Takođe, izbori su pokazali i nedovoljnu ukorenjenost kemalističkih reformi, pre svega sekularističkih mera. Pokazalo se da je za najveći deo turske populacije islam temeljna odrednica identiteta, što će kao logičan ishod imati reinterpretaciju nacionalizma u skladu sa islamskim vrednostima.

Izborama iz 1950. godine zaokružena je tranzicija koju je pokrenuo Ismet Inonu, čime se turska demokratizacija može svrstati u okvire drugog talasa.²⁸⁰ Po rečima Erguna Ozbuduna, reč je o reformskom tipu demokratske tranzicije koji su pokrenuli i kontrolisali nosioci autoritar-

²⁷⁶ Isto, pp. 299–302, 308–311, 401.

²⁷⁷ Džengiz Hakov, *Istorija savremene Turske*, str. 196.

²⁷⁸ Ova disproporcija između osvojenih glasova i mandata bila je posledica većinskog izbornog sistema. Videti u: Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, p. 217; Džengiz Hakov, *Istorija savremene Turske*, str. 225.

²⁷⁹ Ergun Özbudun, *Contemporary Turkish Politics: Challenges to Democratic Consolidation*, p. 19; Više o „zaprepašćujućim izborima“ videti u: Semjuel P. Hantington, *Treći talas*, Beograd: Stubovi kulture, 2004, str. 170.

²⁸⁰ Semjuel P. Hantington, *Treći talas*, str. 25.

nog režima. On odbacuje mogućnost da je reč o paktiranoj tranziciji koja podrazumeva saradnju i dogovor vlasti i opozicije oko uslova i principa tranzicije. Iako je bilo slučajeva saradnje, poput navedenih konsultacija između Inonua i Bajara prilikom osnivanja DP-a i Sporazuma o izbornom zakonu iz 1950. godine, tokom celokupnog perioda od 1945. do 1950. godine odnose vlasti i opozicije karakterisala je nejednakost oličena u činjenici da je vladajuća stranka uz pomoć vojske i državnog aparata mogla da kontroliše svaku fazu tranzicije. Ozbudun navodi i da turska tranzicija potvrđuje da je reformski tip moguć samo u slučajevima kada su umerene snage u oba tabora dominantne u odnosu na ekstremne frakcije.²⁸¹ Prikazani sukobi umerenih i tvrdokornih frakcija unutar obe partije svedoče u prilog tome.

Pad CHP: poraz kemalizma?

Izbori iz 1950. godine i dolazak DP-a na vlast mogu se označiti kao prekretnica u razvoju Turske. Paralelno sa učvršćivanjem „demokrata“ na vlasti tekao je proces redefinicije kemalističkog karaktera turske države oličen prevashodno u reinterpretaciji principa sekularizma i nacionalizma. Na taj način je otvoren prostor za razvoj niza ideoloških i identitetskih alternativa dominantnim, izvornim kemalističkim konceptima. Turska je napravila i spoljnopolitički zaokret napuštajući dotadašnju politiku „aktivne neutralnosti“ ulaskom u NATO (North Atlantic Treaty Organization) 1952. godine.²⁸² Politika novih vlasti imala je za posledicu duboku polarizaciju političke scene. Društvene podele, suzbijane od strane jednopartijskog režima proteklih decenija, izbile su na površinu. Kao što će biti prikazano, taj rasep će ostati konstanta turskog društveno-političkog života do današnjih dana.²⁸³

²⁸¹ Ergun Özbudun, *Contemporary Turkish Politics: Challenges to Democratic Consolidation*, pp. 17–18. Uporediti navedene tipove demokratske tranzicije sa Huntingtonovim modelima transformacije i izmeštanja. Videti u: Semjuel P. Huntington, *Treći talas*, str. 115.

²⁸² Pristupanje Balkanskom i Sadabadskom paktu 1934. i 1937. godine može se takođe posmatrati kao odstupanje od politike „aktivne neutralnosti“. Ipak, ulazak u NATO je bio daleko ozbiljniji korak budući da je Turska postala važan deo Zapadnog bloka u hladnoratovskom kontekstu. Videti u: Dejan Jović, „Turska“, str. 360.

²⁸³ Владимир В. Ајзенхамер, Наташа М. Јовановић, „Анализа демократичности парламентарних избора у Републици Турској 2015. године са освртом на историјску генезу изборног процеса“, стр. 197.

Nakon izbora 1950. godine konstituisana je nova vlast koju su sa najviših pozicija reprezentovali istaknuti predstavnici bivšeg režima. Za Inonuovog naslednika na mestu šefa države Skupština je izabrala veterana kemalističkog pokreta, bivšeg premijera Dželala Bajara. Njega je na poziciji lidera DP-a nasledio Adnan Menderes koji je dobio mandat za sastav nove vlade. Kao stranka koja je kritikovala autoritarizam Inonuovog režima, vlada Adnana Menderesa je po preuzimanju vlasti preduzela određene mere u cilju demokratizacije političkog života. U to spada i ukidanje nedemokratskih zakona koji datiraju iz jednopartijskog perioda.²⁸⁴ Rigidno shvatanje sekularizma viđeno je kao prepreka demokratskom razvoju zemlje pa su nove vlasti isticale potrebu drugačijeg tretiranja ovog pitanja. Menderes je u svom obraćanju pred Velikom narodnom skupštinom istakao da njegova vlada polazi od onog shvatanja sekularizma koje podrazumeva odvajanje vere od države i poštovanje slobode savesti i veroispovesti.²⁸⁵ To preispitivanje kemalističkog sekularizma teklo je uporedo sa preispitivanjem nacionalizma, kao sinhron proces rehabilitacije i isticanja islamske komponente turskog nacionalnog identiteta. Ovakvo shvatanje sekularizma nadživeće Menderesa i postati model za reinterpretaciju izvornog kemalističkog *laiklika*.²⁸⁶

Dakle, u uslovima demokratizacije dolazi do transformacije turskog nacionalizma iz sekularnog modela u konzervativni nacionalizam kompatibilan sa islamom. Takođe, u ovom periodu dolazi do pojačane migracije seoskog stanovništva u gradove usled čega je porastao uticaj konzervativnih slojeva u turskoj politici. Takav razvoj događaja je posledično vodio ka reinterpretaciji asertivnog kemalističkog sekularizma i isticanju potrebe da se on transformiše u pasivnu verziju sekularizma poput onog u SAD-u. Ovi potezi su pravdani nastojanjima demokratizacije i liberalizacije. Redefinicija temeljnih kemalističkih principa bila je omogućena novim kontekstom obeleženim istovremenim odigravanjem procesa demokratizacije, urbanizacije i islamizacije, ali i kontekstom

²⁸⁴ Džengiz Hakov, *Istorija savremene Turske*, str. 226.

²⁸⁵ “İstanbul Milletvekili Adnan Menderes’in Kurduğu Hükümetin Programı”, TBMM Tutanak Dergisi, 29 May 1950, Period 9, vol. 1, p. 31. Navedeno prema: Umut Azak, *Islam and Secularism in Turkey: Kemalism, Religion and the Nation State*, pp. 73–74.

²⁸⁶ Uporediti sa pasivnim shvatanjem sekularizma na koje su se pozivale Ozalova Otadžbinska partija i AKP obrađenim u nastavku rada. Detaljnije o samim konceptima asertivnog i pasivnog sekularizma kao i njihovim zastupnicima u Turskoj videti više u: Ahmet T. Kuru, *Secularism and State Policies toward Religion: The United States, France, and Turkey*, pp. 169–176.

Hladnog rata i antikomunizma kao i otporom samom CHP-u.²⁸⁷ Kao što je prikazano, posebna meta novih vlasti bio je princip etatizma. Birtek (Faruk Birtek) ističe da je uspeh kemalističkog etatizma ojačao antietatističke snage. Drugim rečima, uspeh etatizma je kao nenameravanu posledicu stvorio i ojačao kapitalističke snage koje će na kraju dovesti do njegove redefinicije isticanjem primarnog značaja privatnog sektora.²⁸⁸ Važno je ponovo pomenuti da je ovaj zaokret od izvornog etatizma započela vlast CHP nakon uvođenja višepartizma kako bi parirala programu sve popularnijeg DP-a.

Uprkos nastojanju rukovodstva DP-a da pobegne od kemalističkog nasleđa preispitivanjem kemalističkih postulata, njihova vladavina je ostala obeležena nasleđenim mentalitetom jednopartijske ere.²⁸⁹ Naime, njihova vlast je vremenom postajala sve autoritarnija, a politika sekularizma je od prvobitne ideje odvajanja države i religije završila, ili bolje reći nastavljena, kroz potčinjavanje i integraciju religije u državnu birokratiju. Drugim rečima, religija je postala važno političko oruđe u pridobijanju glasova. Demokratska partija ne samo da je preuzela mehanizme vlasti svog prethodnika koje je ranije kritikovala, već ih je i unapredila. Ono što je trpela kao opozicija, Demokratska partija je sada sprovođila sa pozicija vlasti otežavajući delovanje svojim oponentima. Tako se CHP našao u nezavidnom položaju, nemoćan da na adekvatan način parira svom protivniku koji je putem navedene konzervativne retorike privlačio najveći deo biračkog tela. Vođstvo stranke je na partijskim kongresima 1951. i 1953. godine pokušalo da se kroz izvesne programske izmene i kroz isticanje socijalne politike približi masama, ali se to pokazalo nedovoljnim. Slika CHP iz prethodnih decenija, naročito tokom teških godina Drugog svetskog rata, uticala je na slabije izborne rezultate i popularnost stranke.²⁹⁰ Ipak, iz ovog ideološkog lutanja i pozivanja na socijalna pitanja rodiće se kasnija levičarska reinterpretacija kemalizma unutar stranke.

²⁸⁷ Umut Uzer, *An Intellectual History of Turkish Nationalism*, pp. 14, 218–219.

²⁸⁸ U uslovima posleratne nestašice hrane u Evropi, Menderesova vlada je uspela da u prvim godinama svoje vlasti stvori veliki ekonomski rast. S tim u vezi, Birtek navodi da je u periodu nakon 1950. godine došlo do razvoja ruralnog kapitalizma. Videti: Faruk Birtek, "The Rise and Fall of Etatism in Turkey, 1932–1950: The Uncertain Road in the Restructuring of a Semiperipheral Economy", *Review* (Fernand Braudel Center), Vol. 8, No. 3, 1985, pp. 434–435; Ahmad Feroz, *The making of modern Turkey*, p. 116.

²⁸⁹ Ahmad Feroz, *The making of modern Turkey*, p. 110.

²⁹⁰ Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, pp. 233, 222.

Ideološku konfrontaciju, odnosno različita poimanja sekularizma između dve partije možda najbolje odslikava pitanje ezana. „Demokrate“ su po preuzimanju vlasti ukinuli zabranu učenja ezana na arapskom jeziku. Zabrana je doneta u okviru kemalističkih reformi kao deo nastojanja da se islam reformiše i nacionalizacije. Ova odluka izazvala je oštre podele i rasprave između kemalističkih sekularista okupljenih oko CHP-a, koji su ukidanje zabrane tumačili kao udar na kemalistički karakter države, i konzervativnih nacionalista koji su odluku vlade dočekali sa oduševljenjem, videvši u njoj povratak istinskim duhovnim temeljima.²⁹¹ Tako je pitanje ezana produbilo podele koje će u narednim decenijama oblikovati društveno-političku scenu Turske.

Vremenom je Menderes sve više koristio religiju u političke svrhe. Za kemalističku elitu je posebno alarmantan bio odnos vlasti prema Nur pokretu (Nurcu) islamskog teologa Saida Nursija (Said Nursî).²⁹² Vlada je tolerisala aktivnosti ovog pokreta koje je kemalistička elita posmatrala kao reakciju (irtica), odnosno pretnju sekularnom poretku. Nursi je otvoreno podržavao DP kao branu povratka „ateista“ na vlast. Zauzvrat, njegov pokret je mogao slobodno da širi svoju mrežu širom Turske. Rastući uticaj ovog pokreta sekularistički kemalisti su posmatrali kao pužajuću reakciju, odnosno islamizaciju.²⁹³ Pokret Saida Nursija je nesumnjivo otvorio put za kasniji razvoj islamističkih političkih pokreta. Najvažnije od svega je to da više nije bilo dileme oko uloge i značaja islama u identitetskoj politici. Otuda je redefinicija turskog nacionalizma, koja će svoju kulminaciju doživeti proklamovanjem tursko-islamske sinteze u narednim godinama, bila prirodan i neizbežan proces.

Ipak, bilo bi preterano nazvati DP islamističkom strankom. Iako je omogućila veću vidljivost religije u javnom prostoru i često se pozivala na nju u cilju pridobijanja glasova, Menderesova vlada je vodila prilično

²⁹¹ Prema: Umut Azak, *Islam and Secularism in Turkey: Kemalism, Religion and the Nation State*, pp. 73–81.

²⁹² Said Nursi je bio islamski teolog kurdskog porekla. Aktivan od ranih godina Republike, svoje ideje je izlagao u brošurama koje će kasnije biti objavljene pod nazivom *Risale-i Nur (Poruka svetlosti)*. Zagovarao je povratak islamu, ali i proučavanje moderne nauke i tehnologije u službi islama. Bio je pod prismotrom kemalističkih vlasti koje su zabranile njegova dela. Nakon 1950. godine, podržavao je DP i postao veoma popularan. Nursijeva popularnost je nastavila da raste i nakon njegove smrti 1960. godine, a njegove ideje su uticale na islamske pokrete poput pokreta Fetulaha Gulena. Videti: Umut Azak, *Islam and Secularism in Turkey: Kemalism, Religion and the Nation State*; Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, p. 193.

²⁹³ Umut Azak, *Islam and Secularism in Turkey: Kemalism, Religion and the Nation State*, pp. 114–120.

ambivalentnu politiku prema religiji.²⁹⁴ Rukovodstvo DP-a je isticalo svoju posvećenost kemalizmu, navodeći da njihova vlast predstavlja završnu fazu kemalističke revolucije.²⁹⁵ Nakon rušenja Atatürkove statue od strane pripadnika verskog reda Tidžani (Ticani), vlada DP-a je 1951. godine donela zakon koji je imao za cilj zaštitu Atatürkovog lika i dela. Nekoliko stranaka je zabranjeno zbog svoje antisekularne agende. U tom smislu je ispravna konstatacija Umuta Uzera da je bez obzira na korišćenje verskih simbola u javnom prostoru, vlada DP-a ipak zadržala sekularnu prirodu države. Preciznije, ona je nastojala da održi ravnotežu između ova dva pola.²⁹⁶ Međutim, neosporno je da je politika DP-a oslobodila potiskivane komponente turskog identiteta i na toj bazi omogućila reinterpretaciju istog.

Kontraverznost Menderesove vlade ne sastoji se samo u preispitivanju kemalističkih principa, već i u prirodi vlasti koja je kako je vreme odmicalo postajala sve autoritarnija. Ponesena izbornim uspesima, Demokratska partija (DP) je posezala za brojnim nedemokratskim merama pokušavajući da uspostavi svoju kontrolu nad pravosudnim sistemom, štamptom i univerzitetima.²⁹⁷ Prema Ozbudunu, Menderesova vlast poseduje karakteristike delegativne demokratije. Po njemu turski slučaj pokazuje da je pojava delegativnog modela moguća i u parlamentarnom sistemu, a ne samo u predsedničkom. Iako je horizontalna odgovornost efikasnija u parlamentarnim sistemima, čvrsta partijska kontrola i odsustvo unutarpartijske demokratije mogu onemogućiti parlamentarnu odgovornost i u parlamentarnim sistemima.²⁹⁸ Menderesov unutarstranački obračun i isključivanje liberalne frakcije iz stranke 1955. godine

²⁹⁴ Feroz Ahmad, 1991, navedeno prema: M. Hakan Yavuz, *Islamic Political Identity in Turkey*, p. 62.

²⁹⁵ Umut Azak, *Islam and Secularism in Turkey: Kemalism, Religion and the Nation State*, p. 75.

²⁹⁶ Umut Uzer, *An Intellectual History of Turkish Nationalism*, pp. 165–166.

²⁹⁷ Na izborima 1954. godine vladajući DP je poboljšao svoj izborni rejting osvajajući impozantnih 490 mandata naspram 30 koliko je imao opozicioni CHP. Ovako mali broj mandata uprkos 35% glasova koliko je CHP dobio na izborima, posledica je većinskog izbornog sistema. Naredni izbori, održani u napetoj atmosferi 1957. godine, bili su indikator pogoršane društvene i ekonomske situacije. Na njima je DP odneo pobjedu, ali je ovoga puta razlika bila znatno manja – DP je osvojio nešto više od 47%, a CHP nešto preko 40%. Većinski izborni sistem je i ovoga puta odigrao glavnu ulogu dodelivši DP-u 419 poslaničkih mesta nasuprot svega 173 mesta za CHP. Džengiz Hakov, *Istorija savremene Turske*, str. 234–237.

²⁹⁸ Ergun Özbudun, *Contemporary Turkish Politics: Challenges to Democratic Consolidation*, pp. 151–152.

svedoče u prilog tome.²⁹⁹ Takođe, turski slučaj karakteriše personalistički stil vlasti što je, prema Ozbudunu, posledica nasleđene političke kulture i istorijskih tradicija.³⁰⁰

Mešavina autoritarne politike i sve veća prisutnost religije u javnom prostoru izazvali su podozrenje u vojnim krugovima. Kao institucija sa snažnim kemalističkim utemeljenjem, vojska je bila posebno osetljiva na Menderesovo koketiranje sa religijom videvši u tome napad na sam kemalistički poredak. Pomoć i sredstva koja je donosilo članstvo u NATO-u, stvorilo je od oružanih snaga moćnog i relativno autonomnog faktora na turskoj političkoj sceni.³⁰¹ Tako osnažena, turska armija je gledala na sebe kao na zaštitnika kemalističkog poretka. U sve oštrijoj klimi društvenih podela i otežanoj ekonomskoj situaciji, sekularni kemalisti u vojsci su počeli da planiraju puč protiv vlade Adnana Menderesa. Njihov odgovor politici DP-a bio je žestok, ali rušenjem Menderesove vlade nije zaustavljen proces dalje redefinicije i napuštanja izvornog kemalizma.

Vojni udar 1960. godine: početak turske militokratije

Turske oružane snage su od početka gajile izvesnu podozrivost prema vođstvu DP-a i njihovim namerama. Kao značajno uporište kemalističkog poretka, vojska je vremenom obraćala sve veću pažnju na vladine aktivnosti, naročito na sve prisutniju versku retoriku. Ipak, Inonuova posvećenost demokratskim promenama i početni ekonomski uspesi Menderesove vlade nisu davali prostora za veće potrese na političkoj sceni. Menderes je bio svestan uticaja vojske pa je izbegavao otvorenu konfrontaciju. Ulazak u NATO je u velikoj meri omogućio institucionalno jačanje vojske i njene kasnije uloge u političkom životu Turske.³⁰² Proklamujući svoje svrstavanje u hladnoratovskoj borbi, ulazak Turske u Severnoatlantski savez se može tumačiti i kao napuštanje čuvenog kemalističkog izolacionističkog načela – *mir u zemlji, mir u svetu*.³⁰³ Tako ojačana armija je pažljivo posmatrala sve goru ekonomsku

²⁹⁹ Videti više o tome u: Ahmad Feroz, *The making of modern Turkey*, p. 113.

³⁰⁰ Ergun Özbudun, *Contemporary Turkish Politics: Challenges to Democratic Consolidation*, p. 153.

³⁰¹ Vahram Ter-Matevosyan, *Turkey, Kemalism and the Soviet Union: Problems of Modernization, Ideology and Interpretation*, p. 109.

³⁰² Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, p. 238.

³⁰³ Ovakva uloga armije je suprotna Atatürkovoј zamisli o vojsci kao modernoj, nacionalnoj i profesionalnoj instituciji koja se ne bavi dnevopolitičkim pitanjima. Videti u: Живојин Ђурић и Владимир Ајзенхамер, „Политички систем Турске на размеђу

situaciju, autoritarne mere vlade, versku retoriku tumačenu kao napad na sekularizam, kao i incidente poput Istanbulske pogroma³⁰⁴ koji su narušili ugled zemlje. Nezadovoljni razvojem događaja, oficiri su počeli da kuju zaveru protiv vlade još krajem pedesetih godina 20. veka. Ipak, situacija je kulminirala 27. maja 1960. godine nakon velikih protesta studenata i vladinog uvođenja vanrednog stanja. Grupa srednjerangiranih oficira izvršila je prevrat zauzevši najvažnije institucije u Ankari.³⁰⁵ Bio je to početak turske militokracije.³⁰⁶

Vodeći predstavnici režima su uhapšeni i suđeno im je za izdaju. Adnan Menderes i ministri finansija i spoljnih poslova Hasan Polatkan (Hasan Polatkan) i Fatin Zorlu (Fatin Rüştü Zorlu) su osuđeni na smrt vešanjem, dok je zbog starosti i ranijih zasluga Bajarova kazna preinačena na doživotnu robiju. Kako planiranje i izvođenje puča nisu izvršili viši oficiri, da bi puč imao legitimitet bilo je neophodno imati generala na čelu celog pokreta. Ta uloga pripala je popularnom komandantu kopnenih snaga, generalu Džemalu Gurselu (Cemal Gürsel).³⁰⁷ Formiran je Komitet nacionalnog jedinstva kao privremena vlada koja je trebalo da nadgleda i pripremi teren za donošenje novog ustava i prenos vlasti.³⁰⁸ Ako je period od 1950. do 1960. godine imao karakteristike delegativne demokratije, onda se period nakon puča 1960. godine može okarakterisati kao doba starateljske demokratije sa vojskom kao glavnim kontrolorom političkog razvoja.³⁰⁹

кемализма и исламизма“, 453. O kemalističkom izolacionizmu u spoljnoj politici videti više u: Hasan Kösebalaban, *Turkish Foreign Policy: Islam, Nationalism, and Globalization*.

³⁰⁴ Reč je o antigričkim demonstracijama u Istanbulu izazvanim veću o paljenju Ataturkove rodne kuće u Solunu. Rezultat ovog događaja je paljenje kuća, radnji, crkava u vlasništvu Grka, ali i Jermena i Jevreja. Većina grčkog stanovništva Istanbula je proterana, a bilo je i nekoliko žrtava. Nakon puča 1960. godine, sud je utvrdio umešanost Menderesovog režima u ove događaje. Videti u: Vojislav Lalić, *Turska bez Atatürka*, Beograd: Filip Višnjić, 1997, str. 127.

³⁰⁵ Detaljnije o društveno-političkoj klimi pred puč 1960. godine videti u: Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, pp. 238–241.

³⁰⁶ Zeki Sarigil, “The Turkish Military: Principal or Agent?“, *Armed Forces & Society*, 40, 1, 2014, p. 175.

³⁰⁷ Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, pp. 241, 248.

³⁰⁸ Живојин Ђурић и Владимир Ајзенхамер, „Политички систем Турске на размеђу кемализма и исламизма“, стр. 454.

³⁰⁹ Hakkı Taş, “Turkey – from tutelary to delegative democracy“, *Third World Quarterly*, 36, 4, 2015, p. 779.

Starateljstvo je formalizovano Ustavom 1961. godine. Član 111 Ustava predviđao je postojanje Saveta za nacionalnu bezbednost (Milli Güvenlik Kurulu, MGK) i može se smatrati polaznom tačkom u razmatranju nastanka i razvoja starateljske demokratije u Turskoj.³¹⁰ Drugim rečima, njime su stvoreni temelji kako vojnog, tako i pravosudnog starateljstva koji će biti ojačani kasnijim ustavnim izmenama iz 1971. i 1973, kao i Ustavom iz 1982. godine.³¹¹ Premda je Ustav zamišljen da ojača demokratske institucije i proširi prava i slobode, uspostavljanje Saveta za nacionalnu bezbednost potvrdiće pretpostavku da će vojno dirigovane tranzicije verovatno ostaviti „institucionalne tragove“ u vidu autonomije i starateljskih ovlašćenja za vojsku kao instituciju.³¹² Iako turska armija nije nameravala da poput svojih grčkih kolega nekoliko godina kasnije uspostavi trajni vojni režim³¹³, ona je Ustavom predvidela izlazne garancije, oličene prvenstveno u ovlašćenjima institucija poput MGK-a i Ustavnog suda, koje su omogućavale da se u narednim decenijama uspostavi kao kontrolor i čuvar ustavnog poretka.³¹⁴ Izbor generala Gursela, nominalno prvog čoveka puča³¹⁵, za predsednika Republike takođe treba posmatrati u kontekstu nastojanja armije da obezbedi izlazne garancije.

³¹⁰ Prema pomenutom članu Ustava u sastav ovog tela ulaze ministri predviđeni zakonom, načelnik Generalštaba i predstavnici oružanih snaga. Savetom predsedava Predsednik Republike, a u njegovom odsustvu tu funkciju obavlja predsednik vlade. U ovom članu se navodi da MGK pomaže Veću Ministara u donošenju odluka koje se odnose na nacionalnu bezbednost i koordinaciju. U: Constitution of the Turkish Republic 1961. Dostupno na: <https://www.anayasa.gen.tr/1961constitution-text.pdf>. Pristupljeno: 5. 1. 2024.

³¹¹ Ergun Özbudun, *The constitutional system of Turkey: 1876 to the present*, p. 12.

³¹² Prema: Ergun Özbudun, *Contemporary Turkish Politics: Challenges to Democratic Consolidation*, p. 26.

³¹³ U okviru pučista okupljenih u Komitetu za nacionalno jedinstvo su se vrlo brzo izdvojile dve grupacije od kojih se radikalnija frakcija predvođena pukovnikom Alparslanom Turkešom zalagala za prolongiranje vojne vlasti. Izbacivanjem ove grupe, moglo bi se reći stvarnih vođa puča, iz centra političkih zbivanja neutralisan je njihov uticaj. Umerena frakcija pristalica demokratizacije i prenosa vlasti na civilne snage odnela je prevagu. Na taj način se i ovaj prenos vlasti, poput prethodnog, može okarakterisati kao reformski tip tranzicije u kojem autoritarne snage diriguju tok procesa. Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, pp. 242–243; Ergun Özbudun, *Contemporary Turkish Politics: Challenges to Democratic Consolidation*, p. 140.

³¹⁴ Ergun Özbudun, *Contemporary Turkish Politics: Challenges to Democratic Consolidation*, p. 24.

³¹⁵ Iako je formalno general Gursel bio na čelu hunte, pukovnik Alparslan Turkeš, kasniji vođa nacionalističkog MHP-a, bio je najuticajnija ličnost u ranom periodu. Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, p. 242.

Turska u tom smislu nije jedinstven slučaj s obzirom da se slične pojave sreću i u drugim državama, poput Portugala gde je izbor generala Eaneša (António Ramalho Eanes) za predsednika bio u službi obezbeđivanja uticaja armije.³¹⁶ Hantington navodi da je pored Turske i u Čileu, Portugalu, Brazilu, Nikaragvi postojala tendencija vojnih vlasti da zadrže svoj uticaj u posttranzicionom periodu. On ističe da su i u Portugalu i u Čileu vojne vlasti insistirale da se u ustave unesu odredbe o vojsci kao garantu poretka, odnosno instituciji koja „garantuje za institucionalni poredak“ u Čileu ili „čuva dostignuća revolucije“ u Portugalu.³¹⁷ Slično tome, član 35 Internog kodeksa vojne službe poverava turskoj vojsci zadatak da „štiti i čuva tursku otadžbinu i tursku Republiku kako je definisano Ustavom“.³¹⁸ Reč je o odredbama koje su vojsci indirektno davale određene ruke da interveniše kad god je poredak, po njihovoj proceni, u opasnosti.³¹⁹ Na taj način starateljska ovlašćenja vojske faktički „institucionalizuju pretnju pučem“.³²⁰

Iako se čini da se mogu povući određene paralele u pogledu civilno-vojnih odnosa sa mnogim zemljama bliskoistočne regije, treba napomenuti da je institucionalni razvoj Turske drugačiji od većine bliskoistočnih država čiji je institucionalni poredak počivao na šerijatu ili na ličnim diktaturama i monarhijama. Struktura turskog političkog sistema i posvećenost demokratskom razvoju omogućavali su tokom vremena napredak u kontekstu uravnotežavanja civilno-vojnih odnosa. Nasuprot navedenim manjkavostima turske demokratije (ali i kvaliteta) stoje autoritarni bliskoistočni režimi.³²¹ Paralela se, tek donekle, može povući u pogledu starateljskih institucija sa islamističkim režimom u Iranu uspostavljenim nakon 1979. godine. U obe države starateljske institucije koegzistiraju sa izabranim vladama, nadgledaju ih i usmeravaju na osnovu samododeljene uloge čuvara sekularnog, odnosno islamiističkog poretka. Staratelji svoj položaj pravdaju pozivajući se na zaštitu revolucionarnih ideala, odnosno posedovanje specifičnih znanja. Iran

³¹⁶ Ergun Özbudun, *Contemporary Turkish Politics: Challenges to Democratic Consolidation*, p. 112.

³¹⁷ Semjuel P. Hantington, *Treći talas*, str. 230.

³¹⁸ Citirano prema: Ergun Özbudun, *Contemporary Turkish Politics: Challenges to Democratic Consolidation*, p. 110.

³¹⁹ Semjuel P. Hantington, *Treći talas*, str. 230.

³²⁰ Mehtap Söyler, *The Turkish Deep State: State Consolidation, Civil-Military Relations and Democracy*, London and New York: Routledge, 2015, p. 46.

³²¹ Nil S. Satana, “Civil-Military Relations in Europe, the Middle East and Turkey”, *Turkish Studies*, 12, 2, 2011, pp. 285–286.

ima svoje pandane turskim starateljima u institucijama koje reprezentuju najviše ešalone sveštenstva od samog vrhovnog ajatolaha do Skupštine eksperata (*Majles-e Khobregan-e Rahbari*) i Saveta čuvara (*Shura-ye Negahban-e Qanun-e Asasi*). Preciznije, iranski staratelji su poput turskih ukorenjeni u čitavoj mreži institucija, obuhvatajući sve sfere – političku, ekonomsku, društvenu, vojnu. Kao garanti ustavnog poretka, staratelji putem ustavom zagarantovanih veto ovlašćenja kontrolišu legitimno izabrane političare, sužavajući mogućnosti njihovog manevrisanja u granicama koje su sami propisali.³²² Međutim, i u pogledu tih sličnosti treba biti oprezan imajući u vidu razlike između političkih sistema, nivoa demokratskog razvoja, a shodno tome i razlike između starateljskih institucija u Turskoj i Iranu.³²³

Ustav iz 1961. godine bio je kontradiktoran, predviđajući, s jedne strane jačanje demokratskih institucija i širenje građanskih i političkih prava i sloboda, dok je s druge strane predvideo i ojačao određene institucije kao „staratelje“, odnosno kočničare demokratskog razvoja. Ustav je dozvolio slobodno izražavanje različitih ideja pružajući tako pravnu osnovu za nastanak prve otvoreno islamističke partije kao i političko organizovanje komunista. Međutim, uspostavljanjem starateljskih institucija poput MGK-a i Ustavnog suda, koje su mogle da kontrolišu politički proces i gase one stranke i organizacije za koje bi procenile da predstavljaju opasnost po ustavni poredak i demokratiju, Ustav je istovremeno onemogućavao demokratsku konsolidaciju.³²⁴ Odsustvo

³²² Videti o tome: Güneş Murat Tezcür, *Muslim Reformers in Iran and Turkey: The Paradox of Moderation*, Austin, Tex.: University of Texas Press, 2010, pp. 90–105; Džordž Cebelis, *Veto igrači: Kako rade političke institucije*, Beograd: Službeni glasnik, 2016.

³²³ Prilikom ovakvih poređenja treba imati u vidu – uprkos čestim opstrukcijama – neosporne demokratske tendencije i kvalitete turskog političkog sistema i sledstveno tome specifičan karakter starateljskih institucija u Turskoj, naročito u pogledu njihovog odnosa prema ideološki suprotnim opcijama. Naime, važno je uzeti u obzir odnos režima prema pitanju pluralizma, odnosno prihvatanju onih aktera čiji politički programi odstupaju od zvaničnog ideološkog okvira. Shodno tome, Tezdzür (Güneş Murat Tezcür) ocenjuje da starateljstvo nije jednako ukorenjeno u ovim zemljama, smatrajući da je utemeljenije u Iranu. Detaljnije o razlikama između turskih i iranskih staratelja videti u: Güneş Murat Tezcür, *Muslim Reformers in Iran and Turkey: The Paradox of Moderation*, pp. 90–111; O specifičnostima iranskog političkog sistema videti u: Vladimir Ajzenhamer, „Politički eksperiment koji traje – politički sistem Islamske Republike Iran“, *Azijske sveske*, 1, 1, 2012, str. 71–86.

³²⁴ Yeşim Arat and Şevket Pamuk, *Turkey between Democracy and Authoritarianism*, Cambridge: Cambridge University Press, 2019, pp. 23–24. Videti više: Constitution of

civilnog nadzora nad sektorom bezbednosti imalo je za posledicu nastanak duboke države. Vojska je prodrla u sve grane vlasti uzurpirajući ovlašćenja legitimnih predstavnika.³²⁵

Puč iz 1960. godine je narušio civilno-vojnu ravnotežu uspostavljajući armiju kao svemoćnu instituciju i nadpolitičkog arbitra koji reaguje kad god proceni da je kemalistički poredak ugrožen. Ona je isticala da čuvanjem Ataturkovog nasleđa čuva i demokratiju, čime je demokratski razvoj uslovljavala očuvanjem kemalističkog karaktera države.³²⁶ U stvarnosti, puč iz 1960. godine i Ustav iz 1961. godine omogućili su nastavak trenda redefinicije izvornih kemalističkih postavki. Proklamujući širenje prava i sloboda, Ustav je dao pravnu podlogu za reinterpretaciju kemalizma u skladu sa hladnoratovskim ideološkim kontekstom. U pogledu redefinicije izvornih kemalističkih polazišta ilustrativno zvuče navodi svrgnutog predsednika Dželala Bajara. On ističe da sam Ustav iz 1961. godine predstavlja odstupanje od koncepta безусловnog suvereniteta sadržanog u Ustavu iz 1924. godine, koji je svu vlast koncentrisao u Velikoj narodnoj skupštini kao jedinom predstavniku turskog naroda. Dakle, nasuprot skupštinskom sistemu ustanovljenom Ustavima iz 1921. i 1924. godine, Ustavom iz 1961. godine uspostavljen je parlamentarni sistem. Bitno je naglasiti da novi Ustav uvodi vojsku i intelektualnu elitu u polje nacionalnog suvereniteta, što je odražavalo nepoverenje prema izabranim skupštinama. Nešto poput osmanskog sistema tripartitne vlasti izražene kroz palatu, vojsku i ulemu.³²⁷ Za razliku prethodnog Ustava koji je amandmanima iz 1937. godine određivao Tursku kroz šest fundamentalnih principa, član 2 Ustava iz 1961. godine određuje Tursku kao nacionalnu, sekularnu, demokratsku i socijalnu. Time je Ustav bez eksplicitnog pominjanja principa etatizma, revolucionarnosti i populizma ukazao na centralnu ulogu nacionalizma i sekularizma u (neo)kemalističkom panteonu. Širenjem radničkih prava (čl. 41–47) omogućeno je formiranje sindikata čime se država obavezala da garantuje socijalna i

the Turkish Republic 1961. Dostupno na: <https://www.anayasa.gen.tr/1961constitution-text.pdf>. Pristupljeno: 5. 1. 2024.

³²⁵ Mehtap Söyler, *The Turkish Deep State: State Consolidation, Civil-Military Relations and Democracy*, pp. 44, 46.

³²⁶ Vahram Ter-Matevosyan, *Turkey, Kemalism and the Soviet Union: Problems of Modernization, Ideology and Interpretation*, p. 113.

³²⁷ Navedeno prema: Ergun Özbudun and Ömer Faruk Gençkaya, *Democratization and the Politics of Constitution-Making in Turkey*, Budapest: Central European University Press, 2009, p. 17.

ekonomska prava svojih građana.³²⁸ Takođe, time je priznato i postojanje klasnih razlika, što je bilo u suprotnosti sa izvornim značenjem i svrhom principa populizma. Novo tumačenje populizma proizilazilo je upravo iz navedenog određenja turske države kao socijalne, koja priznaje i nastoji da smanji klasne razlike.³²⁹

Ustav iz 1961. godine je potpuno preoblikovao politički sistem zemlje zbog čega se smatra početkom ere Druge turske republike. Izbor predsednika je i dalje ostao vezan za parlament. Biran je dvotrećinskom većinom na mandat od 7 godina. Međutim, jedna od najvažnijih novina novog ustava bilo je uvođenje dvodomnog parlamenta. Gornji dom (Senat) činilo je 150 članova biranih na mandat od 6 godina. Donji dom se sastojao od 450 poslanika izabranih po proporcionalnom sistemu što je bila značajna novina sa dalekosežnim posledicama po dalji razvoj političkog sistema. To je rezultiralo fragmentacijom partijskog sistema i političkom nestabilnošću koja će u narednim godinama voditi ka čestim intervencijama vojske. Pored MGK-a, Ustavom je predviđeno jačanje, odnosno stvaranje još jedne starateljske institucije – Ustavnog suda.³³⁰ Sve u svemu, puč iz 1960. godine se, poput izbora iz 1950. godine, može okarakterisati kao kritična tačka koja je usmerila dalji razvoj kako kemalizma tako i političkog sistema Turske.

Kemalizam posle Kemala Atatürka: skretanje ulevo

Kemalizam unutar socijalizma ili socijalizam unutar kemalizma?

Ustav iz 1961. godine je proklamovanjem širokog korpusa prava i sloboda omogućio nezapamćenu artikulaciju političkih ideja u Turskoj. U tom novom političkom ambijentu, koristeći se pravnim podlogama koje je doneo Ustav, po prvi put se osnivaju otvoreno islamističke i komunističke partije. Drugim rečima, u Turskoj se odvija izuzetno dinamična ideološka bitka u skladu sa tekućim hladnoratovskim kontekstom. Dinamičnost, izražena ne samo u institucionalizovanom aspektu borbe,

³²⁸ Constitution of the Turkish Republic 1961. Dostupno na: <https://www.anayasa.gen.tr/1961constitution-text.pdf>. Pristupljeno: 5. 1. 2024.

³²⁹ Suna Kili, "Kemalism in Contemporary Turkey", p. 390.

³³⁰ Videti: Arts. 63, 67, 70, 73, 95, 111, 145–152, Constitution of the Turkish Republic 1961. Dostupno na: <https://www.anayasa.gen.tr/1961constitution-text.pdf>. Pristupljeno: 5. 1. 2024.

već i u konstantnim neredima i atentatima motivisanim ideološkim razlozima, bila je uzrok čestih vojnih intervencija. Na uticaj tih intenzivnih ideoloških strujanja nije ostao imun ni kemalizam, koji je reinterpretiran u skladu sa hladnoratovskim trendovima. Glavni trend je svakako bio levičarsko tumačenje kemalizma razvijano u intelektualnim krugovima okupljenim oko časopisa Jon (Yön)³³¹ i u okviru ideološke preorijentacije CHP-a poznatije kao *levo od centra* (Ortanın Solu) o kojoj će biti više reči u nastavku.

Časopis Jon je bio posebno uticajan u formulisanju levičarske interpretacije kemalizma. Pod uredništvom Dogana Avdžioğlu (Doğan Avcioğlu), ovaj časopis izlazio je od 1961. do 1967. godine i bio je forum koji je okupljao intelektualce leve provenijencije. Osnivanje Jona se može okarakterisati kao nastavak onih tendencija koje je pokrenuo časopis Kadro tokom tridesetih godina.³³² Jon je bio uticajan kako među pristalicama (pro)marksističke Radničke partije Turske (Türkiye İşçi Partisi), tako i među pristalicama i članovima ideološki reformisanog CHP-a.³³³ Grupa okupljena oko Jona je nastojala da redefiniše kemalizam kao antiimperijalističku i ideologiju nacionalnog oslobođenja promovišući socijalistički model razvoja.³³⁴ Štaviše, socijalizam je predstavljan kao viši oblik samog kemalizma.³³⁵ Autori Jona su kemalističke koncepte reinterpretirali koristeći marksističku teorijsku matricu. To se posebno odnosilo na kemalistički princip etatizma. Avdžiolu priznaje da politika etatizma nije bila alternativa kapitalizmu, već politika njegovog

³³¹ Nakon gašenja Jona promovisanje ovih ideja nastaviće časopisi Ant (Ant) i Devrim (Devrim). Videti više u: Jacob M. Landau, *Radical politics in modern Turkey*, London and New York: Routledge, 1974.

³³² Berna Pekesen, "Atatürk's unfinished revolution – The Turkish student movement and left-wing Kemalism in the 1960s", In: *Kemalism as a Fixed Variable in the Republic of Turkey*, eds. Lutz Berger and Tamer Düzyol, Baden-Baden: Ergon, 2019, p. 102; Vahram Ter-Matevosyan, *Turkey, Kemalism and the Soviet Union: Problems of Modernization, Ideology and Interpretation*, p. 128.

³³³ Videti više u: Jacob M. Landau, *Radical politics in modern Turkey*; Özgür Mutlu Ulus, *The Army and the Radical Left In Turkey: Military Coups, Socialist Revolution and Kemalism*.

³³⁴ Zanimljivo je napraviti paralelu između ovakve interpretacije kemalizma i naserizma shvaćenog u prvom redu kroz antiimperijalizam i arapski socijalizam. Videti u: Vahram Ter-Matevosyan, *Turkey, Kemalism and the Soviet Union: Problems of Modernization, Ideology and Interpretation*, p. 128; Elie Podeh and Onn Winckler, "Introduction: Nasserism as a Form of Populism", p. 1.

³³⁵ Özgür Mutlu Ulus, *The Army and the Radical Left In Turkey: Military Coups, Socialist Revolution and Kemalism*, p. 22.

sprovedenja, što je nalagalo njegovu redefiniciju u skladu sa marksističkim osnovama.³³⁶ Stoga se takva tumačenja u okviru ovog časopisa prema Ulusu (Özgür Mutlu Ulus) mogu okarakterisati kao „marksistička interpretacija kemalizma“ ili čak kao „kemalistička interpretacija marksizma“.³³⁷

Ovi autori su smatrali da je za ostvarenje kemalizma neophodno dovršiti revoluciju koju je započeo Atatürk.³³⁸ Preciznije, trebalo je sprovesti do kraja započeti reformski proces.³³⁹ S obzirom da radničku klasu i seljaštvo u Turskoj nije karakterisala razvijena politička svest, ovaj poduhvat je mogao biti izvršen jedino savezom između onih intelektualnih i vojnih snaga koje su bile svesne situacije. Upravo zato su autori okupljeni oko časopisa podržavali vojnu intervenciju smatrajući da vojska treba da bude predvodnik i garant sprovođenja radikalnih reformi.³⁴⁰ Drugim rečima, „vojna intervencija bi obezbedila najkraći put do socijalizma za razliku od dugog puta organizovanja radničke klase i generisanja svesti“.³⁴¹ Na taj način su zapravo nastojali da pokažu da je „najkraći put do socijalizma u Turskoj bio preko kemalizma“.³⁴² O uticaju ovih ideja unutar armije svedoči činjenica o postojanju pučističkih planova, kao i neuspešnih pučeva inspirisanih upravo ovim idejama.³⁴³

Jonov „turski socijalizam“ je isticao potrebu nekapitalističkih razvojnih strategija oličenih u dominantnoj ulozi države u vođenju ekonomije, modernizaciji kroz industrijalizaciju i unapređenju prosvetnog i zdravstvenog sistema. Takođe, stavljan je naglasak na neophodnost agrarne reforme i preraspodelu zemljišta čime bi se okončali eksploa-

³³⁶ Doğan Avcioğlu, 1968, navedeno prema: Toni Alaranta, *Contemporary Kemalism: From Universal Secular–Humanism to Extreme Turkish Nationalism*, p. 78.

³³⁷ Özgür Mutlu Ulus, *The Army and the Radical Left In Turkey: Military Coups, Socialist Revolution and Kemalism*, p. 183.

³³⁸ Berna Pekesen, “Atatürk’s unfinished revolution – The Turkish student movement and left-wing Kemalism in the 1960s”, p. 102.

³³⁹ Autori Jona su tvrdili da sam Atatürk nikada nije bio protivnik socijalizma i da su okolnosti bile drugačije verovatno bi se deklariseo kao socijalista. Videti u: Özgür Mutlu Ulus, *The Army and the Radical Left In Turkey: Military Coups, Socialist Revolution and Kemalism*, pp. 22–23.

³⁴⁰ Prethodno navedena studija Ozgura M. Ulusa pruža iscrpan pregled datih viđenja. Videti: Isto, p. 182.

³⁴¹ Citirano prema: Isto, p. 182.

³⁴² Citirano prema: Isto, p. 182.

³⁴³ Poput neuspešnog vojnog udara 1962. godine pod vođstvom pukovnika Talata Ajdemira (Talat Aydemir) čije su ideje bile slične idejama promovisanim u okviru časopisa Jon. Videti: Isto, pp. 30, 59.

tatorski i polufeudalni odnosi, posebno na istoku Turske. Dalje, Avdžioğlu je isticao kontradikciju između imperijalističkih i zavisnih država kao karakteristiku zemalja trećeg sveta u koje je svrstavao i Tursku.³⁴⁴ To je bilo u skladu sa antiimperijalističkom i antiameričkom politikom negovanom u časopisu. Iz navedenog proizilazi da su, bez obzira na prihvatanje marksističke teorijske paradigme, kontekstualni uslovi razvoja Turske determinisali specifičan karakter ideologije koju je ova grupa artikulisala.³⁴⁵

Edževitov kemalizam: *levo od centra*

Paralelno sa interpretacijom kemalizma u marksističkom ruhu, zastupanom u časopisu *Jon*, odvijala se levičarska reinterpretacijama kemalističkih načela u okviru CHP-a. Premda je do ovog ideološkog zaokreta unutar stranke došlo u vreme Inonuovog vođstva, on se prevashodno vezuje za novu generaciju političara među kojima je najuticajniji bio generalni sekretar stranke Bülent Edževit (Bülent Ecevit). Temelji levičarske ideološke transformacije sežu još tokom kasnih pedesetih godina u vreme dominacije DP-a. U Deklaraciji o primarnim ciljevima stranke donetoj 1959. godine, u kojoj se ističu posvećenost principima socijalne pravde, narodnog suvereniteta, pravne države i socijalne sigurnosti, jasno se uočavaju nove ideološke konture.³⁴⁶ Međutim, nakon puča i Ustava iz 1961. godine ova ideološka kretanja se ubrzavaju i oblikuju novu, „levo od centra“ (*Ortanın Solu*) programsku orijentaciju stranke.³⁴⁷

Iako je Inonu omogućio ovo ideološko rebrendiranje stranke, bilo ga je teško kao čoveka nekog drugog vremena povezati sa levičarskom orijentacijom CHP-a. Otuda se njegov poraz od Edževita na Petom vanrednom partijskom kongresu 1972. godine može posmatrati kao prilagođavanje stranke novim okolnostima. Edževit se sa svojim ideološkim programom uklapao u hladnoratovski kontekst. Levičarskim imidžom i neelitističkim stavom stekao je ogromnu popularnost o kojoj svedoče

³⁴⁴ Doğan Avcioğlu, 1966, navedeno prema: Isto, p. 26.

³⁴⁵ Videti više: Berna Pekesen, “Atatürk’s unfinished revolution – The Turkish student movement and left-wing Kemalism in the 1960s”, pp. 97–118.

³⁴⁶ CHP history. Dostupno na: <https://en.chp.org.tr/chp-tarihi>. Pristupljeno: 18. 1. 2024.

³⁴⁷ Od 1971. godine umesto termina „levo od centra“ u upotrebi će biti termin „demokratska levica“. Videti u: Sinan Ciddi, *Kemalism in Turkish Politics: The Republican People’s Party, Secularism and nationalism*, 40; Više o upotrebi tih termina videti kod: Bülent Ecevit, *Demokratik Sol*, Istanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.

izborni uspjesi CHP-a. Inonuov autoritet u stranci je dodatno narušila podrška vladi Nihata Erima (Nihat Erim) instaliranoj od strane vojske nakon puča 1971. godine. Ova odluka je izazvala turbulencije u stranci oličene prvenstveno u ostavci Edževita kao generalnog sekretara i na kraju je doprinela njegovom izboru za lidera partije. Edževitovim izborom ozvaničena je definitivna pobjeda levičara unutar CHP-a. Međutim, njegov uspon i ideološka pomeranja u stranci jačali su frakcionaštvo koje je kulminiralo nakon partijskih kongresa 1966, odnosno 1967. godine odvajanjem nezadovoljnih članova u Partiju poverenja (Güven Partisi) pod vođstvom Turhana Fejzioğlu (Turhan Feyzioğlu).³⁴⁸

Edževit je bio pravo osveženje za dezorijentisani CHP. Harizmom i neelitističkim pristupom usmerenim na mase, CHP je pod njegovim vođstvom nezadrživo širio svoju biračku bazu. Novi ideološki okvir je bio neizostavan deo Edževitovog imidža. Premda je ideološka redefinicija rezultat zalaganja nekoliko istaknutih članova stranke, novi kurs „levo od centra“ se vezivao prvenstveno za Bulenta Edževita. On je kao lider CHP najviše doprineo popularizaciji novog programa, ali i njegovoj razradi. U nekoliko knjiga, Edževit će detaljnije obrazlagati svoju levičarsku interpretaciju kemalizma.³⁴⁹ Ovaj levičarski pristup podrazumevao je inkorporiranje ideala socijalne pravde, države blagostanja, ekonomskog planiranja i ekonomske jednakosti kao suštinskih kategorija kemalizma.³⁵⁰ U skladu sa tim vršena je redefinicija kemalističkih principa. To je posebno uočljivo u Edževitovoj reinterpretaciji populizma i etatizma, odnosno u ideji države koja služi narodu i potrebi za distanciranjem od ekstremnog centralizma i birokratije.³⁵¹ Poput prvobitnog kemalističkog shvatanja, Edževit pod etatizmom ne podrazumeva nacionalizaciju ekonomije i ukidanje privatne inicijative, već države koja usmerava celokupnu ekonomsku aktivnost u skladu sa principima

³⁴⁸ Sinan Ciddi, *Kemalism in Turkish Politics: The Republican People's Party, Secularism and nationalism*, pp. 48–61.

³⁴⁹ Videti: Bülent Ecevit, *Ortanın Solu*, Istanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 2009; Bülent Ecevit, *Demokratik Sol*, Istanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008; Bülent Ecevit, *Atatürk ve Devrimcilik*, Istanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.

³⁵⁰ Toni Alaranta, *Contemporary Kemalism: From Universal Secular-Humanism to Extreme Turkish Nationalism*, p. 126.

³⁵¹ Bülent Ecevit, 1959, navedeno prema: Sinan Ciddi, *Kemalism in Turkish Politics: The Republican People's Party, Secularism and nationalism*, p. 39; Bülent Ecevit, *Ortanın Solu*, s. 25.

socijalne pravde u cilju opšte društvene dobrobiti.³⁵² Antielitizam je bio važan deo njegove interpretacije populizma³⁵³ koja je podrazumevala težnju ka transformaciji CHP u populističku organizaciju.³⁵⁴ U takvoj konceptualizaciji, populizam treba da doprinese ukidanju klasnih podela i međuklasnoj integraciji.³⁵⁵

Ataturkov sekularizam je, po Edževitu, bio ne samo temelj opstanka CHP-a i Republike³⁵⁶, već i bitna pretpostavka tolerancije u društvu.³⁵⁷ Edževit je zagovarao popuštanje stega radikalnog sekularizma, ističući da je neophodno usvojiti tolerantniji stav prema islamu. To nije značilo ugrožavanje sekularnog karaktera turske države, već prilagođavanje realnim konstelacijama u turskom društvu. Jednom rečju, stvaranje „laicizma koji poštuje verovanja“ (*İnançlara Saygılı Laiklik*).³⁵⁸ Imajući to u vidu lakše je razumeti, na prvi pogled, nezamislivu koaliciju Edževitovog CHP-a sa islamistima Nedžmetina Erbakana iz 1974. godine.³⁵⁹

Poput autora časopisa Jon, Edževitovo poimanje revolucionarnosti sastoji se iz dve faze. Prva faza podrazumeva sve one reforme izvršene za vreme Ataturkovog života. Međutim, revolucionarnost je po njemu kontinuiran proces koji zahteva konstantne promene i napredak.³⁶⁰ Sledeću fazu revolucije trebalo je da izvrši CHP promenom postojećeg sistema. Ova faza podrazumevala je reorganizaciju sredstava za proizvodnju i preraspodelu ekonomske moći što je bilo u skladu sa njegovim populizmom. Naime, promena sistema zahtevala je uključivanje širih slojeva, takozvanog „narodnog sektora“ (*Halk Sektörü*), u proces donošenja odluka kao što je učešće radnika u donošenju odluka na njihovim radnim mestima. Edževit se zalagao za veća ekonomska i

³⁵² Bülent Ecevit, *Ortanın Solu*, ss. 25–26, 40.

³⁵³ Slično CHP-u, Kampanini ističe da se Baas partija u Siriji sporo afirmisala upravo zbog svog elitizma i upotrebe političkog jezika koji nije bio najjasniji narodnim masama. Videti u: Масимо Кампанини, *Историја Средњег истока 1798–2006*, стр. 106.

³⁵⁴ Franck Tachau 2002, 109, navedeno prema: Meral Ugur-Cinar, Ali Acikgoz and Berk Esen, “Party change and cleavage shifting in the global South: the case of Ecevit’s CHP in Turkey”, *Southeast European and Black Sea Studies*, 2023, p. 8.

³⁵⁵ Bülent Ecevit, *Ortanın Solu*, s. 24.

³⁵⁶ Videti: Isto, s. 67

³⁵⁷ Bülent Ecevit, *Atatürk ve Devrimcilik*, ss. 40–41.

³⁵⁸ Videti više o Edževitovom viđenju „laicizma koji poštuje verovanja“ u: Meral Ugur-Cinar, Ali Acikgoz and Berk Esen, “Party change and cleavage shifting in the global South: the case of Ecevit’s CHP in Turkey”, p. 10.

³⁵⁹ Prema: Isto, p. 10.

³⁶⁰ Bülent Ecevit, *Atatürk ve Devrimcilik*, s. 11; Toni Alaranta, *Contemporary Kemalism: From Universal Secular-Humanism to Extreme Turkish Nationalism*, p. 123.

socijalna prava kao i povećanje javne potrošnje u cilju smanjenja nejednakosti i podrške „narodnom sektoru“. Time je Edževit nastojao da CHP transformiše u modernu socijaldemokratsku partiju, istovremeno naglašavajući specifičan karakter partijske ideologije uslovljen turskim istorijskim iskustvom za razliku od evropske socijaldemokratije. Iz tog razloga je i koristio termin „demokratska levica“ za označavanje ideologije CHP koja je imala kemalističke korene i koja je proizlazila iz nacionalno-oslobodilačkog pokreta Kemala Atatürka. Štaviše, Edževit je tvrdio da je ideja socijalne pravde inherentna tradicionalnim vrednostima turskog društva.³⁶¹

Politiku „levo od centra“, Edževit smatra najefikasnijom branom od napredovanja krajnje levice u Turskoj.³⁶² I zaista, Edževitova rešenja su prilagođena specifičnim uslovima turskog društva usled čega su i stekla toliku popularnost. To je posebno vidljivo u značaju koji je pridavao seljaštvu kao najugroženijem i najzapostavljenijem delu društva.³⁶³ Kao ključnu razliku između krajnje levičarskih grupacija u Turskoj i svoje politike, Edževit navodi posvećenost demokratiji iz čega proizilaze i ostale razlike. Takođe, imajući u vidu hladnoratovski kontekst, važno je napomenuti i Edževitovo zagovaranje reafirmacije izvorne kemalističke spoljopolitičke orijentacije „mir u zemlji, mir u svetu“.³⁶⁴

Levičarska interpretacija kemalizma će tako postati dominantan pravac kemalističke misli. Ideološka transformacija CHP je bila radikalna, ali i neophodna u kontekstu hladnoratovske ideološke borbe i potrebe konkurentnosti stranke konzervativnim i islamističkim protivnicima. Programom „levo od centra“, partija je preuzela novi pravac razvoja, prekidajući veze sa državnim strukturama nasleđene iz jednopartijskog perioda.³⁶⁵ U tom procesu je Edževitov značaj bio neizmeran. Ne samo u idejnom osmišljavanju, već i kao lidera sposobnog da vešto artikulise novu ideologiju i privuče mase. Prema tome, izborni rezultati CHP-a tokom sedamdesetih godina nesumnjivo nose pečat Bulenta Edževita.

³⁶¹ Navedeno prema i videti u: Meral Ugur-Cinar, Ali Acikgoz and Berk Esen, “Party change and cleavage shifting in the global South: the case of Ecevit’s CHP in Turkey”, p. 6.

³⁶² Bülent Ecevit, *Ortanın Solu*, ss. 37–38.

³⁶³ Videti: Bülent Ecevit, *Demokratik Sol*.

³⁶⁴ Bülent Ecevit, *Ortanın Solu*, ss. 39, 122.

³⁶⁵ Sinan Ciddi, *Kemalism in Turkish Politics: The Republican People’s Party, Secularism and nationalism*, p. 40.

Desničarski pandan: tursko-islamska sinteza

Razvoj levičarskih tendencija pratilo je jačanje desničarskih, nacionalističkih i islamističkih ideja i pokreta. Ekstremnu desnicu predstavljala je Partija nacionalističkog pokreta (Milliyetçi Hareket Partisi, MHP) predvođena pukovnikom Alparslanom Türkešom (Alparslan Türkeş), jednim od vođa puča iz 1960. godine. Ova stranka se razvila iz ekstremno nacionalističke Republikanske nacionalno-seljačke partije (Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi).³⁶⁶ Međutim, političku i ideološku afirmaciju, stranka će doživeti izborom Türkeša za lidera (*Başbuğ*) 1965. godine. Stranka je pod njegovim vođstvom ojačala svoje ideološke pozicije. Treba pomenuti da je ideološki razvoj stranke bio usmeravan od strane organizacije Ognjište prosvetljenih (Aydınlar Ocağı) koja je bila povezana sa partijom. Novi program stranke donet 1967. godine proklamovao je takozvanu *Doktrinu devet zrakova* (Dokuz Işık Doktrini) čiji je autor bio sam Türkeş. Devet zrakova se mogu posmatrati kao pandani izvornim kemalističkim principima i uključuju nacionalizam, idealizam³⁶⁷, moralizam, komunitarizam, pozitivizam, seljaštvo, slobodu i izgradnju karaktera, modernizaciju i populizam i industrijalizam.³⁶⁸

Kroz moralizam provejavao je novi pogled na princip sekularizma. Iako je Türkeş u prošlosti pripadao krugu sekularnih nacionalista, povezanih sa panturkističkim i rasističkim idejama³⁶⁹, shvatio je, po preuzimanju čelne pozicije u stranci, da je turski nacionalizam oslobođen islamske suštine neshvatljiv i neprihvatljiv većini stanovništva. To je zahtevalo njegovu redefiniciju kroz inkorporiranje, odnosno isticanje

³⁶⁶ Stranka će 1969. godine promeniti naziv u Partija nacionalne akcije. Umut Uzer, *An Intellectual History of Turkish Nationalism*, p. 198.

³⁶⁷ Sledbenici MHP ideologije postaće idealisti, a sam ideal je po rečima Türkeša turska nacija kao najnaprednija, najcivilizovanija i najmoćnija na svetu. Alparslan Türkeş, 1996, navedeno prema: E. Burak Arıkan, "The programme of the nationalist action party: an iron hand in a velvet glove?", *Middle Eastern Studies*, 34, 4, 1998, p. 133.

³⁶⁸ Isto, pp. 122–128.

³⁶⁹ Türkeş je bio među grupom nacionalista optuženih 1945. godine za širenje panturkizma i rasizma i proveo je 10 meseci u zatvoru. Među optuženima bio je i Nihal Atsız (Nihal Atsız), istaknuti predstavnik etničkog oblika turskog nacionalizma, poznat po svom rasizmu i antiislamskom stavu. Pristalice takvog vida turskog nacionalizma unutar MHP-a bile su poražene usvajanjem „tursko-islamske sinteze“. Sindre Langmoen, "The ideological framework of the Turkish MHP and the Grey Wolves", *The Policy of National Security*, 13, 2022, pp. 72, 73; Umut Uzer, *An Intellectual History of Turkish Nationalism*.

islama kao neizostavnog elementa turske nacije. Ideju „tursko-islamske sinteze“ (Türk-İslam sentezi) razvili su intelektualci iz Ognjišta prosvetljenih, u prvom redu Ahmet Arvasi (Ahmet Arvasi) i İbrahim Kafesoglu (İbrahim Kafesoğlu) koji je i tvorac termina. Ovu ideju ne treba tumačiti kao islamizam, već kao nacionalizaciju islama. Oni nisu prihvatili ideje o sveislamskom jedinstvu. Islam je trebao da služi jačanju turskog nacionalnog identiteta.³⁷⁰ Slično tome se razvijala i panarapska ideologija u Egiptu, pokušavajući da nacionalizuje islam posmatrajući ga kao „istorijski instrument namenjen uspostavljanju, podizanju, negovanju i veličanju arapske nacije“.³⁷¹ Nalik takvom tumačenju, Arvasi, jedan od glavnih ideologa tursko-islamske sinteze, navodi Turke kao „superiorne izvršioce islama“.³⁷²

Dakle, MHP je prihvatio islam kao integralni deo svog programa i svoje vizije turskog nacionalizma, ali nije prešao u islamizam. Štaviše, MHP je bio za očuvanje sekularnog karaktera turske države, dok je istovremeno isticao značaj islama u sferi kulturnog razvoja turskog društva.³⁷³ U tom pogledu, MHP nije uneo radikalne novine u definiciju turskog nacionalizma u odnosu na izvorni kemalistički koncept. Treba podsetiti da su kemalisti koristili islam kao temeljni element u procesu izgradnje nacije. Razlika je bila u otvorenom isticanju i propagiranju islamske komponente od strane MHP-a, odnosno u drugačijem shvaćanju principa sekularizma od izvornog asertivnog modela. U skladu sa tim, krajnje je ilustrativna konstatacija poznatog turskog novinara Abdurrahmana Dilipaka (Abdurrahman Dilipak) da bi „tursko-islamsku sintezu“ bilo bolje okarakterisati kao „kemalističko-islamsku“.³⁷⁴ Moglo bi se reći da je ideologija MHP-a bila desničarska reinterpretacija kemalističkog nacionalizma prilagođena hladnoratovskim okolnostima.³⁷⁵

³⁷⁰ Sindre Langmoen, “The ideological framework of the Turkish MHP and the Grey Wolves”, 75–76; Fatih Çagatay Cengiz, “Resistance to change: the ideological immoderation of the Nationalist Action Party in Turkey”, *Turkish Studies*, 22, 3, 2020, p. 9.

³⁷¹ Israel Gershoni, *The Emergence of Pan-Arabism in Egypt*, p. 86.

³⁷² Citirano prema: Fatih Çagatay Cengiz, “Resistance to change: the ideological immoderation of the Nationalist Action Party in Turkey”, p. 8.

³⁷³ Sindre Langmoen, “The ideological framework of the Turkish MHP and the Grey Wolves”, p. 76.

³⁷⁴ Abdurrahman Dilipak, 1988, navedeno prema: E. Burak Arikan, “The programme of the nationalist action party: an iron hand in a velvet glove?”, p. 126.

³⁷⁵ Važno je napomenuti da nakon puča iz 1960. godine desničarske, nacionalističko-konzervativne grupe radije koriste termin ataturkizam (Atatürkçülük) nego kemalizam, koji se počeo vezivati za levičarske interpretacije i grupacije. Videti više o ovoj terminološkoj problematici u: Tamer Düzyol, “Which Kemalism? – The Amorphous

Tursko-islamska sinteza je podrazumevala promociju većinskog sunitsko-hanefijskog islama, stigmatizujući pripadnike alevitske zajednice, ali i sunitsko-šafijske škole koju ispoveda većina Kurda.³⁷⁶ Aleviti su, zbog svoje privrženosti levičarskim opcijama, predstavljani kao komunisti i pretnja nacionalnoj bezbednosti.³⁷⁷ Uzer tvrdi da je sa formulisanjem tursko-islamske sinteze turski nacionalizam postao „vulgarniji, populističkiji i diskriminatorniji prema alevitima, komunistima i ženama“.³⁷⁸

Iako je korporativizam važna tačka partijske ideologije, bilo bi preterano opisati MHP kao fašističku partiju. To što partija teži uspostavljanju turskog društva kao organske celine i ističe potrebu ukidanja klasnih sukoba u cilju stvaranja skladne zajednice, odgovara izvornom kemalističkom principu populizma. Ipak, treba naglasiti da bez obzira na kemalističke pa i islamističke i fašističke uticaje i elemente u partijskoj ideologiji, ona pokazuje određenu originalnost. Preciznije, promovisanjem „tursko-islamske sinteze“ ona stiče specifičan ideološki profil, odnosno preuzima „jedinstvenu ideološku poziciju“ između „kemalističkog nacionalizma i islamskih ideala“.³⁷⁹

Islamizam kao alternativa kemalizmu

Islamistički pokret u Turskoj uglavnom se vezuje za ime Nedžmetina Erbakana i stranke koje je on predvodio. On će 1970. godine osnovati Partiju nacionalnog poretka (Millî Nizam Partisi), prvu otvoreno islamističku partiju u Turskoj, koja će 1971. godine biti zatvorena pod optužbom da ugrožava princip sekularizma. Erbakanov pokret, često nazivan Nacionalna perspektiva (Millî Görüş)³⁸⁰ po imenu njegove knjige u

and Diverse Frames in the Party System”, p. 130.

³⁷⁶ Sumantra Bose, *Secular states, religious politics: India, Turkey, and the future of secularism*, pp. 104, 107.

³⁷⁷ Prema: Fatih Çağatay Cengiz, “Resistance to change: the ideological immoderation of the Nationalist Action Party in Turkey”, p. 10.

³⁷⁸ Umut Uzer, *An Intellectual History of Turkish Nationalism*, p. 196.

³⁷⁹ Sultan Tepe, 2008, 161, citirano prema: Umut Uzer, *An Intellectual History of Turkish Nationalism*, p. 197.

³⁸⁰ Ovaj pokret se prevashodno odnosi na stranke koje je vodio Nedžmetin Erbakan. Umesto zatvorene Partije nacionalnog poretka osnovana je Partija nacionalnog spasa (Millî Selamet Partisi), zabranjena nakon vojnog udara 1980. godine. Najveći uspeh pokret je doživeo sa Partijom blagostanja (Refah Partisi) koja će biti zatvorena na vrhuncu svoje slave pod optužbom da je narušavala sekularni karakter države. Nakon njenog gašenja Erbakanovi sledbenici će osnovati Partiju vrline (Fazilet Partisi), dok će

kojoj je izložio svoje stavove o poželjnom putu razvoja Turske, stekao je tvrdu biračku bazu u ruralnim područjima među trgovcima, zanatlijama i grupama sa niskim prihodima. Važno uporište Erbakanov pokret je imao među sitnom anadolskom buržoazijom čije je interese takođe zastupao. Insistiranje na usvajanju novog ekonomskog modela i vraćanju tradicionalnim islamskim vrednostima, bilo je prijemčivo za ove grupe stanovništva. Sa takvom bazom i uz podršku uticajnih muslimanskih bratstava poput nakšibendija, islamisti će postati važan politički akter čija će popularnost kulminirati u poslednjoj deceniji 20. veka.³⁸¹

Ovaj pokret je težio korekciji postojećeg poretka i jačanju islamske komponente turskog identiteta. To nije značilo negaciju turskog nacionalizma, već njegovu redefiniciju u skladu sa osmansko-islamskim nasleđem. Kao i u slučaju MHP-a, Erbakanovi islamisti su se pozivali na one komponente na kojima je i izgrađen turski nacionalni identitet. Međutim dok su „idealisti“ pored osmansko-islamskog nasleđa isticali i veličali i predislamsku i republikansku prošlost, islamisti su ostali verni osmanskoj tradiciji projektujući sebe kao nastavljače iste. U osmanskom nasleđu su videli model za izgradnju identiteta koji bi omogućio lakše inkorporiranje različitih kulturnih, regionalnih i etničkih identiteta, u prvom redu kurdsog. Prihvatajući postojanje i jednakost Kurda, oni u islamu vide rešenje kurdsog problema, odnosno zajednički imenitelj i samim tim okvir za izgradnju stabilne i jedinstvene zajednice.³⁸²

Za razliku od Turkešovog MHP-a, Erbakanovi islamisti su zagovarali islamsko jedinstvo, ali pod turskim vođstvom. To je podrazumevalo odbacivanje zapadnih vrednosti i prozapadne spoljnopolitičke orijentacije. U Erbakanovoj viziji Zapad je bio neprijateljski „drug“. Kroz tu vizuru, on je kemalističke reforme i politiku posmatrao kao puku

se nakon zatvaranja i ove stranke umereno i mlade članstvo izdvojiti i formirati AKP. Videti u: Ihsan Yilmaz, "Beyond Post-Islamism: Transformation of Turkish Islamism Toward 'Civil Islam' and Its Potential Influence in the Muslim World", *European Journal of Economic and Political Studies*, Vol. 4, No. 1, 2011, pp. 256–257.

³⁸¹ Ronnie Margulies and Ergin Yildizoğlu, "The Resurgence of Islam and the Welfare Party in Turkey". *Political Islam: Essays from Middle East Report*, edited by Joel Beinin and Joe Stork, Berkeley: University of California Press, 1997, p. 148; Džengiz Hakov, *Istorija savremene Turske*, str. 317.

³⁸² Zoran Krstić i Dušan Čorbić, „Evolucija turskog nacionalizma: od kemalističkog do religijskog modela“, str. 41; E. Burak Arikan, "The programme of the nationalist action party: an iron hand in a velvet glove?", p. 131; Feriha Perekli, "The Ideological Framing of the National Outlook Parties in Turkey", *New Middle Eastern Studies*, 2, 2012, p. 5.

imitaciju zapadnih normi i vrednosti, suprotnih duhu turskog naroda.³⁸³ Umesto evroatlantskih integracija, Erbakan je zagovarao uspostavljanje zajedničkog muslimanskog tržišta sa zajedničkom valutom i razvijanje odbrambenog saveza islamskih zemalja. To je podrazumevalo kreiranje novog društveno-ekonomskog poretka različitog od zapadnog uzora koji su sledile turske vlasti.³⁸⁴

Pritom, njihovo viđenje islama ne predstavlja negaciju modernosti. Kritikujući Zapad oni ne odbacuju dostignuća modernog doba. Vodeće ličnosti ovog pokreta se školuju na Zapadu i vladaju zapadnim jezicima. U formulisanju svoje vizije države, društva i identiteta, islamisti se često pozivaju na zapadne teorije i mislioce. U delovanju pokreta učestvuju i visoko obrazovane žene koje promovišu islamsko viđenje uloge i položaja žene u modernom društvu.³⁸⁵ Dakle, razvijajući se kao alternativa zvaničnom kemalističkom modelu, islamizam se uveliko služi dostignućima kemalističke države. Njegovi uspesi su u velikoj meri povezani sa neuspesima kemalističke države. Preciznije, rast islamističkog pokreta dešava se u uslovima višeslojne polarizacije, unutrašnjih kriza i nemogućnosti republikanskih elita da adekvatno odgovore na sve težu i zaoštreniju političku situaciju.

Vojni udar 1980. godine: istorijska skretnica

Izmene političkog sistema nakon vojnog udara 1980. godine nisu donele očekivane rezultate u pogledu demokratizacije sistema. Slobode koje je doneo Ustav iz 1961. godine omogućile su formiranje partija u skladu sa vodećim ideološkim strujanjima tog doba. Rezultat toga je bila ekstremna polarizacija na levicu i desnicu, sekulariste i islamiste. U takvoj atmosferi jačale su pučističke frakcije unutar armije koje su u novoj intervenciji videle jedini izlaz iz političke krize. Zato je glavno pitanje bilo obezbeđivanje političke stabilnosti kao preduslova normalnog funkcionisanja političkog sistema. Formiranje prve civilne vlade nakon puča bilo je motivisano upravo težnjom za očuvanjem stabilnosti. Koaliciona vlada između CHP-a i Partije pravde (Adalet Partisi), naslednice ugaše-

³⁸³ Hasan Kösebalaban, *Turkish Foreign Policy: Islam, Nationalism, and Globalization*, p. 13.

³⁸⁴ Ihsan Yilmaz, "Beyond Post-Islamism: Transformation of Turkish Islamism Toward 'Civil Islam' and Its Potential Influence in the Muslim World", p. 256.

³⁸⁵ Nilüfer Göle, "Secularism and Islamism in Turkey: The Making of Elites and Counter-Elites", p. 56.

nog DP-a, na čelu sa Ismetom Inonuom, trebalo je da pokaže mogućnost funkcionisanja demokratije u Turskoj. Međutim, suprotno tome, ona je iznela na videlo razmere stvarne polarizacije u turskom društvu, dodatno pojačane nakon usvajanja leve orijentacije glavne kemalističke partije.³⁸⁶

Izbori iz 1965. i 1969. godine bili su indikator stvarnog raspoloženja stanovništva. Partija pravde, predvođena mladim inženjerom Sulejmanom Demirelom (Süleyman Demirel) koji je preuzeo vođstvo nakon smrti generala Ragipa Gumušpale (Ragıp Gümüşpala), osvojila je čak 52,9% glasova nasuprot svega 28,7% glasova za CHP na izborima 1965. godine. Slab rezultat CHP-a, uz nešto slabiju izlaznost u odnosu na prethodne izbore, ponovljen je i na narednim izborima sa osvojenih 27,4% glasova nasuprot 46,5% glasova za Partiju pravde. Činjenica da su u pitanju bili gotovo isti glasači koji su do nedavno podržavali DP, izazvala je uznemirenost vojske. Ideja o novom vojnom udaru je tako sazrevala unutar vojnih krugova, naročito kod nižih ešalona zahvaćenih levičarskim idejama. Oni su i ranije, pod vođstvom pukovnika Talata Ajdemira, neuspešno pokušavali da izvedu prevrat tokom 1962. i 1963. godine, ali je dolazak Partije pravde na vlast dao novi zamah pučističkim planovima. Svestan toga, vojni vrh je odlučio da reaguje kako bi predupredio radikalne, levičarske frakcije unutar armije. Iz vrhovnog štaba turske armije 12. marta 1971. godine upućen je memorandum vladi Sulejmana Demirela kojim je primoran da odstupi sa premijerske funkcije.³⁸⁷ Bio je to takozvani „Udar memorandumom“, odnosno, kako Ozbudun primećuje, poludržavni udar kojim je vojska izabrala da vlada iz senke preko nadstranačkih vlada Nihata Erima (Nihat Erim) i Ferita Melena (Ferit Melen) umesto da zavede direktnu vojnu upravu. Vojska je iskoristila ovaj period da ustavnim amandmanima iz 1971. i 1973. godine ograniči građanske slobode koje je smatrala odgovornim za haotično stanje u društvu i poveća svoju moć, odnosno institucionalnu autonomiju pozicionirajući se kao kontrolor ustavnog poretka.³⁸⁸ Na taj način armija je sužavala mogućnosti demokratskog razvoja. Hantington navodi Tursku pored Čilea, Portugala, Brazila i Nikaragve kao primer slučajeva u kojima vojni establišmenti nastoje da i u posttranzicionom periodu zadrže moć i prerogative „abnormalne“ za model tipične ustavne

³⁸⁶ Videti više: Džengiz Hakov, *Istorija savremene Turske*.

³⁸⁷ Isto, str. 281–330.

³⁸⁸ Ergun Özbudun, *Contemporary Turkish Politics: Challenges to Democratic Consolidation*, pp. 33–35. Videti i: Ergun Özbudun, *The constitutional system of Turkey: 1876 to the present*, pp. 14–15.

demokratije.³⁸⁹ Smenjujući legitimno izabrane vlade, pozivajući se na ugroženost ustavnog, odnosno kemalističkog poretka, vojska se uspostavljala kao nadpolitički faktor, bez ikakve odgovornosti. Jednom rečju, armija se etablirala kao autoritarna enklava i veto igrač u procesu koji će svoj vrhunac doživeti nakon puča 1980. godine.

Intervencija iz 1971. godine branjena je potrebom zaštite kemalizma i Ataturkovog nasleđa. Tako je u junu 1971. godine formirana posebna komisija sa ciljem da čuva i promoviše Ataturkove principe i ideologiju.³⁹⁰ Međutim, s obzirom na hladnoratovski kontekst, kemalizam se prilagođavao sveukupnim spoljopolitičkim i unutrašnjim okolnostima. Kao što je prikazano, od šezdesetih godina se u političkom diskursu reinterpreтира, s jedne strane kao levičarska, a sa druge kao desničarska ideologija. Izvorna verzija kemalizma je postepeno napuštana u korist novih tumačenja među kojima će levičarska verzija CHP-a dobijati primat. Ideološki zaokret glavne kemalističke partije bio je odgovor na tu izmenjenu stvarnost u okviru koje je morala da prilagodi svoje ideološke postulate zahtevima za izgradnju egalitarnijeg društva i ekonomskog sistema.³⁹¹ Vojska je takođe shvatila da očuvanje kemalističkog poretka zahteva promenu pristupa u tumačenju samog kemalizma, što objašnjava i njeno usvajanje tursko-islamske sinteze nakon 1980. godine. To govori o istovremenom postojanju više verzija kemalizma pri čemu je svaka polagala pravo na ispravnost svog pristupa.

U međuvremenu je unutar CHP-a došlo do velikih promena nakon što je na Petom vanrednom kongresu stranke dugogodišnji i neprikosnoveni lider Ismet Inonu poražen od Bulenta Edževita. Na čelu sa novim liderom, ideološki redefinisan CHP je uspeo da se nametne kao najjača politička opcija na parlamentarnim izborima 1973. godine osvojivši 33,3% glasova, što je bio najbolji rezultat stranke od izbora iz 1961. godine kada je osvojila preko 36%. I pored dobrog rezultata, CHP nije mogao samostalno da formira vladu već je bio primoran da traži koalicione partnere, što je u uslovima duboke ideološke polarizacije bio izuzetno mučan i težak proces. Pregovori su na kraju doveli do nezamislivog spoja, koalicije između CHP i islamističke Partije nacionalnog spasa Nedžmetina Erbakana. Mada su razlike između dve stranke bile očigledne, postojale su i značajne sličnosti. Obe stranke su isticale svoju

³⁸⁹ Semjuel P. Hantington, *Treći talas*, str. 230.

³⁹⁰ M. Tamkoç, 1976, navedeno prema: Vahram Ter-Matevosyan, *Turkey, Kemalism and the Soviet Union: Problems of Modernization, Ideology and Interpretation*, p. 134.

³⁹¹ Isto, p. 141.

posvećenost demokratiji i protivljenje krupnom kapitalu zagovarajući zaštitu malih preduzeća, mešovitu ekonomiju u kojoj država ima kontrolu nad glavnim nacionalnim resursima kao i neophodnost stvaranja teške industrije. Takođe, Edževit je, zastupajući tolerantniji stav prema islamu, imao umerenije shvatanje principa i politike sekularizma od svojih prethodnika unutar CHP-a.³⁹²

Izbori iz 1973. godine svedoče o rastućoj polarizaciji turskog društva. U izuzetno ideologizovanom ambijentu, dve najjače političke stranke su pokušavale da svojim levičarskim i desničarskim platformama neutrališu ekstremne frakcije. Edževitov CHP je programom „levo od centra“ nastojao da bude prepreka rastu ekstremne leveice, dok je Demirel ukazivanjem na pozitivnu ulogu umerenih islamskih pokreta i bratstava pokušavao da spreči rast fundamentalističkih tendencija.³⁹³ Ipak, netrpeljivost između dve glavne partije i fragmentacija partijskog sistema onemogućavali su formiranje stabilne vlade i normalno funkcionisanje političkog sistema. Rezultati izbora iz 1977. godine omogućili su nastavak tog trenda.³⁹⁴ Štaviše, situacija je postala ozbiljnija s obzirom na povećano političko nasilje između levičarskih i desničarskih grupacija u zemlji. Akti nasilja, od atentata do oružanih napada, doživeli su vrhunac u periodu između 1978. i 1980. godine.³⁹⁵ Nosioci tog haosa bile su kako levičarske grupe, tako i desničari povezani sa Sivim vukovima (Bozkurtlar), omladinskim i paravojnim krilom MHP-a.³⁹⁶ O složenosti date situacije govori i činjenica da se polarizacija ne može jednostavno svesti na sukob leveice i desnice. Ovaj rascep je obuhvatao i podele na sekulariste i islamiste, sunita i alevite, Turke i Kurde. Kako ispravno zapažaju Ajzenhamer i Jovanović, „svaka od ovih nasleđenih podela, našla je svoje mesto u 'koordinatnom sistemu' leveice i desnice dodatno

³⁹² Ahmad Feroz, *The making of modern Turkey*, pp. 159–162. O navedenom razvoju unutarpolitičkih odnosa videti i u: Džengiz Hakov, *Istorija savremene Turske*, str. 338–348.

³⁹³ Džengiz Hakov, *Istorija savremene Turske*, str. 276; Дарко Танасковић, *Велики повратак Турске? Неоосманлизам или исламизам*, стр. 31.

³⁹⁴ CHP je čak popravio svoj rejting osvajajući rekordnih 41,4% glasova. Rezultati su bili priznanje Edževitu, naročito nakon odluke njegove vlade da interveniše na Kipru 1974. godine. Za rezultate izbora iz 1977. godine videti u: Ahmad Feroz, *The making of modern Turkey*, p. 169.

³⁹⁵ Prema podacima koje je iznela vojska broj žrtava ovog nasilja iznosio je 5 241, dok je broj ranjenih civila bio 14 152. Navedeno prema: Džengiz Hakov, *Istorija savremene Turske*, str. 367.

³⁹⁶ Ergun Özbudun, *Contemporary Turkish Politics: Challenges to Democratic Consolidation*, p. 35.

radikalizujući političku situaciju“.³⁹⁷ Tako je u atmosferi ekstremne polarizacije, nasilja, loše ekonomske situacije, jačanja kurdskog nacionalizma i separatizma, uspona islamista ohrabrenih Islamskom revolucijom u susednom Iranu, vojska odlučila da interveniše.³⁹⁸ Ovaj put radikalnije nego 1971. godine.

U ranim jutarnjim časovima 12. septembra 1980. godine na radiju je pročitano saopštenje kojim se turska javnost obaveštava da je vojska preuzela vlast u zemlji. Isticano je da je Ataturkova Republika postala predmet razarajućih aktivnosti, podsticanih spolja i iznutra, usled čega se našla na pragu građanskog rata. Stoga su kao ciljevi puča navedeni očuvanje celovitosti Turske i obezbeđivanje nacionalnog jedinstva, sprečavanje izbijanja građanskog rata i izgradnja države, obnova njenog autoriteta i eliminisanje svih onih faktora koji onemogućavaju normalno funkcionisanje demokratskog uređenja.³⁹⁹ Političke partije su suspendovane, a njihovi lideri uhapšeni. Savet za nacionalnu bezbednost na čelu sa načelnikom generalštaba Kenanom Evrenom (Kenan Evren) preuzeo je svu vlast u državi. Obećano je da će nakon određenog perioda, kada se steknu uslovi za normalno funkcionisanje demokratije, biti organizovani izbori i predata vlast.⁴⁰⁰ Vojni udar iz 1980. godine, radikalniji po svojim posledicama od prethodnih, može se okarakterisati kao prekretnica u daljem razvoju Turske.⁴⁰¹ Jedna od posledica puča i politike vojnih vlasti bila je i nastavak reinterpretacije i napuštanja izvornih kemalističkih principa, što će u nastavku biti detaljnije prikazano.

Aleviti: kemalisti ili komunisti?

Odnosi između sunitske većine i alevitske manjine su u velikoj meri određivali dinamiku društveno-političkih kretanja u Turskoj. Iako 70% od ukupnog broja alevita prihvata turski nacionalni identitet, nji-

³⁹⁷ Владимир В. Ајзенхамер, Наташа М. Јовановић, „Анализа демократичности парламентарних избора у Републици Турској 2015. године са освртом на историјску генезу изборног процеса“, стр. 199.

³⁹⁸ Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, p. 268.

³⁹⁹ Sadržaj saopštenja je naveden prema: Džengiz Hakov, *Istorija savremene Turske*, str. 366–367.

⁴⁰⁰ Isto, str. 366–367.

⁴⁰¹ Koliko je puč iz 1980. godine uzdrmao tursku političku scenu svedoči činjenica da je nakon puča uhapšeno 650 000 ljudi, a od 570 koliko je osuđeno na smrt 50 je i pogubljeno. Navedeno prema: Hasan Kösebalaban, *Turkish Foreign Policy: Islam, Nationalism, and Globalization*, pp. 111–112.

hova verska specifičnost ostaje predmet predrasuda od strane većinskog sunitskog stanovništva. Aleviti, koji prema nezvaničnim podacima čine 15–20% ukupne turske populacije⁴⁰², predstavljaju heterodoksnu versku grupaciju „na sredokraći između šiizma i sufizma“.⁴⁰³ Njihovo učenje uveliko odstupa od onog što se u Turskoj smatra „ispravnim verovanjem“.⁴⁰⁴ Štaviše, alevizam se može okarakterisati kao verski sinkretizam koji sadrži i određene elemente preuzete iz drugih verskih tradicija.⁴⁰⁵ Zbog njegove istorijske i teorijske bliskosti sa dvanaestimamskim šiizmom, dominantnim u susjednom Iranu, alevizam je u prošlosti bio proganjan od strane osmanskih vlasti. Aleviti, poznati i kao kizilbaše (*Kızılbaş*)⁴⁰⁶ po crvenim kapama koje su nosili, bili su saveznici safavid-

⁴⁰² Teško je proceniti stvaran broj alevita u Turskoj s obzirom da turski popis ne prepoznaje alevite kao posebnu versku grupaciju. Procenjuje se da se od ukupnog broja alevita 70% deklarirše kao Turci, a preostalih 30% kao Kurdi. Navedeno prema: Sumantra Bose, *Secular states, religious politics: India, Turkey, and the future of secularism*, p. 107.

⁴⁰³ Дарко Танасковић, *Ислам – догма и живот*, Београд: Српска књижевна задруга, 2008, стр. 188.

⁴⁰⁴ I pored velikog uticaja šiizma, alevitsko učenje je svojevrsno pa se ne može jednostavno smestiti u tačno navedene pravce islama. Štaviše, Šenkland (David Shankland) primećuje da aleviti često odbacuju šiitsko učenje kao fanatično. Oni su tokom vremena razvili specifičnu doktrinu. Poput šiita oni proslavljaju Alija smatrajući njega i njegove potomke jedinim legitimnim naslednicima proroka Muhameda, pri čemu odbacuju njegove prethodnike na kalifatskoj poziciji (Abu Bekr, Omar i Osman). Osnove njihove vere, verske organizacije, rituala, ritualnih propisa izloženi su u knjizi „Bujruk“ koja se prema verovanju veže za šestog imama Džafera Sadika. Takođe, neke od karakterističnih odstupanja alevitskog učenja od ostalih grana islama uključuju džemevije kao mesta molitve kao i zanemarivanje nekih od osnovnih dužnosti u islamu poput posta tokom Ramazana i obavljanja hadža. Videti u: David Shankland, *The Alevis in Turkey: The Emergence of a Secular Islamic Tradition*, London and New York: RoutledgeCurzon, 2003, pp. 24, 79; Michael Stewart, „Modernity and the Alevis of Turkey: Identity, Challenges and Change“, *Journal of International Relations*, Volume 9, 2007, p. 52.

⁴⁰⁵ Detaljnije o verovanju i učenju alevita videti kod: David Shankland, *The Alevis in Turkey: The Emergence of a Secular Islamic Tradition*; Дарко Танасковић, *Ислам – догма и живот*, стр. 188.

⁴⁰⁶ Često se kao sinonim za alevite koristi i termin bektašije. Ipak, i pored sličnosti verovanja reč je o različitim grupama. Bektašije su sufijski red otvoren za sve one koji su želeli da mu pristupe, dok je alevizam zasnovan na poreklu, predstavljajući, po mišljenju Umuta Azaka (Umut Azak) pored verske i „kvazietničku grupu“. Razlike su i istorijske s obzirom da je bektašijski red uživao zaštitu sultana za razliku od alevita. Takođe, alevite ne treba mešati ni sa grupom alavita ili nusajrita nastanjenih pretežno u Siriji, Libanu i jugoistočnoj Turskoj. Umut Azak, *Islam and Secularism in Turkey: Kemalism, Religion and the Nation State*, p. 141; Michael Stewart, „Modernity and the Alevis of Turkey: Identity, Challenges and Change“, p. 52.

ske Persije u sukobu sa Osmanskim carstvom. Otuda i narativ o njima kao nelojalnom stanovništvu. Ova percepcija je počela da se menja tek dolaskom mladoturaka na vlast. Oni će u okviru svog nacionalnog programa prikazivati alevitsko verovanje kao izvorni i čisti turski islam, a alevite kao prave Turke koji su čuvali predislamsku i predosmansku tursku tradiciju, običaje, rasu i jezik.⁴⁰⁷

Kemalisti će preuzeti ovakvu predstavu alevitskog identiteta. To objašnjava gotovo strastvenu privrženost alevita kemalizmu, i još više, liku Kemala Atatürka. On je postao neka vrsta „božanstva“, percipiran kao izbavitelj alevitskog stanovništva od vekovnog progona sunitskih vlasti. Međutim, paradoksalno je to da su aleviti i pored privrženosti mlađoj Republici i Atatürkovom liku i delu, osećali nepoverenje i prema novim vlastima u Ankari. Bilo je teško preko noći urušiti ostatke viševekovnih podela i stigmatizacije. Nasleđena verovanja, predrasude i prakse uticali su na njihov položaj. Tako su se aleviti i u novim uslovima uprkos afirmativnom narativu kemalističkih vlasti, suočavali sa institucionalnom diskriminacijom. U tom okviru treba posmatrati izbijanje pobune alevitskih Kurda u Dersimu 1937. godine. Takav tretman je u velikoj meri uslovio kasniju levičarsku orijentaciju alevitskog stanovništva.⁴⁰⁸

Kuriozitet predstavlja činjenica da je veliki deo alevitskog stanovništva na izborima 1950. godine podržao DP. Međutim, razočarani politikom Menderesove vlade koja je u konzervativnim, sunitskim grupama poput pokreta Nur našla saveznike, ubrzo su se vratili u zagrljaj CHP. Talas povećane religioznosti i redefinicije izvornog kemalističkog sekularizma posebno je uznemirio alevite koji su sekularizam tretirali kao branu od napada na njihovo verovanje i identitet.⁴⁰⁹ U okolnostima hladnoratovske ideološke polarizacije dolazi do mobilizacije velikog dela alevitskog stanovništva koje će u levici videti zaštitu od narastajućih konzervativno-sunitskih snaga. Pozivajući se na diskriminaciju alevitskog i kurdsog stanovništva, levičarske partije, kako Radnička partija Turske (Türkiye İşçi Partisi) tako i Edževitov CHP, nastojale su da privuku glasove ovog dela populacije. U atmosferi endemskog nasilja tokom sedamdesetih, etiketirani kao komunisti, aleviti će postati meta nacionalista okupljenih oko MHP-a. Jedan od najpoznatijih napada u

⁴⁰⁷ Prema: Ceren Lord, “Between Islam and the nation; nation-building, the ulama and Alevi identity in Turkey”, *Nations and Nationalism*, 23, 2016, p. 7.

⁴⁰⁸ David Shankland, *The Alevis in Turkey: The Emergence of a Secular Islamic Tradition*, pp. 21–24.

⁴⁰⁹ M. Hakan Yavuz, *Islamic Political Identity in Turkey*, p. 67.

kojem je poginulo 111 ljudi dogodio se u Kahramanmarašu 1978. godine. Nasilje motivisano identitetsko-ideološkim podelama paralisalo je funkcionisanje društveno-političke scene omogućivši vojnu intervenciju 1980. godine. Vojni vrh je ideološku orijentaciju alevita posmatrao sa podozrenjem, plašeći se komunističke zavere.⁴¹⁰ Samim tim, sunitsko-alevitski rascep će se poklopiti sa rascepom desnica-levica.⁴¹¹

Kada je reč o institucionalnoj diskriminaciji alevita, ona je posebno vidljiva u aktivnostima Direkcije za verska pitanja koja je preferirajući sunitsko učenje odbacivala alevizam kao jeres.⁴¹² Ovaj trend je pojačan usvajanjem tursko-islamske sinteze od strane vojnih vlasti nakon puča 1980. godine kojim je došlo do „državnog sponzorstva sunitsko-hanefijskog islama na uštrb heterodoksne alevijske zajednice i šafijske škole sunitskog islama koju ispoveda većina kurdskog stanovništva“.⁴¹³ U ambijentu rastućeg nasilja i diskriminacije počele su da se jačaju ideje o autonomnom alevitskom identitetu.⁴¹⁴ Proizilazi da su institucije poput Dijaneta i vojske, pokušavajući da ojačaju nacionalno jedinstvo favorizujući sunitsko-hanefijski islam, otuđile ogromne grupe alevijskog i kurdskog stanovništva. Kontraproduktivno, time su urušavali nacionalno jedinstvo kao jedan od glavnih ciljeva kemalističke revolucije.

Rađanje drugosti: jačanje kurdskog nacionalizma

Kao što je već navedeno, kurdski nacionalizam se javlja kao reakcija na izgradnju turskog nacionalizma. U početku je to bio više otpor sekularističkim merama ankarske vlade nego izraz iskristalisane kurdske nacionalne svesti o čemu svedoči i pobuna šejha Saida. Njegovo oblikovanje i jačanje odvija se postepeno, u odnosu i po uzoru na turski nacionalni projekat.⁴¹⁵ Ipak, postizanje kurdskog jedinstva onemoguća-

⁴¹⁰ Prema: Umut Azak, *Islam and Secularism in Turkey: Kemalism, Religion and the Nation State*, pp. 155, 172, 169; Vahram Ter-Matevosyan, *Turkey, Kemalism and the Soviet Union: Problems of Modernization, Ideology and Interpretation*, p. 133.

⁴¹¹ Sevinç Bermek, *The rise of hybrid political Islam in Turkey: origins and consolidation of the JDP*, p. 51.

⁴¹² Videti u: Ceren Lord, "Between Islam and the nation; nation-building, the ulama and Alevi identity in Turkey", pp. 11–17.

⁴¹³ Zoran Krstić i Dušan Čorbić, „Evolucija turskog nacionalizma: od kemalističkog do religijskog modela“, str. 40.

⁴¹⁴ M. Hakan Yavuz, *Islamic Political Identity in Turkey*, p. 77.

⁴¹⁵ Prema: Rasim Özgür Dönmez, "Nationalism in Turkey: Political Violence and Identity", pp. 50–54.

vale su višeslojne podelе.⁴¹⁶ To se najjasnije može videti u Iraku uprkos činjenici da je tamo izborna najšira autonomija kurdskog naroda. Oštra neprijateljstva između Barzanijeve (Mesûd Barzanî) Demokratske partije Kurdistan (Partiya Demokrat a Kurdistanê) i Patriotskog saveza Kurdistan (Yekêtîy Nîştîmanîy Kurdistan) Dželala Talebanija (Celal Talebanî) obeležila su razvoj kurdskog pokreta u Iraku. Intraetničke netrpeljivosti nisu bile ograničene samo na ove grupacije već su, usled geografske blizine, prelazile državne granice pretvarajući se u borbu za vođstvo nad celokupnim kurdskim nacionalnim pokretom.⁴¹⁷

Prema tome, homogenizacija kurdskog identiteta ostala je više ideal nego stvarnost imajući u vidu njihovu nastanjenost na teritoriji podeljenoj između više država, sa verskim i jezičkim razlikama i specifičnostima. Stoga, ideju o kurdskom nacionalizmu treba uzeti sa rezervom s obzirom na njegovu nedovršenost izraženu prevashodno kroz odsustvo jezičke standardizacije. Kurdski jezik sastavljen je od nekoliko dijalekata (kurmandži, sorani, jugoistočni dijalekti) od kojih je svaki imao svojevrstan razvojni put, što je diktiralo i značajna odstupanja u pogledu međusobne razumljivosti njihovih govornika. Jedan deo Kurda u Turskoj ne govori ni jednim od kurdskih dijalekata već samo turskim jezikom. Pored toga, integraciju u jedinstveni kurdski identitet otežavalo je preklapanje jezičkih i verskih razlika. Alevitski Kurdi pretežno govore specifičnim, zaza dijalektom koji ni ne pripada kurdskoj jezičkoj grani.⁴¹⁸ Otuda ne čudi podatak da su sunitiski Kurdi često odriicali kurdski identitet ovoj versko-jezičkoj grupaciji.⁴¹⁹

Proklamujući širok spektar prava i sloboda, Ustav iz 1961. godine je stvorio pogodno tle za razvoj kurdskog nacionalizma. Tome treba dodati širi regionalni kontekst oličen u aktivnostima kurdskog pokreta u Iraku na čelu sa Mustafom Barzanijem (Mistefa Barzanî) koji je

⁴¹⁶ Razvoj kurdskog identiteta podseća na razvoj albanskog koji se u procesu nacionalnog konstituisanja takođe suočavao sa jezičkim i verskim podelama uz istovremeno preživljavanje plemenskih tradicija. Međutim, uspostavljanje albanske nacionalne države olakšalo je dalji razvoj albanskog nacionalnog projekta. I pored toga, standardizacija albanskog jezika izvršena je tek za vreme vlasti Envera Hodže. Videti više u: Петер Баргл, *Албанци: Од средњег до краја 20. века*, Београд: Клио, 2019.

⁴¹⁷ Масимо Кампанини, *Историја Средњег истока 1798–2006*, стр. 194.

⁴¹⁸ Martin van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State: The Social and Political Structures of Kurdistan*, London and New Jersey: Zed Books Ltd, 1992, pp. 21–23; Kemal Kirişçi and Gareth M. Winrow, *The Kurdish Question and Turkey: An Example of a Trans-State Ethnic Conflict*, p. 121.

⁴¹⁹ Kemal Kirişçi and Gareth M. Winrow, *The Kurdish Question and Turkey: An Example of a Trans-State Ethnic Conflict*, p. 121.

rezultirao Revolucijom 1958. godine i priznanjem kurdskog naroda u toj državi.⁴²⁰ Međutim, ono što ostaje karakteristika kurdskog nacionalističkog pokreta jeste njegova nejedinstvenost. Za razliku od međuratnog perioda u kojem su kurdski predstavnici bili fokusirani na očuvanje tradicionalnog poretka, na verska i plemenska pitanja, u okolnostima višestranačja, a naročito nakon donošenja Ustava 1961. godine, dolazi do promene u artikulaciji kurdstva.⁴²¹ Kako su levičarske grupacije posvećivale najveću pažnju kurdskom pitanju, tako će kurdski nacionalni pokret postati deo rastućeg socijalističkog pokreta u Turskoj. Migracije kurdskog stanovništva u velike i razvijene gradove zapadne Turske učinile su da postanu svesni ekonomskih razlika i nejednakosti, što je doprinosilo popularnosti levičarskih ideja. Kurdska borba posmatrana je kroz marksističku prizmu kolonizacije i dekolonizacije. Nosioци ove nove, marksističke vizije kurdskog nacionalizma bili su u prvom redu studenti koji će se ubrzo izdvojiti iz jedinstvenog socijalističkog bloka formirajući marksističke organizacije posvećene „emancipaciji“ kurdskega stanovništva.⁴²² Najuticajniju organizaciju takve vrste, Radničku partiju Kurdistana (Partiya Karkerên Kurdistanê, PKK), osnovali su bivši članovi Federacije turske revolucionarne omladine (Türkiye Devrimci Gençlik Federasyonu – Dev-Genç) na čelu sa Abdulahom Odžalanom (Abdullah Öcalan) 1978. godine. Oni su kao cilj svojih aktivnosti postavili uspostavljanje nezavisnog „marksističko-lenjinističkog“ Kurdistana oslobođenog od kolonijalizma Turske, Irana, Iraka i Sirije, ali i feudalizma kurdskih aga i begova. Sredstva za postizanje ovih ciljeva uključivala su i upotrebu nasilja.⁴²³

Vojni udar iz 1980. godine bio je, između ostalog, rezultat ove ideološke zaoštrenosti i rasta kurdskega nacionalizma. Vojni režim je

⁴²⁰ Béatrice Garapon and Adnan Celik, “From Tribal Chiefs to Marxist Activists: Kurdistan from 1946 to 1975”, In: *The Cambridge History of the Kurds*, edited by Hamit Bozarslan, Cengiz Gunes and Veli Yadirgi, Cambridge: Cambridge University Press, 2021, p. 245.

⁴²¹ Kemal Kirişçi and Gareth M. Winrow, *The Kurdish Question and Turkey: An Example of a Trans-State Ethnic Conflict*, p. 109.

⁴²² Mesut Yeğen, “Kurdish Nationalism in Turkey, 1898–2018”, In: *The Cambridge History of the Kurds*, eds. Hamit Bozarslan, Cengiz Gunes and Veli Yadirgi, Cambridge: Cambridge University Press, 2021, pp. 319–320; Béatrice Garapon and Adnan Celik, “From Tribal Chiefs to Marxist Activists: Kurdistan from 1946 to 1975”, p. 247; Martin van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State: The Social and Political Structures of Kurdistan*, p. 32.

⁴²³ Metin Heper, *The state and Kurds in Turkey: the question of assimilation*, Houndsmill, Basingstoke, Hampshire, UK: Palgrave Macmillan, 2007, p. 157.

nastojao da u potpunosti iskoreni kurdski separatizam pozivajući se na nedeljivost kemalističke države i izvorni kemalistički nacionalizam. Takva politika je formalizovana Ustavom iz 1982. godine.⁴²⁴ Članovi 3 i 5 Ustava pozivali su na nedeljivost turske teritorije i nacije, odnosno na čuvanje nedeljivosti kao osnovnu državnu dužnost. U to ime vojne vlasti su sprovodile akcije hapšenja i mučenja kurdskih aktivista u ozloglašanom dijarbakirskom zatvoru.⁴²⁵ Kontraproduktivno, time su sužavale inkluzivnost turskog nacionalizma odbacujući mogućnost koegzistencije višestrukih identiteta. Takvim pristupom žrtvovan je kemalistički ideal nacionalnog jedinstva. Kurdski identitet u Turskoj se kristalisao kroz nasilje, odnosno traumatsko iskustvo u odnosu na turski identitet i turske bezbednosne organe.⁴²⁶ Kulminaciju takvog stanja predstavlja radikalizacija PKK koja će 1984. godine započeti rat protiv države napadajući institucije i ubijajući državne službenike kao predstavnike „turskog kolonijalizma“.⁴²⁷

⁴²⁴ Može se reći da su svi Ustavi (od prvog iz 1924. godine preko Ustava 1961. godine do poslednjeg iz 1982.) deklarativno bili posvećeni idealu kemalističke homogenizacije identiteta. Decidirano odbacivanje kurdske stvarnosti na kraju je dovelo do eksplozije kurdskog nezadovoljstva, sužavajući mogućnost potencijalnih rešenja poput postojanja višestrukih, komplementarnih identiteta. Videti: Isto, p. 184.

⁴²⁵ Yeşim Arat and Şevket Pamuk, *Turkey between Democracy and Authoritarianism*, p. 169; Constitution of the Republic of Turkey (1982). Dostupno na: <http://www.unhcr.org/refworld/docid/3ae6b5be0.html>. Pristupljeno: 3. 3. 2024.

⁴²⁶ Rasim Özgür Dönmez, "Nationalism in Turkey: Political Violence and Identity", p. 50.

⁴²⁷ Yeşim Arat and Şevket Pamuk, *Turkey between Democracy and Authoritarianism*, p. 169.

ČETVRTI DEO: POSLEDICE DOGMATSKOG PRISTUPA – POLITIČKA NESTABILNOST I POVRATAK „OTPISANIH“

Na razmeđu starateljske i delegativne demokratije

Suočen sa brojnim problemima, turski demokratski razvoj treba sagledavati u okviru defektnih formi poput starateljske i delegativne demokratije. Uticaj vojske na razvoj političkog sistema upućuje na koncept starateljske demokratije koji Adam Pševorski (Adam Przeworski) određuje kao „režim koji ima konkurente, formalno demokratske institucije, ali u kojem aparat moći, obično sveden na oružane snage, zadržava sposobnost intervencije u cilju ispravljanja nepoželjnih pojava“.⁴²⁸ S druge strane, imajući u vidu razvoj nakon 2002. godine, a naročito nakon prelaska na predsednički sistem 2017. godine, sve više se može govoriti o delegativnom karakteru turske demokratije. U skladu sa tim, pobednik na predsedničkim izborima ima pravo da vlada na način koji on smatra prikladnim, ograničen samo postojećim odnosom snaga i ustavno definisanim mandatom.⁴²⁹ Nadovezujući se na O'Donelovo (Guillermo O'Donnell) određenje, Haki Taš (Hakkı Taş) definiše delegativnu demokratiju kroz antiinstitucionalizam, antipolitičku agendu i klijentelizam, odnosno kroz elemente koji opstruiraju demokratsku konsolidaciju reži-

⁴²⁸ Adam Przeworski, "Democracy as a Contingent Outcome of Conflict", In: *Constitutionalism and Democracy*, eds. J. Elster and R. Slagstad, Cambridge: Cambridge University Press, 1988, p. 61.

⁴²⁹ Guillermo O'Donnell, "Delegative Democracy", *Journal of Democracy*, 5, 1, 1994, p. 59.

ma. Preciznije, nepostojanje efikasne mreže institucija pogoduje nastanku i jačanju patrimonijalizma, klijentelizma i korupcije.⁴³⁰

Koncept delegativne demokratije ogleda se prvenstveno u visoko personalizovanoj vladavini i odsustvu horizontalne odgovornosti.⁴³¹ Iako se ovaj model obično povezuje sa predsedničkim sistemom vlasti, tursko iskustvo svedoči da čak i parlamentarni sistemi mogu pokazivati određene sklonosti koje se pripisuju delegativnim demokratijama. Ozbudun ističe da se period Menderesove vlasti od 1950. do 1960. godine uklapa u navedene konture. On navodi da su Turgut Ozal (Turgut Özal) i Tansu Čiler (Tansu Çiller) takođe pokazivali sklonost ka personalizovanom vođstvu zaobilazeći parlament snagom izvršnih dekreta. Posebno su indikativne izborne kampanje usredsređene na ličnost lidera umesto na partijski program.⁴³²

Ipak, najveći deo perioda od uspostavljanja višestranačja do uspona i reformi AKP-a može se označiti kao doba starateljske demokratije. Ustavom iz 1961. godine proklamovano je vojno starateljstvo formiranjem Saveta za nacionalnu bezbednost putem kojeg je vojska kontrolisala i usmeravala vođenje nacionalne politike.⁴³³ Kako zapaža Mehtap Sojler, reč je o stanju narušene vertikalne odgovornosti gde vojska prisvaja ovlašćenja civilnih aktera, što dovodi do toga da njena starateljska ovlašćenja „institucionalizuju pretnju pučem“.⁴³⁴ To ima za posledicu situaciju u kojoj država biva zarobljena od strane elite koja uspostavlja monopol na tumačenje vladajuće ideologije pripisujući sebi ulogu čuvara poretka. Najzad, period nakon dolaska AKP-a na vlast 2002. godine karakteriše sve izraženiji personalizam i klijentelizam.

⁴³⁰ Hakkı Taş, “Turkey – from tutelary to delegative democracy”, p. 778. Videti i: Guillermo O’Donnell, “Delegative Democracy”, pp. 55–69.

⁴³¹ Videti više u: Guillermo O’Donnell, “Delegative Democracy”, pp. 55–69.

⁴³² Ozbudun govori o personalizmu u Turskoj kao pojavi koja ima svoj osnov u političkoj kulturi i istorijskoj tradiciji. Videti u: Ergun Özbudun, “Democratization in the Middle East: Turkey-How Far from Consolidation?”, *Journal of Democracy*, vol. 7 no. 3, 1996, pp. 136, 137.

⁴³³ Hakkı Taş, “Turkey – from tutelary to delegative democracy”, pp. 779–787.

⁴³⁴ Mehtap Söyler, *The Turkish Deep State: State Consolidation, Civil-Military Relations and Democracy*, p. 46. U ovu matricu se delom uklapa i Grčka u periodu nakon građanskog rata sve do puča 1967. godine u kojem je vojska kao nezavisan centar moći uveliko determinisala političke tokove i ometala razvoj demokratije. Postoje pretpostavke da je neuspeli proces liberalizacije vojnog režima imao za cilj upravo ono što su postigli turski generali stvorivši od armije čuvara ustavnog poretka. Videti u: Ioannis Tzortzis, *Greek Democracy and the Junta : Regime Crisis and the Failed Transition of 1973*, London: I.B. Tauris & Company, 2020.

Dalji razvoj događaja, od razvlašćivanja armije i stavljanja pod kontrolu ostalih bastiona kemalizma do prelaska na predsednički sistem 2017. godine, stvorio je uslove za formalizaciju delegativnog karaktera turske demokratije.

Kemalističke ili autoritarne enklave: paralelne strukture moći

Kao što je već pomenuto, o konsolidaciji demokratije se ne može govoriti ukoliko oni koji su izabrani na demokratski način nemaju stvarnu političku moć, već deluju u senci neizabranih, paralelnih struktura moći.⁴³⁵ U okolnostima nemoći izabrane vlade da nametne svoje prioritete i uspostavi kontrolu nad sektorom bezbednosti nastaje duboka država.⁴³⁶ Do pojave ovakve situacije dolazi najčešće kada odlazeći režim nastoji da nametne ograničenja demokratski izabranoj vladi, pravdajući svoje insistiranje na zadržavanju nedemokratskih elemenata bezbednosnim razlozima, kao i potrebom očuvanja poretka i tekovina revolucije.⁴³⁷ Takvi elementi se mogu označiti kao autoritarne enklave i uglavnom se odnose na aktere koji ne prihvataju u potpunosti demokratska pravila igre.⁴³⁸ Zadržavanje ustava koji omogućava egzistenciju rezervisanih domena, odnosno autoritarnih enklava u novouspostavljenom sistemu često je uslov odlazećeg režima za predaju vlasti.⁴³⁹

⁴³⁵ Semjuel P. Huntington, *Treći talas*, str. 17.

⁴³⁶ Mehtap Söyler, *The Turkish Deep State: State Consolidation, Civil-Military Relations and Democracy*, pp. 44–48. Duboka država u Turskoj je sastavljena od elemenata iz bezbednosnih i pravosudnih institucija spremnih da u ime očuvanja kemalističkog karaktera turske države zbace legitimno izabranu vladu. Gareth Jones, navedeno prema: Michael Gunter, "Turkey, Kemalism, and the 'Deep State'." In: *Conflict, Democratization, and the Kurds in the Middle East*, eds. M.Gürses and D. Romano, New York: Palgrave, 2014, p. 20.

⁴³⁷ Semjuel P. Huntington, *Treći talas*, str. 230.

⁴³⁸ Gareton ističe da se ove enklave, pored institucionalnih i akterskih, mogu javljati i kao kulturne enklave u vidu navika i praksi koje onemogućavaju razvoj demokratskih mehanizama i kao one etičko-simboličkog tipa poput kršenja ljudskih prava odlazećeg režima koje primoravaju nove vlasti da rešavaju teška pitanja u vezi sa pravdom, informisanjem, pomirenjem. Videti u: Manuel Antonio Garretón, *Incomplete Democracy: Political Democratization in Chile and Latin America*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2003, pp. 47–48.

⁴³⁹ Huan Linc i Alfred Stepan, *Demokratska tranzicija i konsolidacija*, Beograd: Filip Višnjić, 1998, str. 108.

Tako su oba turska i portugalski ustav u periodima tranzicije predviđali postojanje Saveta za nacionalnu bezbednost⁴⁴⁰, odnosno Saveta revolucije sa ciljem očuvanja ustavnog poretka i savetovanja vlade o pitanjima unutrašnje i spoljne bezbednosti.⁴⁴¹ Takođe, opstajanje autoritarnih enklava u Čileu u velikoj meri podseća na turski scenario. Ono je omogućeno savezom bivšeg vojnog režima sa značajnim segmentima u državnim institucijama, posebno u ustavnom sudu. Slično tome su turski ustavi, nakon pučeva 1960. i naročito 1980. godine, nametnuli ograničenja u tranziciji upravo kroz vojne i pravosudne strukture oličene u Savetu za nacionalnu bezbednost i Ustavnom sudu.⁴⁴² To implicira da se autoritarne enklave uklapaju u širi koncept već opisanog starateljstva vojske. Starateljska ovlašćenja nisu najjasnije definisana usled čega vojska može vršiti širok nadzor nad političkim procesom kako kroz formalne institucije, tako i kroz neformalne samodefinicije zaštitnika i tumača nacionalnih interesa.⁴⁴³ Zato je neizostavan deo procesa demokratske tranzicije upravo reforma, odnosno ukidanje takvih, nedemokratskih domena vlasti.

Shodno tome, etabliranje određenih struktura kao autoritarnih enklava koje determinišu razvojne tokove političkog sistema se svakako može označiti kao jedna od glavnih prepreka razvoju demokratije u Turskoj tokom druge polovine 20. veka. Međutim, dati razvoj treba posmatrati kroz postojanje i delovanje niza drugih faktora, od kojih su neki i uticali na stvaranje ovih struktura moći.⁴⁴⁴ Tu se mogu izdvojiti, pre svih, neuspesi uspostavljanja civilno-vojne ravnoteže i ravnoteže verskog identiteta sa sekularizacijom, budući da je upravo napetost između verskih i sekularnih interesa bila jedan od uzroka čestih intervencija vojske. Kroz prevlast navedenih struktura i njihov starateljski

⁴⁴⁰ Savet za nacionalnu bezbednost je stvoren Ustavom iz 1961. godine, a ojačan Ustavom iz 1982. godine.

⁴⁴¹ Semjuel P. Hantington, *Treći talas*, str. 230; Michael Gunter, "Turkey, Kemalism, and the 'Deep State'."., p. 20.

⁴⁴² Huan Linc i Alfred Stepan, *Demokratska tranzicija i konsolidacija*, str. 251; Murat Somer, "Moderation of religious and secular politics, a country's "centre" and democratization", *Democratization*, 21, 2, 2014, p. 252.

⁴⁴³ Samuel J. Valenzuela, "Democratic Consolidation in Post-Transitional Settings: Notion, Process, and Facilitating Conditions". Dostupno na: https://kellogg.nd.edu/sites/default/files/old_files/documents/150_0.pdf. Pristupljeno: 20. 11. 2022.

⁴⁴⁴ Merkel sugerše da do stvaranja takvih političkih domena može doći vanustavnim i ustavnim sredstvima. Ustavni prerogativi turske armije kao čuvara poretka svedoče o tome. Wolfgang Merkel, "Embedded and defective democracies", *Democratization*, 11, 5, 2004, p. 49.

odnos – limitiranja političkog uticaja uprkos stvarnoj podršci određenih političkih aktera – jasno je uočljiv značaj konsenzusa u procesu izgradnje demokratskih pravila.⁴⁴⁵ Kada se tome dodaju ideološka i etnička polarizacija, kršenje ljudskih prava, slabe partije i organizacije civilnog društva, nepoverenje i razočaranje građana, dobija se šira slika prepreka konsolidacije demokratije u Turskoj.⁴⁴⁶

Demokratsko ili kemalističko starateljstvo?

Vojni udar iz 1980. godine je bio odgovor armije na rastuće poделе, akte nasilja, uspon islamističkih, komunističkih i kurdsko-separatističkih snaga. Jednom rečju, pokušaj da se očuva stabilnost i nacionalno jedinstvo. Za razliku od prethodne intervencije iz 1971. godine koja se ne može okarakterisati kao potpuni raskid sa prethodnim institucionalnim poretom, ovaj udar je imao za cilj institucionalni raskid, odnosno temeljno restruktuiranje političkog sistema kako bi se izbegle anomalije iz sedamdesetih godina. Takođe, nasuprot situaciji nakon puča iz 1960. godine kada se vojni režim oslanjao na CHP u procesu restauracije demokratije, vojni vrh je 1980. godine odlučio da samostalno izvede korenite promene političkog sistema. Pritom, važno je naglasiti da vojska ni u ovom slučaju, kao ni u prethodnim, nije imala za cilj uspostavljanje trajnog vojnog režima. Ozbudun stoga zaključuje da je namera oficira bila umereni udar, što je značilo povratak demokratskim normama nakon stabilizacije političkog života. Samim tim, i ova turska tranzicija se, kao i prethodne, može označiti kao reformski tip iniciran od strane vojnih vlasti. Takva tranziciona metodologija je imala višestruke posledice po dalji demokratski razvoj Turske.⁴⁴⁷

Najvažnija tekovina vojnog režima bio je Ustav iz 1982. godine. U poređenju sa demokratskim duhom prethodnog Ustava, za novi Ustav se može reći da „odražava autoritarni, starateljski i etatistički mentalitet njegovih vojnih kreatora i njihovo duboko nepoverenje u civilnu politiku“.⁴⁴⁸ Međutim, i jedan i drugi Ustav su na neki način nametnuti od

⁴⁴⁵ Lauren M. McLaren, *Constructing Democracy in Southern Europe: A comparative analysis of Italy, Spain and Turkey*, London and New York: Routledge, 2008, pp. 21, 41, 170.

⁴⁴⁶ Ali Resul Usul, *Democracy In Turkey: The Impact of EU Political Conditionality*, London and New York: Routledge, 2011, p. 172.

⁴⁴⁷ Ergun Özbudun, *Contemporary Turkish Politics: Challenges to Democratic Consolidation*, pp. 24–25; 9–13.

⁴⁴⁸ Ergun Özbudun, *The constitutional system of Turkey: 1876 to the present*, p. 37.

strane kemalističkih elita te su odražavali prvenstveno njihove stavove i vrednosti. Kada je reč o uticaju ustavnih rešenja na razvoj demokratije u Turskoj nezaobilazno pitanje predstavljaju takozvane „izlazne garancije“ za kemalističke bastione, u prvom redu svemoćnu armiju. U pitanju su odredbe kojima vojska zadržava značajan stepen moći i autonomije u odnosu na civilne vlasti stvaranjem rezervisanih domena preko kojih utiče, usmerava i kontroliše svakodnevna politička kretanja. Ozbudun ističe da iskustva turske tranzicije zajedno sa čileanskim, portugalskim i brazilskim slučajem, potvrđuju pretpostavku da će vojno dirigovane tranzicije verovatno ostaviti institucionalne tragove u vidu autonomije i starateljskih ovlašćenja za armiju kao instituciju.⁴⁴⁹

Ojačavši ovlašćenja Saveta za nacionalnu bezbednost, predsednika Republike i Odbora za visoko obrazovanje, Ustav iz 1982. godine je zapravo omogućio uspostavljanje ovih institucija kao svojevrstnih staratelja, odnosno čuvara kemalističkog poretka. Njihova ovlašćenja su prevazilazila domene izabrane politike sužavajući mogućnost demokratske konsolidacije.⁴⁵⁰ Predsednik države je dobio ogromna ovlašćenja u oblasti pravosuđa kroz imenovanje sudija i mogućnost veta na ustavne amandmane. Oblast pravosuđa će biti jedna od najznačajnijih arena zaštite kemalističkog karaktera turske države. Činjenica da je glasanje na referendumu za usvajanje Ustava faktički kombinovano sa glasanjem za Kenana Evrena za predsednika Republike (plebiscit), svedoči o institucionalnom jačanju predsedničkog položaja. Stoga, ne čudi podatak da je Evren sebe često opisivao kao garanta tog istog Ustava.⁴⁵¹

Ojačavši ulogu armije, odnosno Saveta za nacionalnu bezbednost⁴⁵², Ustav je pripremio teren za dalje jačanje ove institucije i njeno pozicioniranje kao garanta ustavnog poretka. Kao što je ranije navedeno, ovaj razvoj podseća na čileanski, brazilski i portugalski primer u kojima

⁴⁴⁹ Prema: Ergun Özbudun, *Contemporary Turkish Politics: Challenges to Democratic Consolidation*, pp. 10–26; 117–150.

⁴⁵⁰ Detaljnije o tim ovlašćenjima, odnosno o „starateljskom karakteru“ Ustava iz 1982. godine videti u: Ergun Özbudun, *The constitutional system of Turkey: 1876 to the present*, pp. 19–20.

⁴⁵¹ Isto, pp. 19–20; Ergun Özbudun, *Contemporary Turkish Politics: Challenges to Democratic Consolidation*, pp. 113, 115.

⁴⁵² Prema članu 118 Ustava iz 1982. godine u sastav Saveta za nacionalnu bezbednost ulaze predsednik vlade, načelnik generalštaba, ministri odbrane, unutrašnjih poslova i spoljnih poslova, komandanti kopnene vojske, mornarice i vazduhoplovstva, komandant žandarmerije i predsednik Republike koji ima ulogu predsedavajućeg. Constitution of the Republic of Turkey (1982). Dostupno na: <http://www.unhcr.org/refworld/docid/3a6b5be0.html>. Pristupljeno: 3. 3. 2024.

je vojska takođe stekla garantnu ulogu.⁴⁵³ Kroz ustanovljeni sistem starateljstva, vojska je uzurpirala ovlašćenja izabranih vlada narušavajući vertikalnu odgovornost. Koristeći se institucijama poput Saveta za nacionalnu bezbednost ona je prodirala u domene izvršne i zakonodavne vlasti, a koristeći se mrežom vojnih sudova i u sudsku granu vlasti. U takvoj konstelaciji nepostojanja civilnog nadzora nad sektorom bezbednosti stvoreno je pogodno tle za razvoj duboke države, odnosno za sužavanje prostora za demokratsku konsolidaciju.⁴⁵⁴

Turska nakon 1980: pobeda ili poraz kemalizma?

Vojni režim je za tri godine vlasti nastojao da u potpunosti rekonstruiše društveno-političku scenu Turske. Pored Ustava, vojni režim je doneo preko 600 zakona koji su regulisali čitav niz pitanja – političkog, ekonomskog, društvenog karaktera.⁴⁵⁵ Naoružan starateljskim ovlašćenjima, vojni establišment je pokrenuo tranziciju sa jasnom namerom da kontroliše razvoj celokupnog procesa. Iz tog razloga su ukinute sve političke partije, a njihovim liderima izrečena zabrana bavljenja politikom. Sam Kenan Evren je isticao da će se demokratija graditi na bazi Ataturovih principa, ali bez starih partija.⁴⁵⁶ Da bi se izbegla fragmentacija partijskog sistema iz prethodnih godina uveden je izborni cenzus od 10% što je u idealnom slučaju trebalo da dovede do stvaranja dvopartijskog sistema.⁴⁵⁷ U tom potpuno izmenjenom društveno-političkom ambijentu, Turska je očekivala izbore, prve nakon vojnog udara.

Koristeći se ustavnim i zakonskim ovlašćenjima, predstavnici kemalističkog establišmenta iz redova armije i pravosuđa zatvarali su sve one partije za koje su smatrali da protivreče principima kemalizma, posebno sekularizmu. U tome je istaknutu ulogu imao Ustavni sud. Zaštita kemalizma je postala opravdanje za ograničenje demokratije. S tim u vezi, i pored velikog broja osnovanih partija, na parlamentar-

⁴⁵³ Preciznije, turska vojska je garantnu ulogu dobila članom 35 Internog kodeksa vojne službe koji joj daje zadatak zaštite Republike. Navedeno prema: Ergun Özbudun, *Contemporary Turkish Politics: Challenges to Democratic Consolidation*, pp. 109–110.

⁴⁵⁴ Mehtap Söyler, *The Turkish Deep State: State Consolidation, Civil-Military Relations and Democracy*, pp. 44–46.

⁴⁵⁵ Ergun Özbudun, *Contemporary Turkish Politics: Challenges to Democratic Consolidation*, p. 26.

⁴⁵⁶ Prema: Džengiz Hakov, *Istorija savremene Turske*, str. 379.

⁴⁵⁷ Ergun Özbudun, *Contemporary Turkish Politics: Challenges to Democratic Consolidation*, p. 9.

nim izborima u novembru 1983. godine učešće je omogućeno samo Otadžbinskoj partiji (Anavatan Partisi), Narodnoj partiji (Halkçı Parti) i Nacionalno-demokratskoj partiji (Milliyetçi Demokrasi Partisi). Uprkos armijskom favorizovanju Nacionalno-demokratske partije, ubedljivu pobjedu odnela je Otadžbinska partija na čelu sa Turgutom Ozalom, nekadašnjim saradnikom Sulejmana Demirela i potpredsjednikom vlade nakon puča 1980. godine. Ozalova stranka osvojila je čak 45% glasova nasuprot 30% glasova za levocentrističku Narodnu partiju. Nacionalno-demokratska partija, bliska vojnom režimu, našla se na trećoj poziciji sa nešto više od 23% osvojenih glasova.⁴⁵⁸ S obzirom na iznenađujuće loš rezultat partije protežirane od strane vojnih vlasti, Hantington ove izbore svrstava u kategoriju „zaprepašćujućih izbora“.⁴⁵⁹

Vojni establišment pravdao je svoje aktivnosti pozivajući se na potrebu očuvanja kemalizma. I zaista, Ustav iz 1982. godine sadržavao je čitav niz odredbi koje su odisale duhom izvornog kemalizma.⁴⁶⁰ To je posebno uočljivo u onim članovima koji se odnose na princip sekularizma. Primera radi, prema članu 68 partijski programi ne smeju biti u suprotnosti sa nacionalnim suverenitetom i integritetom, ljudskim pravima i principima demokratske i sekularne Republike. Dalje, član 24 zabranjuje korišćenje vere i verskih osećanja u svrhu zadobijanja političkih ili ličnih koristi, kao i (delimično) uspostavljanje pravnog, društvenog, ekonomskog i političkog poretka na verskim principima. Najzad, u članu 42 se navodi da se ne mogu osnivati prosvetne ustanove koje nisu u skladu sa Ataturkovim principima i reformama, odnosno sa principima savremene nauke i obrazovanja.⁴⁶¹ Pa ipak, u želji da očuvaju i obnove uzdrmano nacionalno jedinstvo, vojne vlasti su nakon puča usvojile već pomenutu tursko-islamsku sintezu kao odgovor na rastuće levičarske i kurdsko-nacionalističke tendencije. Paradoksalno u odnosu na navedene članove zvuči podatak da je verska nastava u ovom perio-

⁴⁵⁸ Džengiz Hakov, *Istorija savremene Turske*, str. 379–381.

⁴⁵⁹ Semjuel P. Hantington, *Treći talas*, str. 172.

⁴⁶⁰ Indikativno deluje član 134 Ustava koji je po uzoru na doba Kemala Ataturka predviđao (ponovno) uspostavljanje institucija poput Ataturkovog visokog saveta za kulturu, jezik i istoriju i u okviru njega Turskog jezičkog društva, Turskog istorijskog društva, Ataturkovog istraživačkog i kulturnog centra. Videti u: Constitution of the Republic of Turkey (1982). Dostupno na: <http://www.unhcr.org/refworld/docid/3ae6b5be0.html>. Pristupljeno: 3. 3. 2024.

⁴⁶¹ Isto.

du postala obavezan deo obrazovnog plana i programa i da je došlo do porasta broja škola za učenje Kurana.⁴⁶²

To govori da je uprkos ustavnoj i deklarativnoj posvećenosti kemalističkim vrednostima, vojni režim zapravo vodio pragmatičnu politiku nastojeći da pronade optimalan model za izgradnju stabilne državne zajednice. Islam je korišćen za promociju sekularne politike. Kenan Evren je verovao da prosvetećen islam ne znači negaciju sekularizma. Štaviše, on je naglašavao kompatibilnost islama sa kemalizmom. Prema tom tumačenju (objavljenom u delu Atatürkçülük/Ataturkizam) kemalističke reforme su oslobodile islam od reakcionarnih tumačenja, što je podrazumevalo da je upravo (kemalistički) sekularizam neophodan okvir za razvoj pravog i prosvetećenog islama.⁴⁶³ Ovaj novi ideološki okvir je trebao da ojača okoštali kemalistički diskurs. Može se reći da je u tom ideološkom lutanju vojni režim zapravo pokušavao da nađe zlatnu sredinu između izvornog kemalističkog laiciteta i fundamentalnih osmansko-islamskih korena turskog nacionalnog identiteta. Preciznije, bio je to pokušaj da se reafirmiše osmansko-islamsko nasleđe i vrednosti bez istovremenog narušavanja Ataturkovog principa sekularizma.

Posledica ovakve politike bila je ispuštanje duha iz boce, odnosno otvaranje vrata za dalju evoluciju nacionalnog identiteta na bazi onih elemenata na kojima je i sazdan. Podsećanja radi, osmansko nasleđe i islam su bili temeljni markeri izgradnje turskog (kemalističkog) nacionalnog identiteta, čije su otvoreno isticanje kemalističke vlasti suzbijale kroz politiku laiciteta. Promena koja nastaje nakon 1980. godine bila je upravo u otvorenoj artikulaciji osmansko-islamske komponente turskog nacionalizma. Sledeći politiku tursko-islamske sinteze formulisane u okviru Ognjišta prosvetljenih, vojni režim je sponzorisao ono što Kristofer Hjuston (Christopher Houston) naziva birokratizovanim islamom. U pitanju je pokušaj izgradnje tursko-islamskog identiteta naklonjenog režimu. Ovako shvaćen, islam je deo kemalističkog projekta osnaživanja nacionalnog identiteta. Samim tim, on se definiše u saglasnosti sa kemalističkim sekularnim postulatima.⁴⁶⁴

Ipak u toj svojoj artikulaciji poželjnog islama primetno je favorizovanje sunitsko-hanefijskog pravca na uštrb šafijskih Kurda i heterodoksnih alevita. Država će tako početi da kroz delovanje Dijaneta promovise većinsku verziju islama kao osnovu na kojoj je trebalo

⁴⁶² M. Hakan Yavuz, *Islamic Political Identity in Turkey*, p. 69.

⁴⁶³ Prema: Isto, pp. 70–71.

⁴⁶⁴ Christopher Houston, *Islam, Kurds and the Turkish Nation State*, p. 90.

sprovoditi homogenizaciju identiteta.⁴⁶⁵ Kontraproduktivno, politika tursko-islamske sinteze u sunitsko-hanefijskoj varijanti će, kroz diskriminaciju alternativnih identiteta (kurdsko-šafijski i alevitski), ojačati iste produbljujući tako podele u društvu. Takođe, ovom politikom žrtvovan je kemalistički, sekularni nacionalizam u korist konzervativnog modela koji je svoju legitimacijsku snagu crpio iz osmansko-islamskog nasleđa.⁴⁶⁶ Politika religijskog nacionalizma je, samim tim, kritikovana od strane različitih društvenih aktera. Antinacionalistički nastrojeni islamisti su smatrali da se tursko-islamskom sintezom podriva univerzalnost i jedinstvo islama, dok su levo orijentisani kemalisti kritikovali novu politiku kao udar na sekularni karakter turske nacije i kemalistički sekularizam uopšte.⁴⁶⁷ Time se polarizacija sve više izražavala u kategorijama sekularističko-islamističkog rasepa.⁴⁶⁸ Uspon islamista tokom devedesetih, a posebno razvoj nakon 2002. godine, može se sagledavati kao deo, odnosno kulminacija datih kretanja.

Turgut Ozal, kao novi predsednik vlade, nastavio je, čak i podigao na viši nivo, sprovođenje ove politike. Želeći da ojača nacionalno jedinstvo predstavljao je svoju partiju kao ideološki amalgam liberalizma, nacionalizma, socijaldemokratije i islamizma.⁴⁶⁹ Islamistička komponenta njegove vlade vidljiva je u većoj prisutnosti islama u javnom prostoru i činjenici da je on prvi premijer koji je posetio Meku.⁴⁷⁰ Kako ocenjuje Sumantra Boz, on se pokazao kao – idealan civilni partner – u sprovođenju tursko-islamske sinteze, odnosno u učvršćivanju turskog nacionalizma u sunitsko-hanefijskoj varijanti bez odbacivanja sekularnih tekovina kemalističke države.⁴⁷¹ Njegovo shvatanje tog odnosa jasno sažimaju reči:

⁴⁶⁵ Sumantra Bose, *Secular states, religious politics: India, Turkey, and the future of secularism*, p. 104.

⁴⁶⁶ Zoran Krstić i Dušan Čorbić, „Evolucija turskog nacionalizma: od kemalističkog do religijskog modela“, str. 42.

⁴⁶⁷ Prema: M. Hakan Yavuz, *Islamic Political Identity in Turkey*, p. 72.

⁴⁶⁸ Владимир В. Ајзенхамер, Наташа М. Јовановић, „Анализа демократичности парламентарних избора у Републици Турској 2015. године са освртом на историјску генезу изборног процеса“, стр. 200.

⁴⁶⁹ Sinan Ciddi, *Kemalism in Turkish Politics: The Republican People's Party, Secularism and nationalism*, p. 84.

⁴⁷⁰ Миша Ђурковић, „Односи Турске и Сједињених Америчких Држава“, У: *Турска – регионална сила*, ур. Александар Раковић, Миша Ђурковић, Београд: Институт за европске студије, 2013, стр. 125.

⁴⁷¹ Sumantra Bose, *Secular states, religious politics: India, Turkey, and the future of secularism*, p. 197.

„Ja sam, nadam se, pokazao da Turska nikada nije napustila sekularizam. U ovom kontekstu možemo se osvrnuti na Gazalijevu distinkciju između vere i razuma. Turčin je svestan da vera, sama po sebi, ne utiče na sekularizam, niti ga sprečava da bude racionalan, pod uslovom da nijedna od tih dveju sfera nije ugrožena. U savremenom životu u tom smislu nema razlike između hrišćanskog Evropljanina i muslimanskog Turčina. Na taj način je postignuta sinteza između Zapada i islama – sinteza koja je stavila tačku na krizu identiteta Turčina. Ja sam vernik i zbog toga mogu da dozvolim sebi da budem otvoren prema svim izazovima. Kako nemam problem identiteta, nemam potrebu da branim sopstvenu kulturu na sektaški način, niti da se vežem za neku ideologiju ili ekstremni nacionalizam. Neverovatno je to što je ova evolucija neočekivana posledica jedne duge borbe za sekularizam.“⁴⁷²

U svom viđenju nacionalnog pitanja Ozal je otišao možda i dalje od svojih prethodnika. Pozivajući se na multikulturalnu prirodu Osman-skog carstva, on je u osmanskome nasleđu video model za izgradnju zajedničkog identiteta koji bi pomirio postojeće identitetske razlike. Preciznije, model za rešenje kurdskog pitanja.⁴⁷³ Takva interpretacija predstavlja odstupanje od kemalističke definicije koja u svom viđenju nacije odbacuje svaku pretpostavku i vrstu etničkog sektaštva kao pretnje nacionalnom jedinstvu. Pored toga, kao ekonomski stručnjak Ozal je bio glavni „krivac“ za reformu turskog ekonomskog sistema na principima liberalno-tržišne ekonomije.⁴⁷⁴ Njegovo ime vezuje se i za aktivniji pristup u spoljnoj politici, posebno u onim regionima koji su bili deo Osmanskog carstva, čime je, kako primećuje Tanasković, napušteno „Kemalovo umereno, neekspanzionističko i neintervencionističko načelo sadržano u njegovoj poznatoj devizi: *Mir u zemlji, mir u svetu (Yurtta Sulh Cihanda Sulh) (...)*“.⁴⁷⁵

⁴⁷² Turgut Ozal, 1991, citirano prema: Mirjana Teodosijević, „Ataturk – laicizam i vera“, str. 304.

⁴⁷³ Videti: Yilmaz Çolak, „Ottomanism vs. Kemalism: Collective memory and cultural pluralism in 1990s Turkey“, pp. 587–602.

⁴⁷⁴ Videti: Džengiz Hakov, *Istorija savremene Turske*, str. 372, 398.

⁴⁷⁵ Дарко Танасковић, *Велики повратак Турске? Неоосманизам или исламизам*, стр. 37.

Ozalova Turska: uvod u 2002. godinu

U okolnostima zabrane bavljenja politikom „veteranima“ turske političke scene, posebno Sulejmanu Demirelu, Ozal se pozicionirao kao neprikosnoveni lider privlačeći glasove sa desnog spektra. Njegova Otadžbinska partija preuzela je glasače kako umerene Partije pravde, tako i ekstremno desničarskog MHP-a i islamističke Partije nacionalnog spasa.⁴⁷⁶ Uživajući ogromnu podršku, Ozal je ubrzo počeo da pokazuje sklonosti ka personalističkom vođstvu zaobilazeći parlament za izmenu zakona snagom izvršnih dekreta i uspostavljajući snažnu partijsku disciplinu koja je remetila parlamentarne mehanizme odgovornosti. Izborne kampanje, usredsređene na ličnost lidera, bile su možda i najbolji pokazatelj stepena personalizacije politike. Usled toga, Ozbudun period Ozalove vlasti, poput perioda Menderesove vlasti, povezuje sa konceptom delegativne demokratije.⁴⁷⁷

Kao što je navedeno, snaga Ozalove pozicije proizilazila je velikim delom iz zabrane delovanja političkim liderima iz perioda pre 1980. godine. Kako je ta zabrana ukinuta referendumom iz 1987. godine, tako je oslabila i specifična težina Ozalovog položaja. Svestan popularnosti ovih političara, u prvom redu Demirela i Edževita, Ozal je raspisao vanredne parlamentarne izbore kako bi ih onemogućio da se adekvatno organizuju i pripreme za iste.⁴⁷⁸ Da Ozalova vlast više nije bila neupitna jasno su pokazali lokalni izbori iz 1989. godine. Otadžbinska partija se sa svega oko 22% osvojenih glasova našla iza Socijaldemokratske narodne partije (Sosyaldemokrat Halkçı Parti, SHP) i Partije pravog puta (Doğru Yol Partisi) Sulejmana Demirela. Naslućujući razvoj političkih prilika, on je u nastojanju da produži svoju političku karijeru odlučio da po završetku mandata generala Evrena uđe u predsedničku trku 1989. godine. Sa ove funkcije nastavio je da presudno utiče na glavne političke tokove, postavljajući za svog naslednika na mestu predsednika vlade i šefa stranke bliskog saradnika Jildirima Akbuluta (Yıldırım Akbulut).⁴⁷⁹

⁴⁷⁶ Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, p. 283.

⁴⁷⁷ Ergun Özbudun, "Democratization in the Middle East: Turkey-How Far from Consolidation?", p. 136.

⁴⁷⁸ Više o vanrednim parlamentarnim izborima iz 1987. godine videti kod: Džengiz Hakov, *Istorija savremene Turske*, str. 388.

⁴⁷⁹ Isto, str. 387–391.

U ambijentu oživljene i dinamične višestranačke turske političke scene, Ozalova oslabljena pozicija je dodatno degradirana usponom grupe mladih kadrova unutar Otadžbinske partije predvođenih Mesutom Jilmazom (Mesut Yılmaz). Oni su preuzeli stranačko kormilo nekoliko meseci pred parlamentarne izbore 1991. godine. Ovi izbori su potvrdili očekivanja sa lokalnih izbora uspostavljajući Demirelovu Partiju pravog puta kao najjaču političku partiju u Turskoj sa osvojenih 27,03% glasova. Otadžbinska partija predvođena novim liderom uspela je da ostvari relativno dobar rezultat s obzirom na navedene unutarstranačke turbulencije osvajajući 24,01% glasova, čime je čak popravila izborni rejting sa lokalnih izbora. Visok izborni cenzus su prešli još i SHP sa 20,75%, Erbakanova Partija blagostanja (Refah Partisi) sa skoro 17% i Edževitova Partija demokratske levice (Demokratik Sol Parti, DSP) sa nešto više od 10% glasova. Vladu su formirali „večiti“ rivali iz Partije pravog puta i SHP-a, neformalnog naslednika CHP-a, čime je okončana dominacija Otadžbinske partije. Turgut Ozal je iznenada preminuo 17. aprila 1993. godine, ostavljajući iza sebe bogatu političku zaostavštinu.⁴⁸⁰ Kasniji društveno-politički, ekonomski, a naročito spoljnopolički razvoj nose jak pečat Ozalove političke vizije i delatnosti.

(Ne)postojeći naslednik CHP-a

Gašenjem CHP-a nakon puča 1980. godine, levocentrični kemalizam je dospao u nezavidnu situaciju organizacione i ideološke dezorijentisanosti. Armija, jedan od bastiona zaštite kemalizma, protežirala je tursko-islamsku sintezu kao novi ideološki okvir nacionalnog i državnog jedinstva. Iako suprotan duhu izvornog kemalizma, ovaj ideološki pravac nije negirao dostignuća kemalističke prošlosti, već je paradoksalno branjen kao put odbrane i očuvanja samog kemalizma. Tako je nova politika artikulisana upravo kroz kemalistički diskurs. U ambijentu ideološke pogubljenosti, ličnih sujeta, puzajuće islamizacije i iznad svega tursko-islamske sinteze kao novog ideološkog okvira turske države, tekao je proces obnavljanja levocentričnog kemalizma čiji je lučonoša prethodnih decenija bio CHP. Na njegovo nasleđe pretendovale su Narodna partija i Socijaldemokratska partija koje su se 1985. godine

⁴⁸⁰ Isto, str. 391–393, 409. Obdukcijom iz 2012. godine je utvrđeno da je Ozal umro od posledica trovanja zbog čega je njegova smrt označena kao „tihi vojni udar“. Dejan Jović, „Turska“, str. 363.

ujedinile u Socijaldemokratsku narodnu partiju (SHP) pod vođstvom Erdala Inonua (Erdal İnönü), sina Ismeta Inonua.⁴⁸¹

Ujedinjenje dve programski bliske partije proistekle iz CHP-a nije značilo okupljanje svih snaga ugašene stranke u jedinstvenu političku organizaciju. Nekadašnji lider CHP-a, Bulent Edževit odbio je da stane na čelo ovog pokreta i odlučio da prekine sve veze sa dojučerašnjim saborcima osnivajući novu stranku – Partiju demokratske levice (DSP). Edževitova nova stranka ne samo da nije pretendovala na nasleđe ugašenog CHP-a, već je definisana kao istinski levičarska i narodna partija nasuprot intelektualnom elitizmu CHP-a. Dakle, Partija demokratske levice je trebalo da odražava interese običnog naroda. Edževitove motive za osnivanje nove partije treba tražiti i u njegovom razočaranju konstantnim frakcijskim borbama unutar CHP-a, kao i držanjem članstva stranke nakon puča. Formiranje nove partije značilo je stvaranje stranke po meri samog Edževita, u kojoj bi on bio neprikosnoveni lider.⁴⁸²

Slikovit prikaz ideološke dezorijentisanosti unutar SHP-a predstavlja debata o potrebi uključivanja šest strela kemalizma u program i amblem partije. Ajdin Guven Gurkan (Aydın Güven Gürkan), bivši lider Narodne partije, smatrao je da ih treba izostaviti zato što one izražavaju potrebe nekog drugog vremena u skladu sa kojim su definisane. Umesto da bude identifikovana sa etatističkim CHP-om iz jednopartijskog perioda, on je smatrao da stranku treba razvijati na načelima demokratizacije, društveno odgovorne tržišne ekonomije i unapređenja ljudskih prava. Sekularizam kao predmet žestokih diskusija u turskom društvu tog doba nije zaobišao ni kemalistički pokret. Tu debatu posebno je odslikavalo pitanje hidžaba čija je zabrana nošenja u javnim institucijama neprestano izazivala podele u društvu. Nešto tolerantniji pristup prema religiji zauzela je Edževitova Partija demokratske levice (DSP) promovišući „sekularizam koji poštuje verovanja“, pokušavajući pritom da uspostavi veze sa narodnim islamom.⁴⁸³ Najzad, u okolnostima eskalacije kurdskog pitanja, SHP je usvojio drugačiji pogled na princip nacionalizma u odnosu na izvorno kemalističko viđenje. Iako je naglašavala potrebu očuvanja nacionalnog jedinstva, ova partija je prihvatila (u formi Izveštaja iz 1990. godine) kao realnost postojanje etničkih i jezičkih razlika,

⁴⁸¹ Prema: Dušan Čorbić, „Razvoj Republikanske narodne partije (CHP) i njena uloga u stvaranju Republike Turske“, str. 152.

⁴⁸² Prema: Sinan Ciddi, *Kemalism in Turkish Politics: The Republican People's Party, Secularism and nationalism*, pp. 74–75.

⁴⁸³ Prema: Isto, p. 77.

što je predstavljalo ozbiljno odstupanje od klasičnih kemalističkih pozicija.⁴⁸⁴ Takav stav je SHP-u doneo veliku popularnost među kurdskom populacijom na uštrb turskih nacionalističkih glasova. Stranka se tako našla u haotičnom stanju pokušavajući da pridobije kurdske i očuva tvrdo-kemalističke glasove. U nemogućnosti da pronađe zlatnu sredinu između kurdskih zahteva i očekivanja većinske populacije, gubila je glasove i jednih i drugih.⁴⁸⁵

U međuvremenu je grupa političara, bivših članova SHP-a, na čelu sa Denizom Bajkalom (Deniz Baykal) obnovila 1992. godine CHP. Proces obnove je kompletiran spajanjem sa SHP-om 1995. godine. Vraćanjem starog naziva trebalo je rešiti svaku dilemu u vezi sa nasleđem partije ugašene nakon puča. Međutim, promena imena nije rešila sve one probleme sa kojima se prvo SHP, a onda i ujedinjen CHP suočavao. Turska društveno-politička scena bila je radikalno izmenjena. Krajem Hladnog rata olabavljena je ideološka polarizacija levo-desno, ustupajući mesto podeli na sekularistički i islamistički blok. Kemalistički pokret se našao u nezavidnoj poziciji balansiranja između izmenjene stvarnosti i očuvanja kemalističkog ideološkog karaktera. To je podrazumevalo prilagođavanje novom kontekstu uz istovremeno nastojanje da se osnovni kemalistički principi očuvaju i definišu u skladu sa datim kontekstom. To je i bio izvor određene ideološke konfuzije u kojoj se partija nalazila. Takva situacija išla je na ruku islamistima Nedžmetina Erbakana koji su probleme kemalističke levice vešto iskoristili da promocijom sopstvenog socijalnog programa prošire biračku bazu i postanu najjača politička opcija tokom devedesetih godina.⁴⁸⁶ O teškoćama sa kojima se glavna kemalistička partija suočavala najbolje govori kontinuirani pad izbornih rezultata.⁴⁸⁷

⁴⁸⁴ Navedeno prema i videti detaljnije o odnosu SHP-a prema kurdskom pitanju u: Isto, pp. 77–78.

⁴⁸⁵ Dušan Čorbić, „Razvoj Republikanske narodne partije (CHP) i njena uloga u stvaranju Republike Turske“, str. 153.

⁴⁸⁶ Sevinç Bermeke, *The rise of hybrid political Islam in Turkey: origins and consolidation of the JDP*, p. 31. O problemima sa kojima se obnovljena CHP suočavala videti više u: Dušan Čorbić, „Razvoj Republikanske narodne partije (CHP) i njena uloga u stvaranju Republike Turske“.

⁴⁸⁷ Od velikog uspeha SHP-a na lokalnim izborima 1989. godine, obnovljeni CHP je na izborima 1995. godine jedva prešao cenzus osvojivši nešto više od 10% glasova. Prema: Dušan Čorbić, „Razvoj Republikanske narodne partije (CHP) i njena uloga u stvaranju Republike Turske“, str. 154.

Uspon „nepoželjnih“: islamizam kao rešenje

Iz izloženog postaje jasno da je politika nakon 1980. godine imala za posledicu jačanje uloge islama. To jačanje se reflektovalo, s jedne strane kroz etatistički islam sponzorisan od strane vladajućih struktura i oličen u tursko-islamskoj sintezi, a sa druge strane kroz islamizam koji je isticao univerzalističke vrednosti islama kao rešenje za narastajuće etničke podele. Takav razvoj događaja je dodatno podrivao kemalistički, sekularni nacionalizam. Kao što je rečeno, nasuprot izvornom kemalističkom konceptu, kroz delovanje Dijaneta promovisan je religijski nacionalizam utemeljen prevashodno na većinskoj, sunitsko-hanefijskoj verziji islama. Tako je politika nakon puča otvorila bocu iz koje su isplivali višestruki identiteti.⁴⁸⁸ Takva politička klima uzrokovala je u krajnjoj liniji kako interetničku, tako i intraetničku polarizaciju.

Uspon islamizma u Turskoj je korespondentan sa procesom demokratizacije koju su islamistički političari koristili kao polazište u svojim zahtevima za slobodnim izražavanjem verskog identiteta. Preciznije, u svojim zahtevima pozivali su se pre na demokratska prava i slobode nego na ispunjenje islamističke ideološke agende.⁴⁸⁹ Sposobnost prilagođavanja kemalističkim pravilima igre i uspešno manevrisanje u tom ograničenom prostoru predstavljali su važne karakteristike turskog islamističkog pokreta. To je uslovalo ideološku umerenost islamističkog pokreta u Turskoj, izraženu prvenstveno kroz prihvatanje rešavanja problema i borbe za ostvarenje ciljeva u okviru institucija postojećeg sistema i kroz demokratska pravila igre. Takav razvoj poslužio je kao uzor umerenijim frakcijama islamista širom sveta.⁴⁹⁰

Pritom, kada se govori o islamizmu u Turskoj neophodno je napraviti distinkciju između etatističkog islama sponzorisanog od strane države, s jedne strane i islamističkog pokreta pod vođstvom Nedžmetina Erbakana, s druge.⁴⁹¹ Etatistički islam, o kome je bilo reči u prethodnom

⁴⁸⁸ Ayşe Kadioğlu, "The paradox of Turkish nationalism and the construction of official identity", *Middle Eastern Studies*, 32, 2, 1996, p. 192.

⁴⁸⁹ Mirjana Teodosijević, „Ataturk – laicizam i vera“, str. 311.

⁴⁹⁰ Sebnem Gumuscu, "Class, Status, and Party: The Changing Face of Political Islam in Turkey and Egypt", *Comparative Political Studies*, 43, 7, 2010, p. 856.

⁴⁹¹ Bilo je i radikalnijih islamističkih grupa poput grupe Džemaletina Kaplana (Cemallettin Kaplan) osnovane u Nemačkoj koja je zagovarala uspostavljanje islamske države i otvoreno kritikovala kemalistički laicizam. Ipak, zbog realnog uticaja na razvoj i modifikaciju turskog političkog sistema ova knjiga je fokusirana na delovanje islamista

delu, je upravo onaj islam koji su vojne vlasti podupirale kao identitetsku matricu nakon 1980. godine. Njegov primarni cilj je bio da se suprotstavi svim onim tendencijama koje su viđene kao pretnja nacionalnom jedinstvu, od levičarskih do radikalno-islamističkih snaga u društvu. Nasuprot pozivanju na univerzalizam islamskih vrednosti ostalih islamista, ova grupa je podjednako isticala i svoju privrženost turskom nacionalizmu. Samim tim je krajnje opravdano pitanje islamističkog karaktera ove grupacije. Pre bi se moglo reći da je reč o grupi koja reprezentuje religijski nacionalizam nego islamizam. U tom kontekstu je indikativan pokazatelj slučaj MHP-a koji zadržava islam kao jednu od centralnih ideološko-identitetskih komponenti, ali ne prelazi u islamizam. Naprotiv, partija ostaje privržena kemalističkom viđenju sekularne države.⁴⁹² Takođe, kao sledbenik ovog pravca se može navesti poznati i uticajni imam Fetulah Gulen (Fethullah Gülen) čije ideje predstavljaju spoj islamizma, protržišne ekonomske filozofije, ali i značajne doze turskog nacionalizma.⁴⁹³

S druge strane, ideologija Erbakanovog pokreta je, kao što je ranije prikazano, imala izraženiju islamističku komponentu. Međutim, to ne znači da je u potpunosti odbacivala nacionalističke ideje. Naprotiv, pozivajući se na slavnu osmansku prošlost ova grupa je projektovala savremenu Tursku kao potencijalnog lidera muslimanskog sveta.⁴⁹⁴ Podsećanja radi, slična tendencija mobilizacije vere za uspostavljanje određene dominacije u muslimansko-arapskom svetu primetna je u slučaju Egipta.⁴⁹⁵ Etatistički islam karakteriše veća sklonost nacionalizmu od islamizma Erbakanovog pokreta. To se najbolje može uočiti u njihovom stavu prema kurdskom pitanju. Nasuprot etatistima, islamisti priznaju postojanje i jednakost Kurda i kurdsog jezika, ali se zalažu za podređivanje etničkog identiteta islamskom. Dakle, u preimućstvu islamskog identiteta kao zajedničkog imenitelja oni vide rešenje kurdsog problema. Važno je pomenuti postojanje i kurdsog islamizma koji se, za razliku od etatističkog islama i islamističkog univerzalizma, zalagao za

okupljenih u partijama koje je vodio Nedžmetin Erbakan. Videti: Mirjana Teodosijević, „Ataturk – laicizam i vera“, str. 303.

⁴⁹² Sindre Langmoen, „The ideological framework of the Turkish MHP and the Grey Wolves“, p. 70.

⁴⁹³ Миша Ђурковић, „Фетулах Гјулен и џемат Хизмет“, У: *Турска – регионална сила*, ур. Александар Раковић, Миша Ђурковић, Београд: Институт за европске студије, 2013, стр. 65.

⁴⁹⁴ Tanil Bora, 2003, navedeno prema: Toni Alaranta, *Contemporary Kemalism: From Universal Secular-Humanism to Extreme Turkish Nationalism*, p. 97.

⁴⁹⁵ Israel Gershoni, *The Emergence of Pan-Arabism in Egypt*, p. 86.

odbranu kurdske etničke posebnosti i prava Kurda.⁴⁹⁶ To implicira da su u razvoju događaja tokom devedesetih приметni neuspesi kemalističke politike homogenizacije identiteta.

Ako je ta ideja nadnacionalnog islamskog identiteta obuhvatala šafijsko-sunitske Kurde, prema alevitima nije pokazivala istu naklonost i inkluzivnost. O tome svedoči i činjenica da će oni postati žrtve rastućeg nasilja i diskriminacije od strane radikalnih islamističkih grupa tokom devedesetih. Najpoznatiji slučaj nasilja nad alevitima predstavlja svako masakr u Sivasu 1993. godine tokom održavanja festivala „Pir Sultan Abdal“. Ekstremisti su zapalili hotel u kojem su bili smešteni levičarski orijentisani alevitski intelektualci. U napadu je poginulo 33 osoba, pretežno alevita. Činjenica da su neki od advokata optuženih za ovaj zločin bili članovi ili simpatizeri Partije blagostanja Nedžmetina Erbakana, dovoljno govori o odnosu islamističkog pokreta prema alevitima.⁴⁹⁷

Politika vojnih vlasti nakon 1980. godine, a kasnije i politika Turguta Ozala, omogućila je da islamizam ojača do te mere da će devedesetih godina 20. veka Partija blagostanja postati najjača politička stranka u Turskoj. Ona će na izborima 1995. godine osvojiti najveći procenat glasova, nešto više od 21%.⁴⁹⁸ Ovaj rezultat se može posmatrati kao kulminacija jednog procesa koji je započeo pre 1980. godine. Puč je zapravo bio kritična tačka koja je definitivno odredila dalji tok evolucije turske identitetske politike i političkog sistema. Dakle, pitanje islamizma i njegovog uspona treba sagledavati u daleko širem istorijskom kontekstu, počev od raspada Osmanskog carstva i nastanka kemalističke Republike.

Partija blagostanja je prepoznala i vešto iskoristila izmenjenu političku situaciju nastalu krajem Hladnog rata. Naime, ovoj partiji je pošlo za rukom da stvori „međuklasnu koaliciju pobednika i gubitnika ekonomskih reformi“. ⁴⁹⁹ Stranka je privukla novopečenu pobožnu i tradicionalnu buržoaziju, ali i šire slojeve društva kroz propagiranje izdašnih programa socijalne pomoći. Time je stekla ogromnu biračku bazu koja prevazilazi klasne podele.⁵⁰⁰ U tome i jeste ključ njihovog uspeha čiji vrhunac predstavlja pobeda na izborima 1995. godine i formiranje koalicionne vlade sa Partijom pravog puta bivše premijerke i Demirelove

⁴⁹⁶ Christopher Houston, *Islam, Kurds and the Turkish Nation State*, pp. 157–189.

⁴⁹⁷ Mirjana Teodosijević, „Ataturk – laicizam i vera“, str. 304–305.

⁴⁹⁸ Videti rezultate izbora kod: Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, p. 298.

⁴⁹⁹ Sebnem Gumuscu, „Class, Status, and Party: The Changing Face of Political Islam in Turkey and Egypt“, p. 845.

⁵⁰⁰ Prema: Isto.

naslednice Tansu Čiler (Tansu Çiller).⁵⁰¹ Ipak, medeni mesec ove koalicije trajao je kratko budući da je vlada Nedžmetina Erbakana srušena 1997. godine u takozvanom postmodernom puču – reakciji kemalističkih elita na vrtoglavi uspon islamističkog pokreta.⁵⁰²

Početak kraja: demonstracija moći republikanskih elita

Uspeh Partije blagostanja na decembarskim izborima 1995. godine alarmirao je kemalističku elitu, posebno armiju. Eskalacija nasilja na jugoistoku Turske i uspon islamističke Partije blagostanja rezultirali su porastom aktivnosti duboke države.⁵⁰³ U okolnostima lične netrpeljivosti lidera Otadžbinske partije i Partije pravog puta, Mesuta Jilmaza i Tansu Čiler, ideološki gotovo identičnih partija desnog centra, islamisti su uspeli da formiraju koalicionu vladu sa Partijom pravog puta. Sama činjenica da se na čelu vlade kemalističke Republike po prvi put našao otvoreni islamista uznemiravala je kemalističku elitu, počev od armije i pravosuđa do medijskih i akademskih krugova. Ogorčenje kemalista raslo je sa politikom nove vlade koja se kretala u rasponu od napadanja sekularnih tekovina kemalističke države u javnom diskursu do spoljno-političkih inicijativa usmerenih na povezivanje najvećih muslimanskih država unutar takozvane grupe D8.⁵⁰⁴ Bilo je pitanje vremena kada će

⁵⁰¹ Nakon smrti Turguta Ozala, Sulejman Demirel je izabran za predsednika Turske. Na čelu vlade i stranke nasledila ga je Tansu Čiler, prva žena na premijerskoj funkciji.

⁵⁰² Prema istraživanju javnog mnjenja iz januara 1997. godine Partija blagostanja je u tom periodu imala čak 38% podrške. Prema: *PREDMET REFAH PARTISI (STRANKA BLAGOSTANJA) I DRUGI protiv TURSKJE* (Predstavke br. 41340/98, 41342/98, 41343/98 i 41344/98), str. 309. Dostupno na: [https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-107696&filename=CASE%20OF%20REFAH%20PARTISI%20\(THE%20WELFARE%20PARTY\)%20AND%20OTHERS%20v.%20TURKEY%20%20%5BSerbian%20Translation%5D.pdf](https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-107696&filename=CASE%20OF%20REFAH%20PARTISI%20(THE%20WELFARE%20PARTY)%20AND%20OTHERS%20v.%20TURKEY%20%20%5BSerbian%20Translation%5D.pdf). Pristupljeno: 17. 3. 2024.

⁵⁰³ Flagrantan primer takvih aktivnosti bio je takozvani Susurluk skandal (Susurluk Kazası). Reč je o saobraćajnoj nesreći iz 1996. godine nedaleko od gradića Susurluk u kojoj je kamion udario u automobil u kojem su se nalazili narodni poslanik Sedat Budžak (Sedat Bucak), pripadnik „Sivih vukova“ sa kriminalnim dosijeom Abdulah Čatli (Abdullah Çatlı), njegova devojka i visoki funkcioner turske policije Husejin Kodžadag (Hüseyin Kocadağ). Sem Budžaka svi putnici su poginuli. U smrskanom automobilu su pored oružja pronađene i Čatlijeve lažne isprave, što je upućivalo na postojanje jakih veza između (duboke) države i kriminala. Videti kod: Janko Bekić, „Turska duboka država: stay behind mreža koja je nadživjela hladni rat“, *Političke analize*, 6, 23, 2015, str. 45–46.

⁵⁰⁴ Reč je o grupi koja bi pored Turske obuhvatala Bangladeš, Egipat, Indoneziju, Nigeriju, Pakistan, Iran i Maleziju. Dejan Jović, „Turska“, str. 363.

kemalisti u vojsci i pravosuđu reagovati na takvu, „antikemalističku agendu“ Erbakanove vlade. Vodeći se ulogom zaštitnika kemalističkog poretka, vojni vrh je odlučio da krene u akciju, ali ovaj put bez upotrebe sile. Zbog toga se ovaj puč, kao i onaj iz 1971. godine, naziva postmodernim, odnosno mekim pučem. Za rušenje vlade generali su se oslonili na pomoć svojih saveznika i istomišljenika u medijima, nevladinim organizacijama, akademskoj zajednici. Pokrenuta kampanja protiv Erbakanove vlade eskalirala je 28. februara 1997. godine na sastanku Saveta za nacionalnu bezbednost na kojem su usvojene primedbe o antisekularnim aktivnostima vlade. Erbakan je morao da se složi i potpiše usvojene stavove.⁵⁰⁵

Februarske mere odnosile su se prvenstveno na obuzdavanje islamističkih trendova, odnosno zaštitu sekularnih prerogativa. To je naročito uočljivo u domenu prosvete kroz zahteve za zatvaranje verskih „imam-hatip“ škola.⁵⁰⁶ Nedugo nakon februarskog ultimatuma, glavni državni pravobranilac zatražio je od Ustavnog suda da ukine Partiju blagostanja zbog antisekularnih aktivnosti – pozivajući se na izjave vodećih članova stranke. Ustavni sud je 16. januara 1998. godine raspustio stranku zbog kršenja ustavom zagarantovanog načela sekularizma. Obrazlažući svoju odluku, Ustavni sud se pozvao na nameru ove stranke da uspostavi pluralitet pravnih sistema, odnosno da primeni šerijatsko pravo kao i na mogućnost pribegavanja sili kao metodu realizacije političkih ciljeva. Dakle, svoju odluku o raspuštanju partije Ustavni sud pravdao je prvenstveno zaštitom sekularizma kao nezaobilaznog uslova demokratskog i kemalističkog poretka. Ovi argumenti su izvođeni na osnovu izjava najviših zvaničnika stranke.⁵⁰⁷ U pogledu navedenog pluraliteta pravnih sistema indikativno zvuči izjava lidera partije Nedžmetina Erbakana u Narodnoj skupštini (Türkiye Büyük Millet Meclisi) iz 23. marta 1993. godine na koju se, između ostalih, pozivao Sud:

„...’živećete na način koji je u saglasnosti s vašim uverenjima’. Mi želimo ukidanje despotizma. Mora da postoji nekoliko pravnih sistema. Građanin mora biti u mo-

⁵⁰⁵ Живојин Ђурић и Владимир Ајзенхамер, „Политички систем Турске на размеђу кемализма и исламизма“, стр. 456.

⁵⁰⁶ Hasan Kösebalaban, *Turkish Foreign Policy: Islam, Nationalism, and Globalization*, p. 140.

⁵⁰⁷ Navedeno prema: PREDMET REFAH PARTISI (STRANKA BLAGOSTANJA) I DRUGI protiv TURSKE (Predstavke br. 41340/98, 41342/98, 41343/98 i 41344/98), str. 311–338.

gućnosti da za sebe izabere koji pravni sistem mu najviše odgovara, u okviru opštih načela. Štaviše, to je uvek bilo tako kroz našu istoriju. U našoj istoriji bilo je različitih verskih pokreta. Svi su živeli prema pravnim propisima sopstvene organizacije, i tako su svi živeli u miru. Zašto bih, onda, ja bio u obavezi da živim prema tuđim propisima?... Pravo na izbor sopstvenog pravnog sistema je sastavni deo slobode veroispovesti.⁵⁰⁸

Predlaganje ovakve politike upućuje na osmansko nasleđe milet sistema. Pritom, treba istaći da se sam koncept pluraliteta pravnih sistema zasniva na Medinskom sporazumu iz prvih godina islama kojim je nemuslimanskim grupama dato pravo da žive u skladu sa sopstvenim pravnim sistemima.⁵⁰⁹ Samim tim, u presudi Suda je stajalo obrazloženje da:

„...Sud smatra da bi predlog *Refaha* o postojanju pluraliteta pravnih sistema u sve pravne odnose uveo razlike između pojedinaca zasnovane na veroispovesti, da bi svrstavao ljude prema njihovim verskim ubeđenjima i da bi im dao prava i slobode ne kao pojedincima, već prema njihovoj pripadnosti nekom verskom pokretu.“⁵¹⁰

Kontraproduktivno, kemalistička reakcija nije oslabila islamističku opciju. Intervencija vojske iz februara 1997. godine i odluke Ustavnog suda o zatvaranju Erbakanovih partija predstavljale su opstrukciju demokratskog razvoja Turske. U ime zaštite kemalističkih principa, institucije poput vojske i pravosuđa etablirale su se kao svojevrzne autoritarne enklave izvan i iznad svakodnevne politike i izabраниh predstavnika. Učeći se na greškama Partije blagostanja islamisti su uspeali da unaprede svoje političke i ideološke pozicije. Reč je o njihovom rebrendiranju kao umerene, demoislamske opcije, odnosno islamskom pandanu demohrišćanskim strankama na Zapadu. Pobornici te nove struje bili su mlađi članovi Partije blagostanja predvođeni bivšim gradonačelnikom Istanbula Redžepom Tajipom Erdoganom, Abdulahom Gulom (Abdullah Gül) i Bulentom Arinčem (Bülent Arınç). Oni će nakon gašenja Partije vrline (Fazilet Partisi), kratkotrajne naslednice Partije blagostanja, osnovati Partiju pravde i razvoja kao nosioca te nove, umerenije ideje. Ova transformacija pokazala se kao izuzetno uspešna budući da će AKP

⁵⁰⁸ Citirano prema: Isto, str. 313.

⁵⁰⁹ Isto, str. 314.

⁵¹⁰ Citirano prema: Isto, str. 339.

na izborima 2002. godine odneti ubedljivu pobjedu. Njihov dolazak na vlast definitivno se može okarakterisati kao ključna skretnica u razvoju kemalizma i (kemalističkog) političkog sistema. Preciznije, kao početak obračuna sa „čuvarima“ kemalističkog poretka, odnosno početak procesa redefinicije turskog političkog sistema.⁵¹¹

Ideološko traganje: CHP između nove i anadolijske levice

Tursku političku scenu devedesetih godina karakterisao je izražen partijski pluralizam koji je, suprotno planovima pučista 1980. godine, rezultirao političkom nestabilnošću. Vlade su bile kratkotrajne, ograničene više netrpeljivošću njihovih lidera nego stvarnim ideološkim razlikama. Odnos između Mesuta Jilmaza i Tansu Čiler, lidera Otadžbinske i Partije pravog puta, svedoči u prilog tome. Iako ideološki dosta bliske, ove dve stranke su bile u konstantnom sukobu emaniranom međusobnom netrpeljivošću njihovih lidera. Iz takve konstelacije je proistekla koaliciona vlada Partije blagostanja i Partije pravog puta, a samim tim i vojno intervenisanje 1997. godine. U dinamičnom političkom ambijentu kojim su dominirale stranke sa desnog spektra, manevarski prostor za obnovljeni CHP bio je itekako sužen što se reflektovalo kroz slabije izborne rezultate ove partije.⁵¹²

Moglo bi se reći da je slab rejting CHP-a u velikoj meri bio posledica nedovoljne prilagođenosti izbornog programa izmenjenim okolnostima i stvarnim potrebama većine turskog stanovništva. Edževitov DSP i CHP bili su prepoznatljiviji po svojoj apoteozii sekularnog nacionalizma nego po zalaganju za socijalna pitanja.⁵¹³ Islamistička Partija blagostanja je uspešnije artikulisala ove zahteve zbog čega je neretko viđena kao „muslimanska socijaldemokratska partija“.⁵¹⁴ To je posebno

⁵¹¹ Videti u: Dušan Čorbić, „Razvoj Republikanske narodne partije (CHP) i njena uloga u stvaranju Republike Turske“, str. 155; O pozivanju AKP-a na demohrišćanske pandane u Evropi videti u: Dejan Jović, „Turska“, str. 365.

⁵¹² Prema: Dušan Čorbić, „Razvoj Republikanske narodne partije (CHP) i njena uloga u stvaranju Republike Turske“, str. 154–155. Za bolje shvatanje tog turbulentnog političkog ambijenta tokom devedesetih godina može poslužiti knjiga „Turska bez Atatürk-a“ (Beograd: Filip Višnjić, 1997), novinara i tadašnjeg dopisnika iz Ankare Vojislava Lalića.

⁵¹³ Sinan Ciddi, *Kemalism in Turkish Politics: The Republican People's Party, Secularism and nationalism*, p. 85

⁵¹⁴ M. H. Yavuz 1997, citirano prema: Isto, p. 89.

bilo uočljivo u velikim centrima poput Istanbula i Ankare gde je vlast iz redova Partije blagostanja unapredila socijalne usluge i uspešno rešavala svakodnevna pitanja poput komunalnih problema. Na taj način je sticala veliku popularnost kod nižih slojeva, upravo na štetu kemalističkih i socijaldemokratskih CHP i DSP.⁵¹⁵

Svesno toga, rukovodstvo CHP-a na čelu sa Bajkalom je započelo ideološki rebranding stranke usredsređivanjem na univerzalne principe socijaldemokratije. Ova politika je svoje ishodište našla u programu „Nova levica“ usmerenom na postizanje socijalne pravde. Program je kao svoje ciljeve isticao, između ostalog, smanjivanje siromaštva, egalitarniju raspodelu prihoda, osiguravanje besplatnog i visokokvalitetnog obrazovanja i zdravstvenih usluga, jačanje sindikalnih organizacija. Takođe, naglašavane su teme koje bi doprinele demokratskom razvoju Turske, što je uključivalo i potrebu rešavanja kurdskog pitanja. Jedan od ciljeva ticao se zakonodavnih promena neophodnih za dalji napredak na putu ka članstvu u EU.⁵¹⁶ Zanimljivo je da su se evropske integracije Turske branile upravo pozivanjem na kemalizam⁵¹⁷ što je, strogo uzevši, suprotno izolacionističkom stavu izvornog kemalizma. Još jedna važna promena u odnosu na ranije ideološke postavke stranke bilo je napuštanje izvornog etatističkog ekonomskog modela prihvatanjem načela tržišne ekonomije. Snaga islamističkog pokreta nalogala je dalju evoluciju partijske ideologije kroz usvajanje tolerantnijeg stava prema tradicionalnim vrednostima turskog društva. Novi program stranke nakon izbora iz 1999. godine, poznat kao Anadolijaska levica (*Anadolu Solu*), bio je deo nastojanja partijskog rukovodstva da se pozivanjem na učenje verskih mistika poput Mevlane, Hadži Bektaš Velija, Junus Emrea izgradi jedinstven turski levičarski pokret. To je trebalo da obezbedi veću konkurentnost CHP u ambijentu dominacije rastućih islamističkih trendova. Takođe, ovakvim stavom CHP je trebalo da bude konkurentniji na levom spektru Edževitovom DSP-u čiji je već pomenuti „sekularizam koji poštuje verovanja“ bio izraz istih nastojanja. Zahvaljujući Edževitoj harizmi i imidžu skromnog i poštenog političara, DSP će dobiti najviše glasova na izborima 1999. godine nakon čega će Bulent Edževit formirati vladu. Stvarna politika rukovodstva CHP-a često je

⁵¹⁵ Sinan Ciddi, *Kemalism in Turkish Politics: The Republican People's Party, Secularism and nationalism*, p. 89.

⁵¹⁶ CHP history. Dostupno na: <https://en.chp.org.tr/chp-tarihi>. Pristupljeno: 17. 3. 2024.

⁵¹⁷ Videti: Umut Uzer, *An Intellectual History of Turkish Nationalism*, p. 116.

bila u raskoraku sa ovim programskim inovacijama.⁵¹⁸ Primera radi, uprkos deklarativnoj privrženosti evropskim integracijama, politika nakon 2002. godine teško da se može okarakterisati kao evroentuzijastička.

Radikalizacija kurdskog pitanja

Poslednje dve decenije 20. veka bile su prelomne godine kada je reč o odnosu države prema kurdskom pitanju. S jedne strane, turske vlasti su prestale da zanemaruju postojanje samog problema ističući potrebu za pronalaženjem održivog rešenja. S druge strane, na jugoistoku Turske, pretežno naseljenom Kurdima, buktalo je nasilje produbljeno nakon vojnog udara i uvođenja vanrednog stanja koje će trajati sve do 2002. godine. Glavni akteri u tom metežu u kojem se nasiljem odgovala na nasilje, bili su PKK i turske bezbednosne snage.⁵¹⁹ Kurdski nacionalizam će u ovom periodu postati ukorenjeniji na širem prostoru, što će imati uticaja na turske vlasti da počnu da razmišljaju o implementaciji politika priznanja.⁵²⁰ Uprkos osetnom popuštanju i ublažavanju stavova relevantnih političkih aktera u pogledu kurdskog pitanja, aktivnosti na jugoistoku zemlje su posmatrane kao pretnja državnom jedinstvu i teritorijalnom integritetu zemlje. Upravo je to i bio glavni argument Ustavnog suda pri izricanju osam odluka u periodu od 1991. do 1997. godine koje su se odnosile na zabranu delovanja kurdskih stranaka.⁵²¹

Kao što je već navedeno, CHP je u svojoj novoj programskoj orijentaciji „Nova levica“ isticao rešenje kurdskog pitanja kao jedan od prioriteta. Premijerka Tansu Čiler je predlagala rešenje kurdskog problema na bazi baskijskog modela. Međutim, nakon nekoliko terorističkih napada njena vlada je delegirala vojsci ovlašćenja za rešenje ovog pitanja.⁵²² Predsednik države Sulejman Demirel je prilikom posete lidera iračkih Kurda Mesuta Barzanija Turskoj 1992. godine dao izjavu u kojoj je faktički pozvao na priznanje kurdske stvarnosti u Turskoj.

⁵¹⁸ Prema: Sinan Ciddi, *Kemalism in Turkish Politics: The Republican People's Party, Secularism and nationalism*, pp. 94, 96, 100–101.

⁵¹⁹ Yeşim Arat and Şevket Pamuk, *Turkey between Democracy and Authoritarianism*, pp. 168–170.

⁵²⁰ Mesut Yeğen, “Kurdish Nationalism in Turkey, 1898–2018”, p. 325.

⁵²¹ Tanasije Marinković, *Granice slobode političkog udruživanja: uporednoteorijska studija*, Beograd: Dosije studio, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Pravosudna akademije, 2014, str. 58–59.

⁵²² Prema: Hasan Kösebalaban, *Turkish Foreign Policy: Islam, Nationalism, and Globalization*, p. 128.

Islamisti su rešenje problema videli u nadnacionalnom islamskom identitetu koji je trebao da obezbedi stabilnost i jedinstvo. Međutim, njihov odnos prema kurdsom pitanju nije bio u potpunosti jasan s obzirom na često zauzimanje nacionalističkog narativa. Tako je prilikom posete Libiji Erbakan istakao da je ključni problem sa kojim se Turska suočava zapravo problem terorizma, odbacujući navode o rasnoj diskriminaciji. Stav etatističkog islama, čiji je reprezent između ostalih bio Fetulah Gulen, bio je da je priznanje zapravo pretnja jedinstvu turske države.⁵²³ Na sličnim pozicijama bio je i lider DSP-a i predsednik vlade od 1999. godine Bulent Edževit. On je zastupao otvoreno nacionalističke stavove negirajući samo postojanje kurdsog problema u Turskoj. Za njega je ovaj problem bio socio-ekonomske prirode, izražen u nerazvijenosti i opstajanju feudalnih struktura na jugoistoku Turske. Samim tim, stavovi DSP-a prema kurdsom pitanju razlikovali su se od stavova SHP-a odnosno CHP-a i može se reći da su odslikavali tradicionalan kemalistički pristup datoj problematici. U skladu sa tim, Edževit je koaliciju između SHP-a i prokurdske partije HEP (Halkın Emek Partisi) iz 1991. godine kritikovao kao udar na nacionalno jedinstvo. Beskompromisan stav prema kurdsom pitanju doneo mu je ogromnu popularnost kod nacionalistički orijentisanog biračkog tela, naročito nakon hapšenja lidera PKK-a Abdulaha Odžalana 1999. godine.⁵²⁴

⁵²³ Prema: Christopher Houston, *Islam, Kurds and the Turkish Nation State*, pp. 148, 154.

⁵²⁴ Prema: Sinan Ciddi, *Kemalism in Turkish Politics: The Republican People's Party, Secularism and nationalism*, pp. 100–101.

PETI DEO: KEMALISTIČKA ILI ERDOGANOVA TURSKA?

Detronizacija republikanske elite

Pobeda AKP-a na izborima 2002. godine predstavlja kritičnu tačku koja je preusmerila dalji tok turske istorije, odnosno razvoj turskog političkog sistema. U tom kontekstu je posebno interesantno posmatrati evoluciju i redefiniciju kemalizma kao odgovor na trendove usmeravane od strane novih vlasti. Izbori iz 2002. godine mogu se označiti kao svojevrsno čistilište turske političke scene s obzirom da su najznačajnije partije iz protekle decenije ostale ispod cenzusa. Pokazalo se da je to bio politički kraj ne samo tih stranaka, već i njihovih lidera i bivših premijera poput Bulenta Edževita, Nedžmetina Erbakana, Mesuta Jilmaza i Tansu Čiler. Izborni rezultati mogu se tumačiti u svetlu loše ekonomske situacije, korupcionaških skandala, samim tim velikog razočaranja turskog stanovništva u stranke koje su prethodnih godina sačinjavale vladajuću većinu.⁵²⁵ Stoga je površno sagledavati uspeh AKP-a kao pobedu islamizma u Turskoj. Novoformirana stranka se čak trudila da napravi otklon od svoje islamističke prošlosti predstavljajući se kao konzervativna partija posvećena kemalističkim tekovinama, evropskim integracijama i demokratizaciji Turske. U predstavljanju svoje politike Erdogan se više pozivao na Turguta Ozala i Adnana Menderesa nego

⁵²⁵ Partija pravde i razvoja (AKP) imala je natpolovičnu većinu sa osvojenih 34% glasova, odnosno 363 mesta u parlamentu. Kemalistički CHP je osvojivši 19,4% glasova značajno popravio rejting sa prethodnih izbora na kojima je ostao ispod cenzusa sa osvojenih 8,7%. S obzirom da su nekada najjače partije doživele debakl, CHP je ponovo postao glavna opoziciona stranka. O katastrofalnim rezultatima ostalih stranaka svedoči slučaj Partije demokratske levice tadašnjeg premijera Bulenta Edževita koja je sa nešto više od 22% pala na svega 1,2% glasova. Ispod cenzusa od 10% ostale su i stranke bivših premijera Mesuta Jilmaza, Tansu Čiler i Nedžmetina Erbakana. Prema: Dejan Jović, „Turska“, str. 363.

na svog političkog mentora Nedžmetina Erbakana.⁵²⁶ Na kraju krajeva, sam AKP je u doba dolaska na vlast predstavljao ideološki konglomerat sačinjen od islamista iz Partije blagostanja, liberala koji su zagovarali reformu ekonomskog sistema i intenziviranje evrointegracija pa čak i bivših levičara.⁵²⁷ Upravo je takva sinkretistička ideološka konstrukcija u uslovima potpunog kraha ekonomske politike prethodne vlade omogućila uspeh AKP. Takođe, kao što Hakan Javuz primećuje, Erdoganova ličnost odražava kulturni kod Turske. Njegov životni stil, kao uostalom Demirela i Ozala pre njega, bio je u skladu sa stilom većinskog stanovništva.⁵²⁸ Kada se tome doda orijentisanost stranke na pitanja ekonomskog razvoja, socijalne pravde i unapređenja socijalnih usluga, izborni uspesi AKP-a postaju jasniji.⁵²⁹

Pored AKP-a, moglo bi se reći da je i CHP dobitnik ovih izbora s obzirom da se etablirao kao najjača opoziciona stranka sa preko 19% glasova. Imajući u vidu da je na prethodnim izborima ostao ispod cenzusa, ovaj rezultat je predstavljao veliki uspeh. Ispostavilo se da je prethodni izborni neuspeh sačuvao stranku od eventualne kompromitacije učešćem u vladi Bulenta Edževita, što je u krajnjoj liniji dovelo do udvostručenja glasova na izborima 2002. godine. Tako se početak 21. veka u Turskoj poklopio sa početkom nove ere obeležene dominacijom AKP-a i njenog lidera, Redžepa Tajipa Erdogana. Ipak, zbog ranije izrečene zabrane Ustavnog suda lideru AKP-a⁵³⁰, novu vladu je formirao Ab-

⁵²⁶ Güneş Murat Tezcür, *Muslim Reformers in Iran and Turkey: The Paradox of Moderation*, p. 162.

⁵²⁷ Birol A. Yeşilada, "The AKP, religion, and political values in contemporary Turkey: implications for the future of democracy", *Turkish Studies*, 24, 3–4, 2023, p. 594.

⁵²⁸ Hakan M. Yavuz, *Secularism and Muslim Democracy in Turkey*, p. 109.

⁵²⁹ Fuat Keyman, 2010, navedeno prema: Ihsan Yilmaz, Greg Barton, James Barry, "The Decline and Resurgence of Turkish Islamism: The Story of Tayyip Erdoğan's AKP", *Journal of Citizenship and Globalisation Studies*, 1, 1, 2017, p. 56.

⁵³⁰ Nakon raspuštanja Partije blagostanja, Erbakanu i njegovim saradnicima je izrečena petogodišnja zabrana bavljenja politikom. Među njima je bio i gradonačelnik Istanbula, Redžep Tajip Erdogan. Njemu je suđeno zbog „podsticanja na versku mržnju“, odnosno javnog recitovanja kontraverznih stihova iz Gokalpove (Gekalpove) pesme „Vojnička molitva“. U pitanju su stihovi za koje se smatralo da ne odgovaraju originalu: „Minareti su naši bajoneti, a kupole naši šlemovi, džamije naše kasarne, a vernici naši vojnici. Ova božija vojska čeka moju veru. Alah je najveći! Alah je najveći!“ Citirano prema: Дарко Танасковић, *Велики повратак Турске? Неоосманализам или исламизам*, стр. 45.

dulah Gul. Međutim, nakon ubedljive pobede na ponovljenim izborima u provinciji Siirt, Erdogan je zamenio Gula na premijerskoj funkciji.⁵³¹

Prve godine Erdoganovog mandata obeležilo je odmeravanje sa moćnim kemalističkim starateljima oličenim u vojsci i pravosuđu. Svestan njihove moći i institucionalnog utemeljenja, Erdogan je vođio obazrivu politiku. Naročito u pogledu uvek osetljivih pitanja vere i sekularizma. Popuštanje sekularnih stega vlada je pravdala demokratiskim motivima i evrointegracionim tokovima. Pozivajući se na potrebu usklađivanja i reforme zakonodavstva u okviru evropskih integracija, Erdoganova vlada je zapravo nastojala da, kako Spasojević primećuje, „kombinujući unutrašnji i inostrani pritisak, marginalizuje do tada svemoćnu vojsku i njene nedodirljive generale“.⁵³² Dakle, proces evrointegracija je korišćen kao mehanizam za razvlašćivanje kemalističke starateljske elite, prevashodno vojske i pravosuđa. Početne korake u tom kontekstu predstavlja usvajanje tzv. „Sedmog paketa reformi“ 2003. godine. Usvajanjem ovog paketa rekonstruisana je struktura Saveta za nacionalnu bezbednost kroz povećanje broja civilnih predstavnika. Time je značajno smanjena moć ovog tela kao ključnog institucionalnog mehanizma armije za kontrolu i usmeravanje političkih zbivanja u zemlji. Pod krinkom demokratizacije i uravnoteženja civilno-vojnih odnosa sprovedena je tiha eliminacija kemalističkih bastiona i redefinicija kemalističkih postulata na kojima je sazdana turska država. Nesumnjivo je da je dati reformski proces u prvim godinama vlasti AKP-a kroz jačanje pozicije izabраних власти на уштрб резервисаних домена имао позитивне ефекте на демократизацију.⁵³³

U veoma napetoj političkoj klimi uzajamnog nepoverenja između vlade i kemalističke elite bilo je pitanje vremena kada će situacija eskalirati u otvoreni sukob. Nakon što je 2007. godine istekao predsednički mandat nepokolebljivom kemalisti Ahmetu Nedždetu Sezeru

⁵³¹ Dejan Jović, „Turska“, str. 363.

⁵³² Душан Спасојевић, „Улога војске у Турској кроз историју и данас: Да ли су цамије постале касарне, минарети бајонети, а верници војници Реџепа Тајипа Ердогана?“, У: *Турска – регионална сила*, ур. Александар Раковић, Миша Ђурковић, Београд: Институт за европске студије, 2013, стр. 42.

⁵³³ Navedeno према: Владимир В. Ајзенхамер, „Односи Републике Турске и Сједињених Америчких Држава током деценије владавине Партије правде и развоја (од 2002. до 2012. године)“, Докторска дисертација. Универзитет у Београду: Факултет политичких наука, 2017, стр. 144. Dostupno na: https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/9844?locale-attribute=sr_RS; Душан Чорбић, „Улога цивилно-војних односа у развоју Републике Турске“, стр. 225.

(Ahmet Necdet Sezer), vladajuća partija je nameravala da za njegovog naslednika kandiduje Abdulaha Gula, bivšeg premijera i ministra spoljnih poslova u Erdoganovoj vladi. Gulova kandidatura izazvala je žustru reakciju kemalista koji su njegov izbor posmatrali kao udar na sekularne temelje Republike – zbog njegove islamističke prošlosti, ali prvenstveno zbog činjenice da bi Turska po prvi put dobila prvu damu sa hidžabom. Vojni vrh je tim povodom na zvaničnom sajtu izdao saopštenje kojim je pokušao da spreči izbor Gula za predsednika pozivajući se na svoju ulogu garanta kemalističkog i sekularnog poretka. Na kraju je i Ustavni sud reagovao proglašavajući Gulov izbor neustavnim zbog nedostatka skupštinskog kvoruma. Međutim, bio je to početak urušavanja njihove starateljske pozicije budući da je Erdogan vešto iskoristio ovu situaciju u svoju korist. Naime, najpre je raspisao vanredne izbore na kojima je do nogu potukao opoziciju osvojivši preko 46% glasova, što mu je dalo legitimitet za konačan obračun sa kemalističkim elitama.⁵³⁴

U novoj konstelaciji snaga, Skupština je izabrala Gula za predsednika i, nakon referenduma, usvojila ustavne amandmane kojima je značajno suzila starateljska ovlašćenja vojnih i pravosudnih struktura. Najznačajnija tekovina ovih amandmana iz 2007. godine je uvođenje neposrednog izbora predsednika Republike, čime bi se u budućnosti izbegle slične političke krize. Imajući u vidu da su Ustavom iz 1982. godine predsedniku poverena značajna ovlašćenja kao jednom od veto igrača, odnosno tutora kemalističkog poretka, ovu odluku treba posmatrati kao deo šireg plana vladajućih struktura da razvlaste starateljske institucije. Nakon što je sebi obezbedio izbornu i institucionalnu podlogu putem pomenutih amandmana, Erdogan je ušao u otvoren obračun sa moćnim generalima. Kulminacija tog procesa bili su slučajevi Ergenekon (Ergenekon) i Malj (Balyoz Harekâtı) u kojima je vojni vrh optuživan da je uz pomoć svojih tradicionalnih saveznika iz sekularno-kemalističkog bloka pripremao puč i zbacivanje legitimno izabrane vlade. Prvobitno je vojni vrh optuživan da je zajedno sa kemalističkom grupom Ergenekon pripremao rušenje vlade. Obračun je intenziviran 2010. godine (slučaj Malj) iznošenjem u javnost informacija o planovima za izvođenje puča

⁵³⁴ Vedran Zlatić, „Republika Turska u svetlu rezultata referenduma od 16. IV. 2017. g. – povratak u prošlost stopama „izabranog sultana““, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 54, 4, 2017, str. 966.

tokom 2003. godine.⁵³⁵ Uhapšeno je 365 oficira među kojima je bilo i nekoliko generala.⁵³⁶

U međuvremenu, kemalisti su pokušali da kroz Ustavni sud onemoguće vladu u svojim nastojanjima. Glavni tužilac Kasacionog suda je 2008. godine podneo Ustavnom sudu tužbu tražeći ukidanje vladajuće partije zbog njenog antisekularnog delovanja. Zatvaranje je izbegnuto za samo jedan glas. Bio je to alarm za stranku i njenog lidera da ubrzaju proces demontaže starateljskih institucija. U tom cilju su 2010. godine usvojeni novi ustavni amandmani koji se mogu označiti kao finalizacija navedenog procesa. Uvidevši pretnju u Ustavnom sudu, amandmani su predvideli da od 17 članova ovog suda Predsednik Republike vodi glavnu reč u izboru čak 14 članova. Uspostavivši kontrolu nad Ustavnim sudom vlada je neutralisala jednu od najvećih prepreka konsolidaciji svoje vlasti.⁵³⁷ U ovim nastojanjima i sukobima, saveznika je imala u pokretu Hizmet (Hizmet hareketi) Fetulaha Gulena. Koristeći se privilegijama i blagonaklonošću nove vlade, članovi ovog pokreta su se infiltrirali u bezbednosne i pravosudne strukture razarajući iznutra kemalističke konture poretka.⁵³⁸ Kemalisti su, kako Đurković navodi, videli ovaj savez kao „demontriranje sekularne duboke države (generali, novinari, sudije, biznismeni) i upravo preko Fetulaha kreiranje nove proislamske duboke države, na kojoj raste AKP i koja kemalizam ukida vraćajući Tursku na islamske pozicije“.⁵³⁹ Vremenom je moć ovog pokreta narasla toliko da će postati pretnja dominaciji samog AKP-a.

Slučaj Partije blagostanja, a naročito AKP-a, svedoči da je u svojoj strategiji osvajanja vlasti islamistički pokret u Turskoj pokazao izraženu fleksibilnost i pragmatičnost u odnosu na svoje istomišljenike u zemljama Bliskog istoka. Tome je svakako doprineo već pomenuti razvoj u okviru kemalističkog i daleko demokratskijeg ambijenta za razliku od zemalja u susedstvu. Dakle, turski islamisti su bili primorani da strategiju i metode političke borbe prilagode uslovima koje je

⁵³⁵ Isto, str. 958–966; Владимир В. Ајзенхамер, „Односи Републике Турске и Сједињених Америчких Држава током деценије владавине Партије правде и развоја (од 2002. до 2012. године)“, стр. 145.

⁵³⁶ Procenjuje se da je od 2007. do 2011. godine uhapšeno preko 500 ljudi. O navedenim procesima i hapšenjima videti u: Dejan Jović, „Turska“, str. 364.

⁵³⁷ Vedran Zlatić, „Republika Turska u svetlu rezultata referenduma od 16. IV. 2017. g. – povratak u prošlost stopama „izabranog sultana““, str. 962.

⁵³⁸ Душан Чорбић, „Улога цивилно-војних односа у развоју Републике Турске“, стр. 226.

⁵³⁹ Миша Ђурковић, „Фетулах Гјулен и џемат Хизмет“, стр. 78.

diktirao kemalistički establišment. Samim tim, moguće je govoriti o evoluciji turskog islamizma u, ranije pomenuti, postislamizam.⁵⁴⁰ Iz toga proizilazi njegova specifičnost i brojne razlike u odnosu na, u prvom redu, bliskoistočne islamističke pokrete.⁵⁴¹ Prema tome, ideje koje su postale posebno aktuelne nakon Arapskog proleća – da bi Turska pod vlašću AKP-a mogla da posluži kao model za bliskoistočne države – treba uzeti sa rezervom, imajući u vidu činjenicu da je tursko iskustvo determinisano već pređenim putem, odnosno uticajima kemalističkog, sekularnog poretka.⁵⁴²

Obračunavši se sa bastionima kemalizma u vojsci i pravosuđu, Erdogan je sve otvorenije iskazivao autoritarne ambicije. Njegovo čvrsto zalaganje za uvođenje predsedničkog sistema kao da je najavljivalo predstojeće političke tokove u Turskoj. Ozbudun ističe da se Erdoganov stil vladanja uklapa u konture delegativne demokratije. U tom pogledu se može reći da predstavlja nastavak i nadgradnju sličnih trendova primetnih za vreme Menderesove, Ozalove i vlade Tansu Čiler.⁵⁴³ Pored izraženog personalizma koji karakteriše ovaj tip defektne demokratije, on se izdvaja i po prisustvu neformalizovanih praksi kao što su korupcija, klijentelizam i patrimonijalizam.⁵⁴⁴ Kako slučaj Erdoganove Turske potvrđuje, izbori postaju „jedini instrument odgovornosti i jedini izvor demokratskog legitimiteta“.⁵⁴⁵ S tim u vezi, Jilmaz i Baširov navode da se erdoganizam manifestuje kao kombinacija elemenata neopatrimonijalizma, izbornog autoritarizma, populizma i islamizma.⁵⁴⁶

⁵⁴⁰ Videti poglavlje o islamizmu u prvom delu rada.

⁵⁴¹ Primera radi, ukoliko se turski slučaj uporedi sa egipatskim, može se jasno primetiti značaj putne zavisnosti (kroz integraciju u sistem) za razvoj i uspeh islamističkih pokreta. Videti: *Islamists in Egypt and Turkey: a comparison*. Dostupno na: <https://english.alarabiya.net/amp/features/2013/05/08/Islamists-in-Egypt-and-Turkey-a-comparison>. Pristupljeno: 29. 3. 2024.

⁵⁴² Videti više: Anita Sengupta, “The Arab Spring and the Turkish Model”, In: *Perspectives on Turkey's Multi-Regional Role in the 21st Century*, ed. Mujib Alam, New Delhi: Knowledge World, 2015, pp. 135–151.

⁵⁴³ Ergun Özbudun, “AKP at the Crossroads: Erdoğan's Majoritarian Drift”, *South European Society and Politics*, 19, 2, 2014, p. 163; Kao što je ranije navedeno, o delegativnoj demokratiji u praksi Menderesove, Ozalove i vlade Tansu Čiler videti više u: Ergun Özbudun, “Democratization in the Middle East: Turkey-How Far from Consolidation?”, p. 136–137.

⁵⁴⁴ Guillermo O'Donnell, “Delegative Democracy”, p. 59.

⁵⁴⁵ Ergun Özbudun, “AKP at the Crossroads: Erdoğan's Majoritarian Drift”, p. 163.

⁵⁴⁶ Ihsan Yilmaz and Galib Bashirov, “The AKP after 15 years: emergence of Erdoganism in Turkey”, *Third World Quarterly*, 39, 9, 2018, p. 1813.

Bastioni kemalizma: borci protiv islamizma ili demokratije?

Pojava starateljskih institucija u Turskoj može se dovesti u vezu sa kemalističkim viđenjem države i odnosa države i društva. Kemalističko zalaganje za jaku državu podrazumevalo je organsku viziju društva. Društvena pitanja su, po rečima Kejmana (Fuat Keyman) i Gumušču (Şebnem Gümüşçü), morala biti organizovana na homogen i monolitan način kako bi služila primarnom cilju izgradnje (moderne) nacije, odnosno nacionalnog jedinstva. Takvo viđenje ostavljalo je malo prostora za inkorporiranje individualizma i pluralizma.⁵⁴⁷ Imperativ očuvanja kemalističkih tekovina, u prvom redu sekularnog karaktera kemalističkog poretka, determinisao je evoluciju turskog političkog sistema. Drugim rečima, strah od reakcije i napuštanja kemalističkih principa nametnuo je etabliranje određenih institucija kao čuvara poretka. Prelazak na višestranački sistem i iskustvo Menderesove vlade ubedili su kemaliste da demokratski razvoj mora biti kontrolisan i ograničen potrebom očuvanja kemalističkih postulata.⁵⁴⁸ Shodno tome, Ustav iz 1961. godine je uprkos svom izrazito demokratskom karakteru kodifikovao starateljska ovlašćenja, u prvom redu armije.⁵⁴⁹ Posledica starateljskih ovlašćenja i nedostataka civilnog nadzora nad sektorom bezbednosti bio je nastanak duboke države i ranije istaknute „institucionalizacije pretnje pučem“, što je u krajnjoj liniji onemogućavalo konsolidaciju demokratije u Turskoj.⁵⁵⁰

Ataturk je vojsku video kao nacionalnu instituciju izvan dnevne politike koja nadilazi frakcionaške podele. Međutim, okolnosti nakon uvođenja višestranačkog sistema su nalogale reinterpretaciju takvog stava kao deo tzv. borbe za očuvanje kemalizma. Preko Saveta za nacionalnu bezbednost uspostavljenog nakon puča 1960. godine, vojska je kontrolisala i usmeravala politička dešavanja u zemlji.⁵⁵¹ Rečima Pamu-

⁵⁴⁷ E. Fuat Keyman, Şebnem Gümüşçü, *Democracy, Identity and Foreign Policy in Turkey: Hegemony Through Transformation*, Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan, 2014, p. 152.

⁵⁴⁸ Levent Köker, 2002, navedeno prema: Toni Alaranta, *Contemporary Kemalism: From Universal Secular-Humanism to Extreme Turkish Nationalism*, p. 53.

⁵⁴⁹ Hakkı Taş, “Turkey – from tutelary to delegative democracy”, p. 787.

⁵⁵⁰ Mehtap Söyler, *The Turkish Deep State: State Consolidation, Civil-Military Relations and Democracy*, pp. 44, 46.

⁵⁵¹ Живојин Ђурић и Владимир Ајзенхамер, „Политички систем Турске на размеђу кемализма и исламизма“, стр. 453, 457–458.

ka i Ješim Arat, Savet je i koncipiran „kao platforma sa koje bi vojska prenela svoje stavove o bezbednosnim pitanjima vladi i na taj način institucionalizovala svoje starateljstvo nad izabranim političarima“.⁵⁵² Pozivajući se na očuvanje kemalizma u atmosferi jačanja islamističkih, komunističkih i kurdskih pokreta, ovo telo je postepeno širilo domene uticaja. Na taj način su sužavani prostori za demokratsko napredovanje. Na prvi pogled, ova situacija podseća na posttranzicioni Čile gde je vojska postala institucija za sebe, autoritarna enklava.⁵⁵³ Imajući u vidu smenjivanje legitimno izabranih vlada 1971. i 1980. godine, moglo bi se konstatovati da je turska armija postala autoritarna enklava utemeljena u misiji odbrane kemalističkih principa od najezde reakcionarnih snaga.

Imajući u vidu dati institucionalni aranžman, odnosno neravnotežu civilno-vojnih odnosa u korist vojske, Kamrava (Mehran Kamrava) Tursku naziva vojnom demokratijom. Po ovom autoru Turska je sličnija Izraelu nego kulturološki bližim arapskim zemljama. Vojska je u obe države postala veoma uticajan akter političkog sistema. U Turskoj se taj uticaj reflektovao kroz Savet za nacionalnu bezbednost, a u Izraelu kroz praksu da penzionisani oficiri postaju političari, često i predsednici vlade. Takođe, uprkos nedostacima, određeni demokratski kvaliteti ove dve zemlje izdvajaju od bliskoistočnog okruženja.⁵⁵⁴ Treba podsetiti da bez obzira na aktivističku ulogu i brojne pučeve, turska vojska nije imala za cilj zadržavanje na vlasti, već očuvanje stabilnosti i kemalističkog karaktera političkog sistema. Kao što je prikazano, ona se posle svakog puča povlačila ostavljajući vlast izabranim civilima, ali i obezbeđujući za sebe izlazne garancije koje su joj omogućavale da se nametne kao kontrolor političkog poretka. To predstavlja još jednu specifičnost turskog modela u odnosu na bliskoistočne slučajeve gde su se pučevi pretvarali u višedecenijske diktature.

Pravosuđe se pored vojske može označiti temeljnim bastionom odbrane kemalističkih vrednosti. U tom pogledu se posebno ističe Ustavni sud zbog svojih ovlašćenja da presuđuje o ugroženosti kemalističkih principa. Podsećanja radi, Ustavni sud je u više navrata intervenisao stvarajući one partije koje su kršile kemalističke principe, posebno prin-

⁵⁵² Yeşim Arat and Şevket Pamuk, *Turkey between Democracy and Authoritarianism*, p. 24.

⁵⁵³ Videti: Zoran Krstić, *Latinska Amerika – izazovi i prepreke demokratizacije*, Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, 2014, str. 84.

⁵⁵⁴ Mehran Kamrava, “Military Professionalization and Civil-Military Relations in the Middle East”, *Political Science Quarterly*, 115, 1, 2000, p. 71.

cip sekularizma. Najpoznatiji je svakako bio slučaj Partije blagostanja koja je u vreme zatvaranja bila najjača politička partija u Turskoj. Tako se ova institucija etablirala, uz vojsku, kao ključni kontrolor političkog sistema. Dakle, starateljski odnos ovih institucija podrazumevao je često nametanje odluka suprotnih volji većine građana. U takvom delovanju se ispoljavao paternalistički pristup prema društvu koje se ne smatra dovoljno zrelim da donese valjane izbore. Samim tim, one se uspostavljaju kao korektivni faktor koji ima za cilj da onemogući potpunu artikulaciju islamističkih ideja.⁵⁵⁵ Istovremeno, time su opstruisane mogućnosti demokratskog razvoja.

U red staratelja dugo je spadala i institucija predsednika Republike. Na toj funkciji su se pretežno nalazili tvrdi sekularisti potekli iz drugih starateljskih institucija, vojske i pravosuđa. Međutim, nakon izbora Abdulaha Gula za predsednika i ustavnih amandmana iz 2007. i 2010. godine, Erdoganova vlada je uspeła da uspostavi kontrolu nad ovom institucijom. Starateljska ovlašćenja predsednika Republike ustanovljena su Ustavom iz 1982. godine koji je na taj način odstupio od klasičnog parlamentarnog sistema uspostavljenog Ustavom iz 1961. godine.⁵⁵⁶ Njime su predsednička ovlašćenja znatno proširena i ogledala su se prevashodno u mogućnostima blokiranja zakona i imenovanja visokih zvaničnika poput sudija Ustavnog suda, rektora univerziteta, članova Visokog saveta za obrazovanje. Kao vrhovni komandant turskih oružanih snaga i predsedavajući Saveta za nacionalnu bezbednost, imao je značajna ovlašćenja u unapređenju viših oficira i sankcionisanju onih koji osporavaju kemalističke vrednosti.⁵⁵⁷ Predsednik je sve do ustavnih amandmana iz 2007. godine biran u Skupštini dvotrećinskom većinom na jedan sedmogodišnji mandat.⁵⁵⁸ Iako biran u Skupštini, predsednik joj nije bio politički odgovoran u čemu se jasno vidi starateljski karakter ove institucije. To je okončano uvođenjem neposrednih izbora pomenutim amandmanima iz 2007. godine. Izbori su omogućili da umesto dotadašnje prakse indirektnog izbora proverenih i kemalistički orijentisanih kandidata, za formalno najvišu funkciju bude izabran kandidat vladajuće partije. Predviđeno je skraćivanje mandata na pet godina sa mogućnošću

⁵⁵⁵ Prema: Vedran Zlatić, „Republika Turska u svetlu rezultata referenduma od 16. IV. 2017. g. – povratak u prošlost stopama „izabranog sultana““, str. 961.

⁵⁵⁶ Ergun Özbudun, *The constitutional system of Turkey: 1876 to the present*, p. 95.

⁵⁵⁷ Hakan M. Yavuz, *Secularism and Muslim Democracy in Turkey*, p. 243.

⁵⁵⁸ Живојин Ђурић и Владимир Ајзенхамер, „Политички систем Турске на размеђу кемализма и исламизма“, стр. 448.

jednog reizbora. Sistem se približio polupredsedničkom modelu sa jasnom tendencijom dalje evolucije ka predsedničkom sistemu.⁵⁵⁹

Kemalistički establišment je pored navedenih institucija obuhvatao i istaknute medije, birokratiju, akademsku zajednicu, poslovne krugove. Svi oni su dali značajan doprinos očuvanju tutorskog sistema podržavajući akcije vojno-pravosudnih centara moći. Iz tog razloga je vlada pokušavala da kroz svoj reformski program neutrališe njihov uticaj. U tom kontekstu je posebno indikativan slučaj medijskih sloboda. Turski mediji su pre 2002. godine otvoreno kritikovali i rasvetljavali navode o korupcionaškim skandalima. Pod takvim pritiskom su pale vlade Mesuta Jilmaza i Tansu Čiler. Dolaskom AKP-a na vlast takva situacija je postepeno počela da se menja. Restriktivnim zakonodavstvom o medijima sužene su slobode izražavanja. Erdoganova vlada je vremenom uspeła da stavi pod svoju kontrolu većinu respektabilnih medijskih kuća u Turskoj.⁵⁶⁰

Dakle, u svojim nastojanjima da razvlasti starateljske institucije, vlada se uglavnom služila „bezbolnim sredstvima“ pravne reforme, motivisane evrointegracionim stremljenjima. Vlada je uspeła da izvede „kontrarevoluciju“ pozivajući se upravo na demokratske vrednosti, na koje su se, barem deklarativno, pozivale i kemalističke elite. To je u velikoj meri olakšalo posao vlastima. S tim u vezi, Spasojević ocenjuje „da je na određeni način turska vojska, između svega navedenog, takođe i žrtva sopstvenih dostignuća. Njena višedecenijska dominacija u unutrašnjopolitičkom životu zemlje postala je teret za ostvarenje upravo onih težnji i ciljeva koje je sama postavila“.⁵⁶¹ Pomenutim ustavnim amandmanima vlada je svoju misiju razbijanja kemalističkih bastiona dovela do samog kraja. Reforme u domenu pravosuđa bile se u velikoj meri usmerene na dodatno razbijanje armijskih privilegija i imuniteta. Nadležnosti vojnih sudova su ograničene i u velikoj meri prebačene na civilne sudove koji su dobili mogućnost da sude vojnim licima za ugrožavanje ustavnog poretka.⁵⁶² Ostvarujući civilno-vojnu ravnotežu, vlada je umesto daljih iskoraka na polju demokratskog razvoja počela da koristi metode i strategiju svojih dojučerašnjih suparnika.

⁵⁵⁹ Ergun Özbudun, *The constitutional system of Turkey: 1876 to the present*, p. 95.

⁵⁶⁰ Soner Cagaptay, *The New Sultan : Erdogan and the Crisis of Modern Turkey*, London and New York: I.B. Tauris, 2017, p. 123.

⁵⁶¹ Душан Спасојевић, „Улога војске у Турској кроз историју и данас: Да ли су цамије постале касарне, минарети бајонети, а верници војници Реџепа Тајипа Ердогана?“, стр. 44.

⁵⁶² Ergun Özbudun, „AKP at the Crossroads: Erdoğan's Majoritarian Drift“, p. 156.

U tom smislu, vladavina Erdoganovog AKP-a pokazuje značajan kontinuitet sa kemalističkim režimom. Demokratizacija je bila parola pod kojom je vlada sprovodila konsolidaciju svoje vlasti neutrališući starateljske institucije. Saglasno tome, Kejman i Gumušču iskustvo osvajanja vlasti AKP-a nazivaju „instrumentalizacijom demokratije“.⁵⁶³ Nakon obračuna sa kemalističkim elitama, Erdogan je započeo fazu jačanja lične vlasti obračunavajući se sa političkim rivalima i potencijalnim protivnicima u sopstvenim redovima. Oni su usvojili kemalističku organsku viziju društva koja odbacuje individualizam i pluralizam, što je uveliko determinisalo razvoj demokratije u narednim godinama. Umesto kemalističkog modela sekularnog i modernog građanina, AKP je postavio svoj sunitski model. Mesto sekularno-kemalističke elite zauzela je nova elita utemeljena u alternativnoj, islamskoj tradiciji. Dalje, demontiranje pravosudnih starateljskih ingerencija nije značilo stvaranje nezavisnog, već poslušnog pravosuđa. S tim da je za razliku od kemalističkog establišmenta AKP svoj program sprovodio pozivajući se na izborne rezultate, a ne na predodređenu ulogu zasnovanu na posedovanju specifičnih znanja.⁵⁶⁴ Iako su se razbijanjem starateljskih enklava stekli uslovi za eventualnu konsolidaciju demokratije, do toga nije došlo. Umesto starateljskog modela, turska demokratija evoluirala je u delegativni obrazac sa sve izraženijim autoritarnim tendencijama. Kako je delegativna demokratija vezana za predsedničke sisteme, tako se njegovo uvođenje 2017. godine u izvesnoj meri može posmatrati kao formalizacija ovog defektnog modela u turskom slučaju.

Gulen: Erdoganov saveznik ili protivnik kemalizma?

Uspom AKP-a i promocija islamističke agende na uštrb kemalističkih tekovina Turske iziskuje uvid u delovanje pokreta Hizmet na čelu sa uticajnim imamom Fetulahom Gulenom. U pitanju je jedna od najuticajnijih organizacija u Turskoj koja je uspela da svoju mrežu aktivnosti proširi izvan granica Turske. Gulenov uspon može se pratiti nakon puča iz 1980. godine kao deo politike tursko-islamske sinteze. Podržavajući novoproklamovanu ideološku orijentaciju, Gulen je uspeo da proširi svoj uticaj i razvije široku mrežu, aktivnu u različitim sektorima od trgovine, finansija, medija do obrazovanja. U periodu nakon „postmodernog

⁵⁶³ E. Fuat Keyman, Şebnem Gümüştü, *Democracy, Identity and Foreign Policy in Turkey: Hegemony Through Transformation*, p. 44.

⁵⁶⁴ Isto, pp. 44–53.

puča“ 1997. godine, vojska je postala svesna opasnosti i uticaja ovog pokreta čijem je usponu i razvoju i sama doprinela.⁵⁶⁵ Iako su delovanje i ustrojstvo ovog pokreta i dalje obavijeni određenim velom misterije, činjenica je da je u saradnji sa AKP-om ova organizacija uspjela da u značajnoj meri redefiniše društveno-politički ambijent u Turskoj, infiltrirajući se u gotovo sve pore društva i u najvažnije državne institucije. Tako je postala pretnja ne samo po očuvanje kemalističkog karaktera države, već i po samu Erdoganovu vlast.

Kao što je ranije i istaknuto, Gulenov pokret ne treba poistovećivati sa islamističkim pokretom predvođenim Nedžmetinom Erbakanom. Reč je o dve različite tradicije unutar turskog islama. Gulenov pokret je proizašao iz pominjanog Nur pokreta Said Nursija, dok Erbakanovi islamisti, iz kojih je iznikao AKP, pripadaju nakšibendijskom tarikatu. Redžep Dogan (Recep Dogan) sumira razlike između dva pokreta nazivajući Erbakanov pokret predstavnikom političkog islama nasuprot građanskom islamu čiji je reprezent Gulenov pokret. Dakle, za razliku od političkog islama, građanski se ne bavi direktno politikom. Svoje aktivnosti i politički uticaj ostvaruje na suptilniji način infiltrirajući svoje pristalice u institucije sistema. Pokret se usredsređuje na usluge, formirajući sopstvene obrazovne, zdravstvene i medijske kuće preko kojih na duže staze ostvaruje uticaj. Dakle, njegova vizija islama počiva na temeljima koje je postavio Said Nursi. Oni se trude da pomire islam i modernost.⁵⁶⁶ Obrazovanje postaje instrument preko kojeg šire svoje ideje, ističući da su vera i nauka kompatibilni. Poseban naglasak stavljaju na toleranciju i neophodnost slobodne participacije različitih religijskih pogleda. Kako to Hakan Javuz primećuje, „ciljevi prosvetiteljstva (tj. napredak, tolerancija i nauka) izraženi su i promovisani u islamskoj terminologiji unutar posebnog turskog društveno-istorijskog konteksta“.⁵⁶⁷

Ranije je istaknuto da je Gulen predstavnik etatističkog islama, odnosno državno sponzorisane verzije islama (tursko-islamske sinteze) kao ideološke podloge za postizanje nacionalnog jedinstva. Otuda je i njegovo učenje prožeto značajnom dozom turskog nacionalizma, što je posebno vidljivo u Gulenovoj percepciji kurdskega problema. Za razliku

⁵⁶⁵ Videti u: Mehtap Söyler, *The Turkish Deep State: State Consolidation, Civil-Military Relations and Democracy*, p. 171.

⁵⁶⁶ Recep Dogan, *Political Islamists in Turkey and the Gülen Movement*, Cham: Palgrave Macmillan, 2020, pp. 53–54.

⁵⁶⁷ M. Hakan Yavuz, *Toward an Islamic Enlightenment: The Gülen Movement*, Oxford and New York: Oxford University Press, 2013, p. 153.

od onih islamista koji pokazuju znatno veći stepen razumevanja za problem na jugoistoku zemlje, Gulen je prilično sumnjičav po pitanju bilo kakvih ustupaka i priznanja kurdske stvarnosti. Osvrćući se na izjavu tadašnjeg predsednika Demirela o priznanju kurdske stvarnosti, Gulen je u jednom od svojih tekstova u *Zamanu* (*Zaman*) istakao da je takvo priznanje pretnja državnom jedinstvu. Iako se poput ostalih islamista zalagao za rešavanje kurdskeg problema kroz islam, njegov pristup je u velikoj meri bio obojen turskim nacionalizmom.⁵⁶⁸

Gulenovo učenje karakteriše zalaganje za modernizovanu verziju islama, prilagođenu savremenim trendovima. Dakle, „anadolski islam“, kako je sam Gulen nazivao ovu (svoju) interpretaciju islama, nastojao je da pomiri islam i modernost, a samim tim islam i demokratiju navodeći da islam uopšte ne podržava bilo kakav oblik autoritarne vlasti.⁵⁶⁹ Razvijajući se unutar kemalističkog poretka, Gulenov pokret je apsorbovao kemalističku posvećenost modernističkim tendencijama. U tom pogledu je posebno indikativna privrženost naučno-tehnološkom razvoju i kapitalističkim, tržišnim načelima uz istovremenu promociju tradicionalnih vrednosti. Otuda ne čude kvalifikacije pokreta kao varijante „islamskog kalvinizma“.⁵⁷⁰

Cilj ovog pokreta bilo je postizanje ravnoteže između modernog i tradicionalnog. Drugim rečima, postizanje napretka uz istovremeno očuvanje islamskih vrednosti kao temeljnih vrednosno-identitetskih markera. Glavna prepreka za ostvarenje tog cilja bili su sekularističko-kemalistički bastioni. Kako je i novoosnovani AKP imao slične ciljeve redefinicije sekularne države i uklanjanja ograničenja za slobodno upražnjavanje vere, tako je došlo do logičnog približavanja ove dve grupacije. Uprkos različitim idejnim korenima zajednički neprijatelj ujedinio je guleniste i AKP. Ovaj savez je ojačao i jedne i druge. Gulenisti su preko medija pod svojom kontrolom (kao što je list *Zaman*) podupirali nove vlasti. S druge strane, eliminisanjem tvrdokornih sekularista iz državne administracije, AKP je omogućio infiltraciju gulenista u najvažnije institucije, od sektora bezbednosti do pravosuđa. Saradnja dve grupe, samim tim, predstavlja strateški savez usmeren protiv moćnih kemalističkih veto igrača. U prvoj fazi trebalo je preživeti napade kemalista koji su imali

⁵⁶⁸ Navedeno prema: Christopher Houston, *Islam, Kurds and the Turkish Nation State*, pp. 154–155.

⁵⁶⁹ Prema: Recep Dogan, *Political Islamists in Turkey and the Gülen Movement*, pp. 52, 219.

⁵⁷⁰ Prema: Миша Ђурковић, „Фетулах Гјулен и џемат Хизмет“, стр. 74, 65 (citat).

za cilj njihovu eliminaciju. Nakon što su takvi pokušaji kemalističkih bastiona u vojsci i pravosuđu propali, AKP i gulenisti su zajedničkim snagama pokrenuli akciju razvlašćivanja kemalista. Vrhunac njihove saradnje bili su slučajevi Ergenekon i Malj kojima je neutralisan uticaj „kemalističkih čuvara“. Međutim, neutralizacija kemalističkih enklava bila je prva faza borbe za prevlast. Razgradnjom kemalističkih sfera uticaja otvoren je front za odsutnu bitku između dojučerašnjih saveznika.⁵⁷¹

Iako su se naznake sukoba između vlade i gulenista mogle primećivati ranije, otvoreni rat ozvaničen je korupcionaškom aferom iz decembra 2013. godine. Reč je o velikoj policijskoj akciji istrage za korupciju u koju su bili umešani neki od visokopozicioniranih članova AKP-a, ministri, kao i sin Redžepa Tajipa Erdogana. Erdogan je akciju okarakterisao kao pravosudni udar koji je predvodio Gulen preko svojih pristalica infiltriranih u bezbednosni i pravosudni aparat. Zato je ubrzo pokrenuo akciju čišćenja državne administracije od takozvanih „gulenista“. Zatvaranje ustanova, smenjivanje i hapšenje osumnjičenih da pripadaju Gulenovoj mreži postali su glavne metode AKP-a u ovom sukobu. Kulminaciju ovog „rata“ predstavlja neuspeli pokušaj puča 2016. godine koji je označio definitivnu pobedu Redžepa Tajipa Erdogana.⁵⁷²

CHP nakon 2002: između kemalističkog nasleđa i potrebe prilagođavanja

Uspeh CHP-a na izborima 2002. godine bio je više posledica drastičnog pada popularnosti stranaka koje su sačinjavale vladajuću većinu prethodnih godina nego suštinskih promena unutar stranke. Ni unutrašnja struktura ni ideološke pozicije nisu ulivale puno poverenja u mogućnost adaptacije stranke savremenim trendovima u zemlji i svetu. U prvom redu, stranka je bila strogo hijerarhijski ustrojena sa vidljivim nedostacima unutarpartijske demokratije. Ovakvo stanje je formalizovano stranačkim statutom koji je omogućio lideru da kontroliše imenovanja partijskih delegata koji učestvuju u njegovom (re)izboru. To je stvorilo oligarhijski ambijent unutar CHP-a na čelu sa Bajkalom kao neprikosnovanim liderom. Prema tome, politiku i ideologiju stranke definisala je mala grupa političara odanih pre svega Denizu Bajkalu.⁵⁷³

⁵⁷¹ Recep Dogan, *Political Islamists in Turkey and the Gülen Movement*, pp. 58, 64.

⁵⁷² Birol A. Yeşilada, "The AKP, religion, and political values in contemporary Turkey: implications for the future of democracy", p. 602.

⁵⁷³ Aydın Cingi, *CHP: A Party on the Road to Social Democracy*, Friedrich Ebert

Programska rešenja otuda nisu bila proizvod unutarpartijske debate već uskog kruga ljudi na čelu sa Bajkalom. Usvojivši takav, autoritarni pristup i rigidne sekularističko-nacionalističke pozicije, stranka nije pokazivala nikakvu fleksibilnost, neophodnu za uspešno suprotstavljanje AKP mašineriji. Nasuprot tome, AKP je demonstrirao izražen pragmatizam pozivajući se na demokratizaciju pri ispunjavanju svojih planova razvlašćivanja starateljskih institucija i redefinicije kemalističkog laicizma/sekularizma. Strategija CHP-a je bila prilično monolitna i zastarela. Igrajući na sentiment straha kod svog biračkog tela, delovanje stranke se svelo na kritike antikemalističkih aktivnosti vlade, posebno u pogledu ugroženosti sekularnih temelja države.⁵⁷⁴ Pritom, treba podsetiti da je CHP zadržao tvrde kemalističko-sekularističke stavove povodom osetljivih pitanja verskih sloboda.⁵⁷⁵ Usled toga, stranka nije uspevala da proširi svoju biračku bazu, ostajući vezana za svoja tradicionalna uporišta na zapadu Turske, u priobalnim oblastima Egeja i Mediterana, među alevitima, sekularno orijentisanim, situiranijim i obrazovanim stanovništvom.⁵⁷⁶ Time se zadržavala i predstava o CHP-u kao elitističkoj partiji.⁵⁷⁷

Uz pomenute starateljske institucije, CHP se može označiti kao jedan od ključnih pripadnika republikanskih elita, odnosno jedan od bastiona kemalističkog poretka. Upravo je to i davalo CHP-u veliki politički uticaj, koji je čak prevazilazio realnu moć stranke zasnovanu na parlamentarnoj zastupljenosti. Kada se na Ustavnom sudu 2007. godine razmatrala mogućnost zatvaranja AKP-a, vođstvo CHP-a je dalo prećutnu podršku inicijativi o zatvaranju koju je pokrenuo državni tužilac. Samim tim, ovakvo delovanje glavne opozicione stranke nije doprinosilo demokratskoj konsolidaciji.⁵⁷⁸ Podržavajući akcije staratelja, suprotne

Stiftung, 2011, pp. 5, 6. Dostupno na: <https://library.fes.de/pdf-files/id/ipa/08193.pdf>. Pristupljeno: 13. 4. 2024.

⁵⁷⁴ Sinan Ciddi, *Kemalism in Turkish Politics: The Republican People's Party, Secularism and nationalism*, pp. 146, 97.

⁵⁷⁵ U tom pogledu se kao goruće pitanje izdvajalo nošenje hidžaba. Videti o tome u: Sinan Ciddi and Berk Esen, "Turkey's Republican People's Party: Politics of Opposition under a Dominant Party System", *Turkish Studies*, 15,3, 2014, p. 422.

⁵⁷⁶ Aydin Cingi, *CHP: A Party on the Road to Social Democracy*, p. 4; Sinan Ciddi and Berk Esen, "Turkey's Republican People's Party: Politics of Opposition under a Dominant Party System", *Turkish Studies*, 15,3, 2014, p. 422.

⁵⁷⁷ Videti više: Sinan Ciddi, *Kemalism in Turkish Politics: The Republican People's Party, Secularism and nationalism*.

⁵⁷⁸ Prema: Sinan Ciddi and Berk Esen, "Turkey's Republican People's Party: Politics of Opposition under a Dominant Party System", p. 422.

izbornoj volji turskih građana, stranka je pod Bajkalovim vođstvom faktički doprinosila očuvanju tutorskih akreditiva vojske, pravosuđa i predsedništva. U krajnjoj liniji, žrtva ovakve politike nije bila samo demokratija, već i kemalizam čiji su fundamentalni principi sekularizma i nacionalizma sve više tumačeni u formama koje je zastupao AKP.

Svojim beskompromisnim stavom CHP je, zajedno sa ostalim kemalističkim bastionima, polarizovao društveno-političku scenu. Zasnivajući svoju politiku na sekularno-islamističkoj dihotomiji, stranka je sužavala mogućnost svoga približavanja konzervativnijem anadolskom stanovništvu. O tome svedoči istraživanje prema kojem se biračko telo CHP-a sastoji od nepraktikujućih muslimana uplašeni za očuvanje kemalističkih, sekularnih reformi.⁵⁷⁹ Ideološka rigidnost stranke nije primetna samo po pitanju sekularizma. Nacionalizam je podjednako važna oblast partijskog programa. Kroz čvrste nacionalističke pozicije treba sagledavati odnos stranke prema kurdskom pitanju i evropskim integracijama. Kako je AKP zauzeo mesto predvodnika evrointegracionih tokova, CHP je u svojoj nacionalističkoj opredeljenosti počeo da iskazuje izolacionističke tendencije. S obzirom da je Erdoganova vlada u prvim godinama uspešno ispunjavala zadatke na evropskom putu, tako se CHP ustremio na kritikovanje date politike ističući da vlada prihvatanjem podređene uloge u pregovorima sa EU svesno žrtvuje suverenitet. Evroskepticizam Bajkalovog CHP-a zapravo govori o konfuziji u kojoj se stranka nalazila u periodu nakon 2002. godine, nemoćna da adekvatno parira AKP-u.⁵⁸⁰

Posledica takve politike bili su česti unutarstranački sukobi. Međutim, postavljajući i kontrolišući najviše ešalone stranke, Bajkal je čvrsto držao lidersko mesto. Pitanje je i da li bi otišao sa čelne pozicije da u javnost nije procureo njegov privatan video snimak 2010. godine. Pod pritiskom javnosti, Bajkal se povukao sa čela stranke otvarajući prostor za programske i političke promene unutar CHP-a. Za novog lidera izabran je Kemal Kiličdaroglu (Kemal Kılıçdaroğlu), kandidat za gradonačelnika Istanbula na lokalnim izborima 2009. godine. Kiličdaroglu je po preuzimanju funkcije stranačkog šefa krenuo u rešavanje gorućih

⁵⁷⁹ Michelangelo Guida and Tülin Tuna, 2009, navedeno prema: Toni Alaranta, *Contemporary Kemalism: From Universal Secular-Humanism to Extreme Turkish Nationalism*, p. 139.

⁵⁸⁰ Aydin Cingi, *CHP: A Party on the Road to Social Democracy*, p. 10; Videti više u: Osman Sabri Kiratli, "European integration policy in Turkey: a comparison of the Republican People's Party (CHP) and the Nationalist Movement Party (MHP), 1965–2011", *Southeast European and Black Sea Studies*, 15,3, 2015, pp. 261–279.

problema sa kojima se CHP suočavao, u prvom redu sa problemima organizacionog karaktera i ideološke krize. On je nastojao da ublaži nacionalističko-sekularnu retoriku svog prethodnika kako bi privukao šire segmente društva. To se prvenstveno odnosilo na zauzimanje umerenijih stavova po pitanju nošenja hidžaba i rešavanja kurdskeg problema. Kada je reč o kurdskom pitanju, novo rukovodstvo je smatralo da se to pitanje mora rešavati kao deo procesa demokratizacije. Isticana je potreba pomirenja i u tu svrhu neophodnost unapređivanja kulturnih prava Kurda i formiranje posebne komisije koja bi istraživala sumnjiva ubistva i aktivnosti u jugoistočnom delu zemlje tokom devedesetih.⁵⁸¹ Takođe, novo rukovodstvo je nastojalo da pozicionira stranku na moderna proevropska i socijaldemokratska stanovišta promovisanjem demokratije, socijalne države i ekonomskog razvoja.⁵⁸² Čak je i program „Promena za savremenu Tursku“, donet za vreme Bajkalovog predsedavanja strankom 2008. godine, barem deklarativno, bio izraz istih tendencija.⁵⁸³

Kiličdaroglu se znatno razlikuje od Deniza Bajkala koji bi se, uprkos svojim pokušajima da unese neke idejne inovacije u program stranke, mogao okarakterisati kao konzervativni kemalista. Nasuprot tome, Kiličdaroglu je pokušao da redefiniše ideološki okvir stranke u skladu sa postojećim konstelacijama u društvu.⁵⁸⁴ Izborni program stranke iz 2018. godine je izraz upravo takvih težnji. U njemu se kemalistički principi tumače u skladu sa socijaldemokratskom paradigmom. Primera radi, etatizam se povezuje sa socijalnom pravdom. Naglašava se građansko viđenje nacionalizma koje bi trebalo da pomiri kulturne različitosti unutar turskog društva. Programska pomeranja posebno su uočljiva po pitanju sekularizma koji se interpretira u pravcu zaštite slobode verovanja, odnosno kroz već pomenuto ublažavanje tradicionalnih laicističkih pozicija CHP-a.⁵⁸⁵

Bili su ovo pokušaji da se politika i ideologija stranke redefinišu u skladu sa izmenjenim okolnostima u cilju izborne konkurentnosti. Međutim, pokušaji da se pridobiju novi segmenti biračkog tela nosili su

⁵⁸¹ Prema: Sinan Ciddi and Berk Esen, “Turkey’s Republican People’s Party: Politics of Opposition under a Dominant Party System”, pp. 423–424.

⁵⁸² Murat Somer, “Moderation of religious and secular politics, a country’s “centre” and democratization”, p. 260.

⁵⁸³ Aydin Cingi, *CHP: A Party on the Road to Social Democracy*, p. 5.

⁵⁸⁴ M. Hakan Yavuz and Ahmet Erdi Öztürk, *Kemal Kılıçdaroğlu and the New Republican People’s Party in Turkey*, Cham: Palgrave Macmillan, 2023, pp. 71, 119.

⁵⁸⁵ Prema: Isto, p. 119.

rizik gubljenja tradicionalnih, sekularnih i nacionalističkih uporišta.⁵⁸⁶ Otuda je stranka bila pred stalnim izazovima društvene polarizacije. Ukratko rečeno, CHP je pokušavao da pronađe ravnotežu između svog temeljnog, kemalističkog identiteta i savremenog društvenog konteksta. Analizirajući Kiličdarogluova nastojanja da modernizuje stranku, slično zapažanje iznose Javuz i Ozturk (Ahmet Erdi Öztürk) ističući da reformske tendencije iziskuju „pronalaženje ravnoteže između očuvanja identiteta stranke i zalaganja za promene unutar ograničenja koja nameću istorijski kontekst i trenutne društveno-političke realnosti“.⁵⁸⁷ Trebalo je definisati politike kojima bi se doprlo do konzervativnog, verski orijentisanog stanovništva i kurdske populacije, a da se istovremeno ne ugroze kemalistički ideološki temelji. Međutim, u ovom traganju stranka nije uspjela da razvije zaokružen i koherentan program. Ideološke korekcije nisu delovale dovoljno uverljivo onim segmentima stanovništva koje je trebalo pridobiti. Samim tim, imajući u vidu sve slabosti CHP-a, Erdoganov AKP je lako uspevao da ubedi većinu stanovništva u svoju ekskluzivnu sposobnost da obezbedi stabilnost i zaštitu verske slobode.⁵⁸⁸

Kemalizam u eri Redžepa Tajipa Erdogana

a) Sekularizam između kemalizma, islamizma i demokratije

Dolazak AKP-a na vlast 2002. godine predstavlja bez ikakve sumnje prekretnicu u daljem razvoju turskog političkog sistema, društva i samog kemalizma. U tom procesu AKP nije bio nikakav inovator, budući da su ideje o redefiniciji političkog sistema i njegovom prilagođavanju stvarnim odnosima u turskom društvu već postojale. Mnoge od tih ideja su zastupale partije desnog centra. Na AKP je posebno uticala Ozalova Otadžbinska partija. Značajan broj ideja koje će Erdogan promovisati i implementirati svojevremeno je artikulisao Turgut Ozal, poput ideje o prelasku na predsednički sistem.⁵⁸⁹ Razlika je bila u tome što je Erdogan

⁵⁸⁶ Dušan Čorbić, „Razvoj Republikanske narodne partije (CHP) i njena uloga u stvaranju Republike Turske“, str. 159.

⁵⁸⁷ M. Hakan Yavuz and Ahmet Erdi Öztürk, *Kemal Kılıçdaroğlu and the New Republican People's Party in Turkey*, p. 8.

⁵⁸⁸ Yeşim Arat and Şevket Pamuk, *Turkey between Democracy and Authoritarianism*, p. 271.

⁵⁸⁹ O razvoju ideje o prelasku na predsednički sistem u Turskoj videti više u: Battal Yilmaz, *The Presidential System in Turkey: Opportunities and Obstacles*, Cham: Palgrave Macmillan, 2018.

nakon razvlašćivanja kemalističkih enklava imao otvoren prostor da to i sprovede. Takođe, izborni rezultati davali su mu legitimitet da pokrene proces redefinicije nekada svetih kemalističkih principa.

Kemalizam se nakon uvođenja višestranačja nalazio u konstantnim izazovima koji su nitalagali njegovu redefiniciju. U okolnostima dominacije stranaka desnog centra i jačanja islamizma, kemalisti su morali da traže formule putem kojih bi bili konkurentni ovim strankama. Dva principa koja su bila najotpornija na sve ove promene su sekularizam i nacionalizam. Oni su povezani u jedinstvenoj ideji o sekularnom turskom nacionalizmu koju je zastupao čitav niz institucija i udruženja koje se mogu okarakterisati kao republikanske elite. Sledeći tipologiju Sinana Džidija, možemo ih podeliti u zvanične predstavnike kemalizma i na one koji dolaze iz organizacija civilnog društva. Zvanični predstavnici kemalizma su pomenute institucije koje su učestvovalе u definisanju i redefinisanoju kemalističke ideologije, u prvom redu vojska, CHP, pravosuđe. U drugoj grupi su organizacije posvećene odbrani i širenju Atatürkovih principa kao što su „Društvo ataturkističke misli“ (Atatürkçü Düşünce Derneği), „Udruženje za podršku savremenom životu“ (Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği), „Nacionalni centar“ (Milli Merkez). Otuda se sadržina kemalizma, odnosno tumačenje kemalističkih principa može razlikovati zavisno od konzervativnijih ili umerenijih pozicija kemalista. Ono što im je nesumnjivo zajedničko to je prepoznatljiv diskurs o ugroženosti kemalističke republike, bilo od islamističke, kurdske ili neke druge opasnosti.⁵⁹⁰ Ovaj rad se fokusira na onom viđenju kemalizma koje su zastupali „zvanični“ predstavnici, odnosno bastioni kemalizma.

Kemalizam je i nakon 2002. godine najvećim delom zadržao sekularno-nacionalistička obeležja i diskurs karakterističan za hladnoratovske pozicije. Međutim, vrtoglavi uspon AKP-a i razvoj događaja usmeravan od strane ove partije nametao je preispitivanje fundamentalnih kemalističkih načela. U prvom redu se to odnosilo na principe sekularizma i nacionalizma. Vladajući AKP je bio istrajan u nameri da redefiniše asertivnu prirodu turskog sekularizma oličenu u strogoj državnoj kontroli i ograničenju javne vidljivosti religije, odnosno nastojanju da se ona svede na domen savesti pojedinca. Ova stranka je zagovarala pasivni model sekularizma koji podrazumeva neutralnost države prema različitim verama, a samim tim i odsustvo bilo kakvih ograničenja javnoj vidljivosti religije. Ovakvo poimanje sekularizma nije svojstveno samo AKP-u. Videli smo da su u prošlosti i druge partije, poput Demokratske

⁵⁹⁰ Sinan Ciddi, “Kemalist advocacy in a post-Kemalist era?”, pp. 20–21, 27–28.

i Otadžbinske partije, zastupale slična gledišta o potrebi redefinicije sekularizma u ovom pravcu. U tom pogledu se kao preteča AKP-ovog pristupa posebno ističe Otadžbinska partija pod vođstvom Turguta Ozala. Ovi pokušaji da se unesu korekcije u izvorni oblik turskog sekularizma (*Laiklik*) nailazili su na žestok otpor kemalističke elite u armiji, pravosuđu, CHP, medijima (grupa Doğan, listovi poput *Milliyet* i *Hürriyet*) i poslovnim krugovima (Udruženje turskih industrijalaca i biznismena – TÜSİAD). Nepokolebljiv branilac asertivnog sekularizma nakon 2002. godine bio je predsednik Ahmet Nedždet Sezer. On je u domenima svojih ustavnih ovlašćenja često istupao pozivajući se na zaštitu sekularnog karaktera države posmatrane kroz prizmu asertivnog sekularizma. Slično tome, Ustavni sud je u svojim tumačenjima uporno naglašavao asertivnu prirodu turskog sekularizma i neophodnost odvajanja vere od svetovnih poslova – društva, prosvete, zakona, pravila oblačenja i sl. Rigidnost ovakvog poimanja pravdana je specifičnom prirodom samog islama, kao sveobuhvatne i politički angažovane religije. Asertivan pristup je samim tim imao za cilj reformu islama kroz njegovo svođenje u granice lične savesti i sprečavanje zadiranja vere u uređivanje društvenih odnosa i života. Jednom rečju, pokušaj modernizacije islama kao neophodan uslov kemalističkog projekta društvene modernizacije.⁵⁹¹

S druge strane, AKP je isticao neophodnost redefinicije kao odgovor na promenjene društveno-političke okolnosti i suštinske karakteristike turskog društva. Najaktivniji zagovornik takve promene bio je Bulent Arinč, predsednik Velike narodne skupštine i jedan od osnivača stranke. Prema njegovom mišljenju, rigidno tumačenje proizvodi podele i sukobe pa je reinterpretacija neophodna za postizanje društvenog mira. Samim tim, Arinč je isticao da bi nova interpretacija sekularizma trebala da počiva na individualnim slobodama.⁵⁹² Glavna polja na koja se ova debata reflektovala bila su pitanja imam-hatip škola i nošenje hidžaba (marama). Ove škole, prvobitno osnovane za edukaciju budućih imama, tokom vremena su se pretvorile u redovne javne škole veoma popularne među konzervativnim krugovima. Vremenom su polaznici ovih škola prestali da svoju budućnost vežu isključivo za versku službu upisujući

⁵⁹¹ Prema: Ahmet T. Kuru, *Secularism and State Policies toward Religion: The United States, France, and Turkey*, pp. 169–176; William Hale and Ergun Özbudun, *Islamism, Democracy and Liberalism in Turkey: The Case of the AKP*, London and New York: Routledge, 2010, p. 22.

⁵⁹² Prema: Ahmet T. Kuru, *Secularism and State Policies toward Religion: The United States, France, and Turkey*, p. 179.

nakon maturiranja različite fakultete, posebno iz oblasti društvenih nauka.⁵⁹³ To je bio alarm za kemaliste koji su u popularnosti ovih škola videli narušavanje principa sekularizma, pa su nastojali da ograniče njihovo delovanje. Kada je Erdoganova vlada 2004. godine pokušala da unapredi status polaznika imam-hatip škola, usvajanjem zakona kojim su njihovim učenicima date jednake mogućnosti prilikom upisa fakulteta kao i učenicima ostalih srednjih škola, kemalisti su žustro reagovali. Tim povodom, predsednik Sezer je stavio veto na ovaj zakon pozivajući se upravo na asertivno viđenje sekularizma kao osnove turske modernizacije zasnovane na temeljima nauke.⁵⁹⁴

Kritike o nedemokratskom karakteru asertivnog pristupa našle su svoje mesto u kontraverznom pitanju zabrane nošenja hidžaba u javnim ustanovama. Kemalistički sekularisti su hidžab videli kao prepreku emancipaciji žena kao važnom delu kemalističkog projekta modernizacije. Zanimljivo da su obe strane svoje stavove u vezi sa zabranom branili pozivanjem na slobode. Jedni su se pozivali na oslobođenje žena od vekovnog ugnjetavanja zastarelim verskim i tradicionalnim normama i običajima, a drugi na slobodu izbora. Jedni su govorili jezikom negativnih, a drugi jezikom pozitivnih sloboda. Kao što je u prethodnom delu rada istaknuto, ovo pitanje je dostiglo tačku ključanja izborom za predsednika Abdulaha Gula čija je supruga nosila hidžab. Za kemaliste je to bio direktan udar na princip sekularizma.⁵⁹⁵ Tako su se pitanja imam-hatip škola i nošenja hidžaba pretvorili u ogorčenu borbu između pristalica dva viđenja sekularizma, odnosno u borbu za očuvanje kemalističkog principa laiklik-a.

Nakon uspešne borbe i razvlašćivanja kemalističkih uticajnih sfera, AKP je u velikoj meri ispunio svoj plan redefinicije turskog sekularizma. Bio je to uspeh ne samo AKP-a, već i onih aktera u prošlosti poput Ozala koji su se zalagali za reinterpretaciju kemalističke verzije. Dakle, u pitanju je dugotrajan proces čije jasne obrise možemo pratiti nakon uvođenja višestranačja. Pored navedenih zabrana u sferi prosvete i nošenja hidžaba u javnim ustanovama, uklonjena su i mnoga druga ograničenja koja je propisivao kemalistički koncept. Islam je iz godine

⁵⁹³ Prema: Hakan M. Yavuz, *Secularism and Muslim Democracy in Turkey*, p. 163.

⁵⁹⁴ Videti detaljnije o odnosu vlasti prema imam-hatip školama nakon puča 1997. godine i Sezerovoj argumentaciji prilikom stavljanja veta na pomenuti zakon u: William Hale and Ergun Özbudun, *Islamism, Democracy and Liberalism in Turkey: The Case of the AKP*, pp. 69–70.

⁵⁹⁵ Hakan M. Yavuz, *Secularism and Muslim Democracy in Turkey*, p. 165.

u godinu dobijao sve veći prostor i uticaj u javnosti i u oblikovanju društvenih kretanja. Važno je navesti da se naglasak stavlja na dominantnom sunitsko-hanefijskom učenju koje ima primat u odnosu na šafijski mezheb, kojem pripada većina Kurda, i alevizam. To je posebno uočljivo u delovanju Dijaneta koji je, kako Jilmaz (İhsan Yılmaz) i Albajrak (İsmail Albayrak) primećuju, postao „ispolitizovani verski produžetak AKP-a“.⁵⁹⁶ Redefinisanu verziju sekularizma Erdogan je pokušao da predstavi kao model za druge većinski muslimanske zemlje, posebno za one na Bliskom istoku nakon Arapskog proleća. Muslimansko bratstvo u Egiptu nije pokazalo interesovanje prema toj ideji. S obzirom na sličnost istorijskog razvoja, odnosno iskustvo sličnog asertivnog modela sekularizma, islamisti u Tunisu okupljeni u En-Nahdi su već zagovarali sličnu transformaciju politike sekularizma.⁵⁹⁷

Erdoganova vlada je uspeła da ispuni svoje ciljeve pozivajući se na demokratizaciju, ali novi pristup politici sekularizma nije doneo značajna poboljšanja na planu demokratskog razvoja. Štaviše, Erdogan je nakon konsolidacije svoje vlasti preuzeo kemalističke metode kontrole i korišćenja religije za svoje političke ciljeve. Kao što je nekada koristio kemalistima kao okvir za propagiranje njihove verzije islama, tako je i sada Dijanet postao institucija u službi politike vladajuće partije. Prema tome, u odnosu Erdoganove vlade prema Dijanetu može se zapaziti institucionalni kontinuitet sa kemalističkim pristupom. Imajući sve to u vidu, a naročito izvesno favorizovanje sunitsko-hanefijskog islama na uštrb sunitsko-šafijskog i alevitskog islama, turski sekularizam se teško može okarakterisati kao pasivan model, neutralan prema svim religijskim zajednicama u državi.⁵⁹⁸

Suočeno sa takvom situacijom, bez podrške nekada moćnih bastiona kemalizma, novo rukovodstvo CHP-a bilo je primorano da prilagodi svoju ideologiju datim okolnostima. To je podrazumevalo usvajanje tolerantnijeg stava po pitanju sekularizma. Na izborima 2014. godine opozicija je kao svog predsedničkog kandidata nominovala bivšeg generalnog sekretara Organizacije islamske saradnje Ekmeleddina İhsanoğlu (Ekmeleddin İhsanoğlu), što je do pre samo par godina bilo potpuno ne-

⁵⁹⁶ İhsan Yılmaz and İsmail Albayrak, *Populist and Pro-Violence State Religion: The Diyanet's Construction of Erdoğanist Islam in Turkey*, Singapore: Palgrave Macmillan, 2022, pp. 80, 118 (citat).

⁵⁹⁷ E. Fuat Keyman, Şebnem Gümüşçü, *Democracy, Identity and Foreign Policy in Turkey: Hegemony Through Transformation*, pp. 138–139.

⁵⁹⁸ Videti više u: İhsan Yılmaz and İsmail Albayrak, *Populist and Pro-Violence State Religion: The Diyanet's Construction of Erdoğanist Islam in Turkey*.

zamislivo. Gradonačelnik Istanbula iz redova CHP-a Ekrem Imamoglu (Ekrem İmamoğlu) je u više navrata isticao svoju i religioznost svoje porodice. Sve to govori da je stranka pod vođstvom Kemala Kiličdaroglua odbacila gledišta o nošenju hidžaba kao kršenju sekularizma, korigujući tako stare asertivne, laicističke pozicije.⁵⁹⁹ Takav zaokret se sa pravom može tumačiti kao pobjeda AKP-ove vizije preoblikovanja kemalističkog karaktera turske države i društva.⁶⁰⁰ Pod tim se ne podrazumeva potpuno iskorenjivanje kemalističkih vrednosti i načela, već njihova reinterpretacija koja treba da omogući otvorenu artikulaciju temeljnih, ranije potiskivanih, islamskih elemenata turskog identiteta.

b) Kemalistički nacionalizam: izazovi islamizma i kurdskog nacionalizma

Reinterpretacija sekularizma podrazumevala je i redefiniciju sekularnog karaktera turskog nacionalizma. Promene su se odnosile na isticanje islama kao temeljne identitetske vrednosti i vezivnog tkiva za etnički heterogeno društvo. Podsećanja radi, kemalisti su homogenizaciju nacionalnog identiteta vršili na bazi pripadnosti osmansko-islamskom kulturnom prostoru, ali su kroz politiku sekularizacije nastojali da ograniče uticaj islama u javnom prostoru i u političkom odlučivanju. Međutim, od dolaska DP-a na vlast 1950. godine trajao je trend jačanja konzervativne verzije nacionalizma koja je zagovarala popuštanje tih stega i veće prisustvo islama u javnom prostoru. Korigovana verzija turskog nacionalizma bila je prirodan ishod dugogodišnje borbe konzervativnih krugova za artikulaciju turskog nacionalizma u skladu sa onim elementima na kojima je i sazdan. Institucionalna marginalizacija kemalističkih utvrđenja, otvorila je prostor za zaokruživanje dva neraskidivo povezana procesa – redefinicije kemalističkih principa sekularizma i nacionalizma.⁶⁰¹

Erdoganov pristup pitanju nacionalizma se može okarakterisati kao kombinacija islamističkih stavova negovanih unutar Partije blago-

⁵⁹⁹ Prema: Pinar Kandemir, *The JDP and Making the Post-Kemalist Secularism in Turkey*, Cham: Palgrave Macmillan, 2022, pp. 93–94.

⁶⁰⁰ Pinar Kandemir govori o dva nasleđa AKP-a koja su promenila Tursku. Pored promena na planu civilno-vojnih odnosa, ističe društvene promene posebno uočljive u drugačijem pristupu pitanju sekularizma. Videti u: Isto, p. 94.

⁶⁰¹ Videti više: Zoran Krstić i Dušan Čorbić, „Evolucija turskog nacionalizma: od kemalističkog do religijskog modela“, str. 35–44.

stanja i one verzije nacionalizma koju je zagovarao Turgut Ozal. Stoga se može reći da postoji jasan kontinuitet između politike koju je početkom devedesetih utabao i definisao Turgut Ozal i kasnije politike Erdogana i njegovog AKP-a. To se najjasnije vidi na poljima sekularizma, nacionalizma i spoljne politike. Ako je reinterpretacija sekularizma trebala da otkloni prepreke slobodnoj artikulaciji vere, redefinicija nacionalizma bila je usmerena ne samo na omogućavanje otvorenog isticanja osmansko-islamskih komponenata identiteta, već i na mnogo ozbiljniji kurdski problem. Erdogan je u islamu video zajednički imenitelj za etnički heterogenu strukturu Turske. Vođen tim krovnim, zajedničkim konceptima, on je rešenje video u postojanju nadidentiteta (turskog državljanstva) koji bi obuhvatao i prihvatao postojanje različitih etničkih identiteta. U to ime je Erdoganova vlada napravila krupne ustupke prema Kurdima, dozvolivši državnoj i privatnim televizijskim i radio stanicama emitovanje programa na kurdskom jeziku. Kemalisti su burno reagovali na ovakve poteze vlade videvši u njima opasnost po očuvanje nacionalnog jedinstva.⁶⁰²

Erdoganovi pokušaji da pronađe formulu za rešenje kurdskog problema nisu dali željene rezultate. Posmatranje kurdskog problema kao proizvoda kemalističke politike sekularizma i nacionalizma je previše pojednostavljeno. Pretpostavka da će zajednički islamski koreni turskog i kurdskog identiteta rešiti ovo pitanje relativizovali su i prenebegavali savremenu istoriju tursko-kurdskih odnosa. Iako je Erdoganova vlada napravila istorijski iskorak otpočevši pregovore sa kurdskim nacionalistima, odnosno sa uhapšenim liderom PKK-a Abdulahom Odžalanom, njihova viđenja budućeg ustrojstva turske države i nacije bila su dijametralno suprotna. Odžalan i kurdski nacionalisti odbacivali su svaku ideju jedinstvenog turskog identiteta pa makar to bio i nadidentitet kako je Erdogan predlagao. Umesto početnih, secesionističkih zahteva, oni su sada insistirali na dvonacionalnom restrukturiranju Turske. Zahtevano je priznanje kurdskih kulturnih i političkih prava, izvinjenje turske države za istorijske nepravde i obrazovanje na kurdskom jeziku. Eventualno prihvatanje takvog predloga predstavljalo bi udar na nedeljivost suvereniteta izraženog u izvornom shvatanju kemalističkog principa republikanizma.⁶⁰³

⁶⁰² William Hale and Ergun Özbudun, *Islamism, Democracy and Liberalism in Turkey: The Case of the AKP*, pp. 76–77.

⁶⁰³ Hakan M. Yavuz, *Secularism and Muslim Democracy in Turkey*, pp. 187, 190.

Različita viđenja rešenja ovog problema podrila su tursko-kurdski pregovarački proces. Regionalni razvoj situacije je dodatno zaoštrio odnose. Turska se držala po strani u sukobu sirijskih Kurda sa Islamskom državom. Kako su uspesi kurdskih boraca na severu Sirije doneli stratešku važnost kurdskom faktoru u ovoj zemlji, tako je raslo i podozrenje Ankare. Ono je bilo pojačano nezadovoljstvom turskih Kurda zbog nezainteresovanosti Turske za položaj njihovih sunarodnika iz Sirije. Situacija je kulminirala nakon izbora 2015. godine na kojima je izrazito opoziciona kurdska Narodna demokratska partija (Halkların Demokratik Partisi, HDP) preskočila visok izborni cenzus osvojivši čak 13% glasova. Rezultat je onemogućio AKP da samostalno formira vladu i sprovede svoj plan prelaska na predsednički sistem vlasti. Za ostvarenje ovih ciljeva Erdogan je ubrzo pronašao novog saveznika u ultranacionalističkom MHP-u. To je označilo promenu dotadašnje politike AKP-a intenziviranjem nacionalističkih pozicija.⁶⁰⁴ Bio je to jasan pokazatelj neuspeha Erdoganovog pristupa rešenju kurdskega problema. Ishod ovog identitetskog eksperimentisanja bio je povratak tursko-islamskoj sintezi kao osnovnoj postavci za tumačenje turskog nacionalizma. Takođe, vladine politike identiteta ukazuju na postojanje institucionalnog kontinuiteta novih vlasti sa kemalistima u pogledu državne kontrole Dijaneta i korišćenja istog za propagiranje svojih ideoloških načela. Dijanetske propovedi odražavale su zvaničnu politiku AKP-a, oscilirajući između inkluzivne verzije turskog nacionalizma u ranijoj fazi Erdoganove vlasti i tvrdog nacionalizma nakon 2015. godine.⁶⁰⁵

Pokušaj puča 2016. godine: ustoličenje „sultana“

Nakon obračuna i demontiranja sekularne duboke države, Erdogan je mogao da se posveti konsolidaciji svoje vlasti. U odsustvu uticajnih veto igrača, turski premijer je imao realnu mogućnost da ostvari san nekoliko harizmatičnih i ambicioznih lidera o prelasku na predsednički sistem. Nakon izbora iz 2015. godine kada je po prvi put izgubio većinu da samostalno formira vladu, AKP je za realizaciju svog plana morao da traži saveznika. Našao ga je u nacionalističkom MHP-u što se odrazilo

⁶⁰⁴ Yeşim Arat and Şevket Pamuk, *Turkey between Democracy and Authoritarianism*, pp. 188–189, 265.

⁶⁰⁵ Detaljnije o tome videti u: Ihsan Yilmaz and Ismail Albayrak, *Populist and Pro-Violence State Religion: The Diyanet's Construction of Erdoğanist Islam in Turkey*, pp. 131–132, 162.

i na intenziviranje nacionalističke orijentacije unutar AKP-a. Nakon što je uklonio svoje tradicionalne protivnike kemalističko-sekularne provenijencije, Erdogan se obrušio na dojučerašnje saveznike u Gulenovom pokretu i na Kurde okupljene unutar HDP-a.

Kako je pretnja uticajnih kemalista otklonjena, tako je Erdogan počeo da napušta proevropsku i demokratsku agendu kao ideološku podlogu, odnosno opravdanje za političke poteze. Nedemokratske tendencije su bile sve приметnije, a najave o prelasku na predsednički sistem pojačale su sumnje kemalističkih, demokratski orijentisanih slojeva. Slučaj istanbulskih protesta iz 2013. godine može se posmatrati kroz tu prizmu. Okupljeni građani protestovali su na istanbulskom trgu Taksim protiv samovoljne politike Erdoganove vlade izražene u pokušaju da se bez konsultacija preuredi popularni Gezi park u Istanbulu, ali i protiv drugih poteza vlasti poput pokušaja da se nametne zakon o zabrani abortusa ili da se uvedu restrikcije alkohola. Protesti su se ubrzo proširili i po drugim gradovima Turske kao bunt urbanog i sekularnog stanovništva usmeren protiv antikemalističkih i nedemokratskih mera turskog premijera. Iste godine je izbila i pomenuta „korupcionaška afera“ za čiju je organizaciju optužen pokret Fetulaha Gulena. Ova afera je bila povod za masovne čistke državnih ustanova od gulenista, čime je trebalo sprečiti ponovnu pojavu paralelnih struktura moći. Erdoganovo „stezanje obruča“ dostiglo je vrhunac nakon parlamentarnih izbora 2015. godine, na kojima AKP po prvi put od dolaska na vlast 2002. godine nije uspeo da osvoji većinu za samostalno formiranje vlade. Homogenizacija kurdskog biračkog tela oko opozicionog HDP-a, koji je privukao i neke turske opozicione glasove, definitivno je podrila tursko-kurdske odnose. Kulminaciju je predstavljalo hapšenje lidera HDP-a Selahatina Demirtaša (Selahattin Demirtaş) pod optužbom za saradnju sa PKK-om.⁶⁰⁶

Kritična tačka u Erdoganovoj borbi da zaokruži svoju vlast bio je neuspeli pokušaj puča 2016. godine. Grupa turskih oficira je u noći između 15. i 16. jula pokušala da vojnim udarom smeni tursku vladu i zbaci Erdogana sa predsedničke funkcije na koju je izabran 2014. godine. Pučisti su se nakon zauzimanja državne televizije obratili građanima optužujući aktuelnu vlast da je podrila sekularne i demokratske temelje turske države, te da upravu nad državom do daljnjeg preuzima „Mirovni savet“. Ipak, ove najave nisu ispunjene s obzirom da je u narednim

⁶⁰⁶ Владимир В. Ајзенхамер, „Односи Републике Турске и Сједињених Америчких Држава током деценије владавине Партије правде и развоја (од 2002. до 2012. године)“, стр. 336–341.

satima puč osujećen reakcijom bezbednosnih snaga (policije i delova vojske) lojalnih turskoj vladi. Takođe, na hiljade građana je izašlo na ulice turskih gradova u znak protesta, što je presudno uticalo na ishod samog puča.⁶⁰⁷ Masovan izlazak turskih građana rezultat je tehnoloških inovacija, odnosno pojave društvenih mreža koje pučisti nisu mogli da kontrolišu i pomoću kojih su demonstranti mogli da iskomuniciraju svoje akcije. Putem društvenih platformi Erdogan je uspeo da se obrati svojim pristalicama i pozove ih na otpor. Tehnološki aspekt je neizostavan faktor u razmatranju razloga neuspeha ovog puča i važna razlika u odnosu na sve prethodne vojne udare u Turskoj.⁶⁰⁸

Procenjuje se da je broj žrtava najmanje 251 stradalih, dok je preko 2 200 ljudi ranjeno.⁶⁰⁹ Erdogan je optužio Fetulaha Gulena⁶¹⁰ za inspiratora vojnog udara čijoj su mreži pučisti pripadali. Bilo je to krajnje iznenađujuće otkriće za čitavu tursku javnost imajući u vidu percepciju vojske kao tvrđave sekularizma i kemalizma koja je posebnu pažnju posvećivala proveru posvećenosti svojih članova kemalističkim vrednostima. Infiltracija gulenista se više povezivala sa policijom nego sa armijom. Upravo zato je puč i bio predmet brojnih teorija zavere.⁶¹¹ Ostalo je otvoreno pitanje u kojoj meri su negulenisti bili uključeni u organizaciju i izvođenje puča.⁶¹² Erdogan je iskoristio puč i situaciju na-

⁶⁰⁷ Prema: Isto, ctp. 346.

⁶⁰⁸ Mujeeb R. Khan, "The July 15th Coup: A Critical Institutional Framework for Analysis", In: *Turkey's July 15th Coup: What Happened and Why*, eds. M Hakan Yavuz and Bayram Balci, Salt Lake City: The University of Utah Press, 2018, p. 52.

⁶⁰⁹ Arwa Ibrahim, „Pokušaj puča u Turskoj 2016: O čemu je bio i šta se desilo od tada?“, 16. 7. 2022. Dostupno na: <https://balkans.aljazeera.net/teme/2022/7/16/pokusaj-puca-u-turskoj-2016-o-cemu-je-bio-i-sta-se-desilo-od-tada>. Pristupljeno: 20. 4. 2024.

⁶¹⁰ Država je dugo tolerisala i podupirala aktivnosti Gulenovog pokreta kao predstavnika etatističkog islama. Nakon puča iz 1997. godine dolazi do pucanja savezništva usled procene da je pokret previše ojačao. Suočen sa optužbama za kršenje sekularnog poretka, Gulen se preselio u SAD. Iako su optužbe protiv njega odbačene 2008. godine, on je ostao da živi u Pensilvaniji. Njegovo isporučivanje Turskoj predstavljalo je jedan od glavnih problema u odnosima dve države. Fetulah Gulen je umro u oktobru 2024. godine u SAD-u. Videti: Владимир В. Ајзенхамер, „Односи Републике Турске и Сједињених Америчких Држава током деценије владавине Партије правде и развоја (од 2002. до 2012. године)“, стр. 343.

⁶¹¹ Özgür Mutlu Ulus, "The Poverty of State Theory: How Marxists in Turkey Read the 15 July Coup Attempt", In: *Erdogan's 'New' Turkey Attempted Coup d'état and the Acceleration of Political Crisis*, ed. Nikos Christofis, London and New York: Routledge, 2020, p. 161.

⁶¹² Mujeeb R. Khan, "The July 15th Coup: A Critical Institutional Framework for Analysis", p. 53.

kon puča da finalizuje svoje ideje o prelasku na predsednički sistem i da potpuno očisti državne institucije od nelojalnih elemenata. U ambijentu vanrednog stanja zavedenog nakon vojnog udara, procenjuje se da su turske vlasti uhapsile, otpustile ili suspendovale preko 130 000 ljudi iz različitih institucija, od vojske do prosvetnih ustanova. Uhapšeno je ili smenjeno skoro 50 000 pripadnika bezbednosnog aparata, uključujući suspenzije za preko 140 admirala i generala.⁶¹³ Time je pripremljen teren za formalizaciju Erdoganove pobede ponovnim pokretanjem inicijative za prelazak na predsednički sistem.

Proглаšenje pobednika: prelazak na predsednički sistem

Propašću pučističkih planova Erdogan se našao u izuzetno povoljnoj poziciji, sa izglednim šansama da realizuje stari plan o prelasku na predsednički sistem. Na taj način bi ujedno finalizovao svoju višegodišnju borbu za redefiniciju kemalističkog karaktera turskog političkog sistema. Republika Turska je od uspostavljanja 1923. godine prošla dug put od skupštinskog preko parlamentarnog i polupredsedničkog do predsedničkog sistema uvedenog nakon referenduma 2017. godine. Najpre je Ustavima iz 1921. i 1924. godine uveden skupštinski sistem koji je u prvim godinama postojanja Republike bio u senci dominantne uloge Kemala Atatürka i njegovog naslednika na predsedničkoj funkciji İsmet İnönü. Ustav iz 1961. godine uveo je klasičan parlamentarni sistem, ali je doneo izlazne garancije za armiju i pravosuđe i tako posejao seme stateljstva koje će Ustavom iz 1982. godine biti konkretizovano. Premda je Ustavom iz 1982. godine potvrđen parlamentarni sistem, predsednik Republike je dobio šira ovlašćenja pa je sistem u određenoj meri podsećao na polupredsednički. Ipak, on se nije mogao kvalifikovati tako zbog odsustva direktnog izbora predsednika. Ustavnim amandmanima iz 2007. godine uvedeni su neposredni predsednički izbori čime je sistem skoro pa evoluirao u polupredsednički.⁶¹⁴

⁶¹³ Navedeno prema: Birol A. Yeşilada, "The AKP, religion, and political values in contemporary Turkey: implications for the future of democracy", p. 602.

⁶¹⁴ Prema: Милица Топаловић, „Конституционализација председничког система у Турској: Даље од демократије, ближе деспотији“, стр. 34, 38; Amandmani ipak ne predviđaju ovlašćenja predsednika da raspusti parlament što je karakteristika polupredsedničkog modela. Prema: Ergun Özbudun, *The constitutional system of Turkey: 1876 to the present*, p. 95.

Kao što je navedeno, ideja o prelasku na predsednički sistem nije potekla od Erdogana. Ovu ideju je svojevremeno zagovaralo više političara. Pristalice predsedničkog sistema tokom sedamdesetih bili su Turkešov MHP i Erbakanova Partija nacionalnog spasa.⁶¹⁵ Za vreme premijerskog, a od 1989. godine i predsedničkog mandata Turguta Ozala intenzivirana je debata o potrebi uvođenja predsedničkog sistema. Ozal je bio zagovornik prezidencijalizma kao rešenja za stalnu političku nestabilnost. Njegov naslednik na funkciji predsednika, Sulejman Demirel je takođe podržavao ovaj predlog.⁶¹⁶ U ambijentu sve učestalijih političkih kriza početkom devedesetih, ideja o prelasku na predsednički sistem je dobijala na značaju. Proširenje predsedničkih ovlašćenja Ustavom iz 1982. godine imalo je za posledicu česta sporenja između predsednika i premijera oko opsega njihovih ovlašćenja. To je posebno uočljivo u odnosima između predsednika Ozala i premijera Sulejmana Demirela. Neslaganja između predsednika Sezera i Bulenta Edževita rezultirala su političkom i ekonomskom nestabilnošću.⁶¹⁷

Pristalica predsedničkog sistema bio je i Redžep Tajip Erdogan koji je nakon dolaska na vlast predlagao prelazak na „američki model predsedničkog sistema“.⁶¹⁸ Međutim, imajući u vidu uticaj kemalističkih starateljskih institucija, bilo je nerealno očekivati pokretanje ove inicijative tokom prvih nekoliko godina vlasti AKP-a. Kako je tekao proces razvlašćivanja staratelja tako su se sve više pojavljivale ideje o jačanju izvršne grane vlasti kroz uvođenje čistog predsedničkog sistema. Prvi korak na tom planu bilo je usvajanje ustavnih amandmana na referendumu 2007. godine. Amandmanima su uvedeni neposredni predsednički izbori umesto dotadašnjih izbora u parlamentu. Time je, kao što je istaknuto, Turska u suštini (neformalno) prešla sa parlamentarnog na polupredsednički sistem. Ova odluka je bila inicirana ranije opisanom opstrukcijom izbora Abdulaha Gula za predsednika Republike od strane starateljskih institucija. Prvi neposredni izbori za predsednika nakon

⁶¹⁵ Prema: Vuk Lazić, „Uvođenje predsedničkog sistema u Turskoj: perspektive i izazovi“, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka* 13, 22, 2019, str. 49.

⁶¹⁶ Nakon isteka predsedničkog mandata 2000. godine, Demirel je prestao da zagovara prelazak na predsednički sistem. Videti u: Battal Yilmaz, *The Presidential System in Turkey: Opportunities and Obstacles*, pp. 32–33.

⁶¹⁷ Detaljnije o tome videti u: Vuk Lazić, „Uvođenje predsedničkog sistema u Turskoj: perspektive i izazovi“, str. 52.

⁶¹⁸ Prema: Battal Yilmaz, *The Presidential System in Turkey: Opportunities and Obstacles*, p. 33.

usvajanja amandmana održani su 2014. godine i na njima je Erdogan izabran već u prvom krugu sa osvojenih 51,79% glasova.⁶¹⁹

Nakon što je izabran za predsednika Erdogan je intenzivirao pripreme za prelazak na predsednički sistem. U tome su ga nakratko omeli rezultati izbora iz 2015. godine na kojima je izgubio neophodnu većinu za realizaciju plana. Homogenizacija kurdskih glasova oko HDP-a imala je uticaja na slabiji izborni rezultat. Takav razvoj događaja naterao je Erdogana da traži saveznika za finalizaciju celog procesa. I kao što je u prvim godinama svoje vlasti tu pomoć imao u Gulenovom pokretu, tako je koalicija sa MHP-om Devleti Bahčelija (Devlet Bahçeli) omogućila Erdoganu implementaciju plana tranzicije na predsednički sistem. Neuspeli pokušaj puča poslužio je kao opravdanje da se ceo proces ubrza. Predlog ustavnih amandmana o uvođenju predsedničkog sistema je nakon dogovora AKP-a i MHP-a podnet na usvajanje Velikoj narodnoj skupštini, a nakon referenduma 16. aprila 2017. godine zvanično usvojen tesnom većinom od 51,41%. Dok je vlast ustavne promene pravdala pozivanjem na stabilnost, efikasnost odlučivanja, ekonomski razvoj, opozicija je promene oštro kritikovala kao deo Erdoganovih autoritarnih ambicija.⁶²⁰⁶²¹ Oni su umesto prelaska na predsednički sistem predlagali reforme koje bi postojeći sistem učinile funkcionalnijim i demokratskijim.⁶²² Godinu dana nakon usvajanja predloga na referendumu, održani su prvi izbori po novom sistemu na kojima je Erdogan pobedio u prvom krugu sa osvojenih blizu 53% glasova nasuprot skoro 31% glasova koliko je dobio drugoplasirani Muharem Indže (Muharrem İnce), kandidat CHP-a.⁶²³

Ustavne amandmane treba posmatrati kao vrhunac višegodišnje borbe za redefiniciju (kemalističkog) političkog sistema. Prelaskom na predsednički sistem je, nakon svih izazova sa kojima se susretala Erdo-

⁶¹⁹ Prema: Vedran Zlatić, „Republika Turska u svetlu rezultata referenduma od 16. IV. 2017. g. – povratak u prošlost stopama „izabranog sultana““, str. 966, 968.

⁶²⁰ Yeşim Arat and Şevket Pamuk, *Turkey between Democracy and Authoritarianism*, p. 265; Vuk Lazić, „Uvođenje predsedničkog sistema u Turskoj: perspektive i izazovi“, str. 56.

⁶²¹ Videti više o argumentima vlasti i opozicije spram ustavnih promena u: Vuk Lazić, „Uvođenje predsedničkog sistema u Turskoj: perspektive i izazovi“, str. 56–57.

⁶²² Battal Yilmaz, *The Presidential System in Turkey: Opportunities and Obstacles*, p. 89.

⁶²³ Ovi izbori su bili karakteristični po tome što je trećeplasirani kandidat Selahatin Demirtaş (8% glasova) bio u zatvoru. Prema: Yeşim Arat and Şevket Pamuk, *Turkey between Democracy and Authoritarianism*, p. 267.

ganova vlada prethodnih godina, ozvaničena pobeda alternativne vizije turskog društva i političkog sistema. Pomenutim amandmanima ukinuti su poslednji tragovi starateljskog sistema oličeni u prerogativima vojnog sudstva.⁶²⁴ Imajući u vidu ulogu i značaj pravosuđa u prošlosti, ustavnim reformama predsednik je dobio značajna ovlašćenja u pogledu uticaja na sudsku granu vlasti, usled čega se postavlja pitanje stepena njene nezavisnosti. To se odnosi pre svega na imenovanja članova Ustavnog suda i Vrhovnog veća sudija i tužilaca, nekada moćnih kemalističkih staratelja. Od trenutnih 15 članova Ustavnog suda, predsednik vodi glavnu reč u izboru čak 12 sudija. Takođe, predsednik je dobio pravo donošenja dekreta sa zakonskom snagom. Njegov mandat traje 5 godina uz mogućnost jednog reizbora. Međutim, ukoliko parlament inicira nove izbore tokom trajanja drugog mandata, postoji mogućnost ponovne kandidature.⁶²⁵ Nasuprot američkom prezidencijalizmu, ustavne izmene ne propisuju ograničenje broja potpredsednika.⁶²⁶ Stoga se može prihvatiti stanovište da je turski prezidencijalizam bliži latinoameričkim modelima, naročito ukoliko se podsetimo karakteristika delegativne demokratije – antiinstitucionalizma, odsustva horizontalne odgovornosti, personalizma.⁶²⁷

Perspektive i razvoj kemalizma: između izvornih principa i izmenjene stvarnosti

Razvoj, odnosno redefinicija kemalizma nakon 1950. godine može se sagledavati kao odgovor na popularnost konkurentskih politika. Promene su zapravo bile prilagođavanje ove ideologije postojećim konstelacijama u turskom društvu. U tom ključu treba sagledavati kemalističke reinterpretacije glavnih principa, prvenstveno nacionalizma i sekularizma. Prema tome, pogrešno je posmatrati kemalizam kao fiksnu ideologiju nespremnu da se menja u skladu sa potrebama vremena. Mno-

⁶²⁴ Battal Yilmaz, *The Presidential System in Turkey: Opportunities and Obstacles*, p. 89.

⁶²⁵ Vedran Zlatić, „Republika Turska u svetlu rezultata referenduma od 16. IV. 2017. g. – povratak u prošlost stopama „izabranog sultana““, str. 970–971; Videti više u: Arts. 101, 116, 146, u: Constitution of the Republic of Turkey, The official translation published by the Grand National Assembly of Turkey, Department of Laws and Resolutions, May 2019, pp. 77–88, 110–112. Dostupno na: https://www.anayasa.gov.tr/media/7258/anayasa_eng.pdf. Pristupljeno: 22. 4. 2024.

⁶²⁶ Videti: Art. 106, u: Constitution of the Republic of Turkey, pp. 83–86.

⁶²⁷ Милица Топаловић, „Конституционализација председничког система у Турској: Даље од демократије, ближе деспотији“, стр. 49.

ge prvobitne postavke su napuštene u potrazi za održivim i optimalnim modelom. Ono što je stvaralo dojam o rigidnosti kemalizma jeste uloga starateljskih institucija koje su u očuvanju kemalističkog karaktera Turske crpile legitimitet svog ekskluzivnog položaja. Onemogućavajući slobodno takmičenje različitih ideja, odnosno demokratski razvoj, one su urušavale popularnost i kredibilitet samog kemalizma na čije su se očuvanje konstantno pozivale.

Neokemalisti ističu da Atatürk nije imao za cilj stvaranje represivne ideologije. Prema njima, za ideološku rigidnost je odgovorna vojska.⁶²⁸ Pritom, treba biti obazriv i u takvim kvalifikacijama. Upravo je vojni režim nakon 1980. godine inicirao uspostavljanje tursko-islamske sinteze kao zvaničnog ideološkog okvira. Uprkos posvećenosti kemalističkim načelima, vojni režim je pokrenuo trend koji će kulminirati dolaskom AKP-a na vlast. Kao što je rečeno, ideološka rigidnost staratelja je bila više u favorizovanju svog pogleda na kemalizam i ograničavanju suprotnih ideoloških sistema, nego u nespremnosti da kemalističke principe prilagođavaju stvarnoj društvenoj klimi.

Prema neokemalističkim viđenjima kemalizam je potrebno reinterpretirati u skladu sa savremenim trendovima.⁶²⁹ Po oceni Javuz a i Özturka, da bi mogla da bude ključna tačka dalje modernizacije Turske, „kemalistička ideologija mora biti dovoljno fleksibilna da se prilagodi promenljivim potrebama društva i da prihvati nove perspektive, a da istovremeno zadrži svoje temeljne principe“.⁶³⁰ S tim u vezi, u pogledu perspektive CHP-a, bivši ministar privrede Kemal Derviş (Kemal Derviş) je isticao da kemalizam ne može biti jedina ideološka referenca stranke. Partija svoju ideologiju mora dodatno razraditi u skladu sa univerzalnim principima socijaldemokratije. Pod uticajem tada popularnog „Trećeg puta“ predlagao je stvaranje savremene države blagostanja koja bi pružala usluge zajedno sa privatnim sektorom. Njegova vizija transformacije turske ekonomije na tržišnim načelima podrazumevala je napuštanje ranijih etatističkih ideja.⁶³¹ Promene društveno-političkog

⁶²⁸ Emre Demir, „Role of Kemalism in Turkey’s EU Accession Process”, Master (M. A) in Advanced European and International Studies, Centre international de formation européenne: Institut européen des hautes études internationales, 2010, p. 68. Dostupno na: <https://www.ie-ei.eu/IE-EI/Ressources/file/memoires/2010/Demir.pdf>. Pristupljeno: 27. 4. 2024.

⁶²⁹ Videti više: Isto.

⁶³⁰ M. Hakan Yavuz and Ahmet Erdi Öztürk, *Kemal Kılıçdaroğlu and the New Republican People’s Party in Turkey*, p. 144.

⁶³¹ Navedeno prema: Sinan Ciddi, *Kemalism in Turkish Politics: The Republican*

ambijenta, naročito nakon 2002. godine, navode na zaključke o ulasku u eru postkemalizma i postislamizma.⁶³² Korekcije ranijih stavova, posebno u vezi sa politikom sekularizma, postaju primetne promenom partijskog rukovodstva 2010. godine.

Kao što je ranije istaknuto, CHP je na čelu sa Kiličdarogluom ublažio stavove po mnogim pitanjima. Daleko tolerantniji odnos prema religiji ilustruju navedeni primeri javnog isticanja religioznosti istaknutih članova stranke. Takođe, CHP je bio deo koalicionog saveza koji je sačinjavala i otvoreno islamistička Partija sreće (Saadet Partisi).⁶³³ Reč je o stranci koju su nakon gašenja Partije vrline osnovali Nedžmetin Erbakan i njegovi saradnici.⁶³⁴ Bile su to značajne promene u politici glavne kemalističke partije u odnosu na period Bajkalovog predsedavanja.⁶³⁵ Zauzimanje tolerantnijeg stava prema religiji predstavlja logičan potez stranačkog rukovodstva u nastojanju da bude izborno konkurentna opcija. Drugim rečima, neminovnost koju je nametala politička stvarnost. Čini se da je na taj način pronađen najoptimalniji model vođenja sekularne politike. Očuvanje sekularnog karaktera države uz poštovanje verskih sloboda. Posluživši se Edževitovom terminologijom, moglo bi se reći da je stranka počela da praktikuje politiku sekularizma „koji poštuje religiju“.⁶³⁶

Ako se i kemalistički princip nacionalizma posmatra kroz perspektivu CHP-a, mogu se primetiti značajna odstupanja u odnosu na izvorno shvatanje. To se uočava prvenstveno u odnosu prema kurdskom pitanju. Treba podsetiti da je dolaskom Kiličdaroglua, stranka isticala

People's Party, Secularism and nationalism, p. 95.

⁶³² Videti: İlker Aytürk, "Post-Post-Kemalism: In Search of a New Paradigm", *European Journal of Turkish Studies*, Dostupno na: <http://journals.openedition.org/ejts/8223>. Pristupljeno: 27. 4. 2024; O postislamizmu videti u: Asef Bayat, "The Coming of a Post-Islamist Society,"; Kamran Bokhari and Farid Senzai, *Political Islam in the Age of Democratization*.

⁶³³ Pinar Kandemir, *The JDP and Making the Post-Kemalist Secularism in Turkey*, p. 226.

⁶³⁴ Kada je zatvorena Partija vrline, naslednica ugašene Partije blagostanja, Erbakanove pristalice su osnovala Partiju sreće, a grupa umerenih i reformski nastrojenih članova AKP.

⁶³⁵ Više informacija o programskim promenama unutar CHP-a nakon izbora novog rukovodstva može se naći u knjizi Hakana Javuz i Ahmeta E. Ozturka *Kemal Kılıçda-roğlu and the New Republican People's Party in Turkey* (Cham: Palgrave Macmillan, 2023).

⁶³⁶ Prema: Sinan Ciddi, *Kemalism in Turkish Politics: The Republican People's Party, Secularism and nationalism*, p. 101.

potrebu pomirenja i unapređenja kurdskih prava kao neizostavan deo procesa demokratizacije.⁶³⁷ Postalo je jasno da je stara politika homogenizacije identiteta u slučaju Kurda doživela neuspeh i da svako buduće rešenje mora uzeti u obzir etničke specifičnosti kurdskog stanovništva. Erdoganova politika višestrukih identiteta okupljenih oko turskog državljanstva kao ujedinjujućeg identiteta nije dala željene rezultate. U tom pogledu se može govoriti o alternativnim pristupima poput konsocijacije i centripetalizma. Pritom, kada je reč o konsocijaciji, ona se ne mora nužno vezivati za teritorijalnu autonomiju, s obzirom na osetljivost tog pitanja u Turskoj. Konsocijaciona rešenja se mogu posmatrati kroz garanciju kolektivnih prava. S tim u vezi, Javuz i Öztürk napominju da građansko shvatanje nacionalizma koje preferira Kiličdaroglu, odnosno CHP sa njim na čelu, uključuje postojanje kulturnog pluralizma i garanciju kulturnih prava. Međutim, umesto insistiranja na etničkim identitetima, njegovo shvatanje nacionalizma podrazumeva „prevaziilaženje svih etničkih, verskih, sektaških i sličnih pripadnosti“.⁶³⁸ Ono što je nesporno, to je da svako rešenje problema podrazumeva vođenje kompromisnih politika. U osnovi svega leži posvećenost demokratskim procedurama i vrednostima.

Uprkos izolacionističkim korenima izvornog kemalizma i postojanju antizapadnog sentimenta, savremeni kemalizam artikulisan unutar CHP-a podržava pristupanje Turske Evropskoj uniji. To je posebno primetno od odlaska sa čela stranke Deniza Bajkala koji nije gajio izražen evroentuzijazam. Članstvo u EU se ne posmatra kao odstupanje od izvornog kemalizma, već kao logičan produžetak kemalističkog modernizatorskog projekta i umrežavanja sa savremenim svetom.⁶³⁹ Proevropska orijentacija CHP-a je sastavni deo pokušaja te partije da se profilise kao moderna, evropska socijaldemokratska stranka. Dekonstrukcijom starateljskih institucija koje su polagale ekskluzivno pravo na tumačenje sadržaja kemalizma, ideološka evolucija CHP-a je olakšana. Imajući u vidu istorijski značaj i autentičnost, nesporno je da kemalizam ima veliki potencijal za dalji razvoj.

⁶³⁷ Sinan Ciddi and Berk Esen, “Turkey’s Republican People’s Party: Politics of Opposition under a Dominant Party System”, pp. 423–424.

⁶³⁸ Prema: M. Hakan Yavuz and Ahmet Erdi Öztürk, *Kemal Kılıçdaroğlu and the New Republican People’s Party in Turkey*, p. 93.

⁶³⁹ Aydin Cingi, *CHP: A Party on the Road to Social Democracy*, p. 11.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Na osnovu izloženog može se konstatovati da od uvođenja više-stranačja u Turskoj, a posebno nakon promene vlasti 1950. godine, traje proces reinterpretacije kemalističkih principa. Proklamujući se za zaštitnike kemalističkog poretka i polažući pravo na tumačenje kemalističkih principa, staratelji su sužavali mogućnosti za razvoj kemalizma. Takođe, nametanjem svojih tumačenja ispravnog kemalističkog puta, starateljske institucije predvođene armijom su podrivale kredibilitet kemalističke ideologije. To je imalo negativne efekte i na demokratski kvalitet institucionalnog poretka. Drugim rečima, pozivajući se na zaštitu kemalističkog poretka, staratelji su vremenom počeli da sankcionišu sve ono što je po njihovoj proceni bilo pretnja očuvanju istog. U tom sklopu leži ključ njihovog ekskluzivnog položaja koji će vremenom postati kočnica razvoju demokratije u Turskoj.

Kemalistička elita je nakon svake vojne intervencije uspevala da obezbedi za sebe izlazne garancije putem kojih je jačala svoj institucionalni položaj. To se posebno odnosi na položaj vojske. Nemogućnost izabrane vlade da uspostavi kontrolu nad sektorom bezbednosti stvarala je od armije autoritarnu enklavu koja je svoj legitimitet crpila iz samododeljene uloge čuvara kemalističkog ustavnog poretka. U takvoj situaciji, gde legitimno izabrani akteri deluju bez stvarne političke moći, u okvirima koje su nametnuli kemalistički staratelji, konsolidacija demokratije nije moguća. S obzirom da su starateljska ovlašćenja kodifikovana Ustavom, ove institucije su svoje aktivnosti pravdale pozivanjem na Ustav i zakone Republike Turske. U ostvarivanju svog osnovnog zadatka zaštite kemalističkih principa, republikanske elite se nisu ustručavale da ograniče demokratske standarde. Jednom rečju, očuvanje kemalizma po cenu žrtvovanja demokratske perspektive.

Kada je reč o reinterpretaciji samog kemalizma, nakon 1950. godine ova ideologija se tumači u skladu sa hladnoratovskim kontekstom. Staratelji su nastojali da očuvaju kemalističke konture poretka

insistirajući prvenstveno na principima nacionalizma i sekularizma. Svoje viđenje kemalizma suprotstavljali su ekstremnoj levisi i rastućoj islamističkoj opciji. Usvajanje tursko-islamske sinteze od strane vojnog režima treba posmatrati upravo u tom kontekstu, kao oružje u borbi protiv ekstrema. S druge strane, u okviru CHP-a kemalizam se počeo interpretirati u levičarskom ključu. Istovremeno sa levičarskim interpretacijama kemalizma, „Ataturkovu ideju“ su prisvajali i desničari. Jedan od lidera puča iz 1960. godine, Alparslan Türkeš postao je vođa ultranacionalističkog MHP-a. Reč je o stranci koja se u svom delovanju takođe pozivala na Kemala Ataturka i dostignuća kemalističke revolucije. Dakle, u čitavom nizu interpretacija kemalizma, u radu su prvenstveno tretirane one zvanične formulacije artikulirane od strane starateljskih institucija i CHP-a, partije koja je zbog svog istorijskog značaja postala gotovo sinonim za kemalizam. Iako je ova stranka neretko bila u sukobu sa armijskim vrhom, koji je i zatvorio nakon puča 1980. godine, oni su delili osnovne vrednosti kemalizma izražene u neophodnosti očuvanja kemalističko-sekularnog karaktera turske države.

Kemalistički principi sekularizma i nacionalizma bili su izloženi najvećim promenama. Redefiniciju ovih principa diktiralo je dominantno društveno raspoloženje. Ako se podsetimo Ozalove neasertivne vizije sekularizma⁶⁴⁰, videćemo da je ona proizvod dugotrajne evolucije koja je nitalagala reinterpretaciju kemalističkog sekularizma u, prema javnom isticanju religije, tolerantniji model. U tom okviru treba posmatrati i Erdoganovu politiku sekularizma kao deo te iste evolucije, koja je započela još 1950. godine dolaskom na vlast Demokratske partije. pristup asertivnog, kemalističkog sekularizma je tokom vremena postao prepreka demokratskim stremljenjima. Može se konstatovati da je data redefinicija bila neophodnost i da predstavlja jedini održiv model u zemlji gde je islam kamen temeljac izgradnje nacionalnog identiteta. Ublažavanje sekularnih pozicija CHP-a svedoči u prilog tome. Iz toga sledi da u kreiranju institucionalnih aranžmana, elite treba da uzmu u obzir brojne kulturološke specifičnosti kako bi obezbedili efikasno funkcionisanje institucija. Naravno, od toga zavise i demokratski ishodi jedne zemlje.

U vezi sa redefinicijom sekularizma može se posmatrati i redefinicija kemalističkog nacionalizma. Pripadnost osmansko-islamskoj kulturi bio je definišući elemenat u kemalističkoj konstrukciji turskog nacionalnog identiteta. U skladu sa modernizatorskim tendencijama kemalističkih reformatora, sekularizmom je trebalo ograničiti javno isticanje ovih

⁶⁴⁰ Videti četvrti deo, poglavlje: „Turska nakon 1980: pobeda ili poraz kemalizma?“.

fundamentalnih identitetskih markera. Time je stvorena neodrživa situacija u kojoj je trebalo jačati nacionalni identitet zanemarivanjem onih faktora na kojima je sazdan. Svesne neodrživosti izvornog sekularnog modela nacionalizma, vojne vlasti su promovisale politiku tursko-islamske sinteze. Otuda se reinterpretacija nacionalizma kroz naglašavanje osmansko-islamskog nasleđa može označiti prirodnom i neizbežnom evolucijom. Turski nacionalizam nije poklekao pred islamizmom, već je redefinisano kroz priznanje i javno isticanje svojih osmansko-islamskih korena. Dakle, to ne znači da je redefinisana verzija nacionalizma inkorporirala osmansko-islamsko nasleđe, već je počela da javno ističe njihovu primarnu ulogu u konstrukciji turskog nacionalnog identiteta.

U svom navođenju islama kao vezivnog tkiva identitetski podeľjenog stanovništva, turske vlasti su naročito nakon 1980. godine privilegovale hanefijski mezheb sunitskog islama. Ograničavajući time inkluziju alevita i šafijskih Kurda, ovakva politika je jačala intraetničke i interesne podele u društvu. Na taj način je žrtvovano nacionalno jedinstvo kao jedan od glavnih ciljeva kemalističke revolucije. U svom pokušaju da asimiluje kurdsko stanovništvo, kemalistička politika homogenizacije identiteta je doživela neuspeh. Pritom, treba naglasiti da je reč o delimičnom neuspehu koji se odnosi na kurdsko stanovništvo. Ne treba zaboraviti da je turska nacija građena od različitih etničkih grupacija okupljenih oko zajedničkog osmansko-islamskog nasleđa uz imperativ prihvatanja preimućstva turskog jezika. Dok su se različiti narodi sa svojim prepoznatljivim etničkim obeležjima uklopili u inkluzivnu koncepciju kemalističkog nacionalizma, Kurdi su u najvećoj meri ostali izvan turskog nacionalnog projekta. Očuvanju njihove identitetske posebnosti doprinela je i nastanjenost na geografski koherentnom prostoru. I ostali kemalistički principi su reinterpretirani u ključu koji su nametali savremeni globalni trendovi. Etatism je tumačen u skladu sa demokratskim i tržišnim načelima. Većina principa je izgubila svoju prvobitnu vrednost, značenje ili upotrebljivost. Ova evolucija je bila logičan i neophodan ishod prilagođavanja novom i drugačijem društveno-političkom kontekstu.

Atmosfera višeslojne polarizacije pogodovala je snaženju uticaja starateljskih institucija, u prvom redu vojske. Učestali pučevi su bili odgovor na stanje političke nestabilnosti prouzrokovano identitetskim i ideološkim podelama. Interesantno je to da su se ove podele u velikoj meri preklapale. Kurdi su ostvarenje svojih prava tražili u okviru levičarskog pokreta. Aleviti su u sekularnoj levici videli garanciju jednakosti svog položaja i branu diskriminaciji kojoj su bili izloženi tokom istorije.

S druge strane, u stanju sveopšte nestabilnosti i nemogućnosti vlada levog i desnog centra da izađu na kraj sa tim problemima, jačale su islamističke opcije. U atmosferi konstantnih kriza, pokret Nedžmetina Erbakana je sticao sve širu popularnost kod masa, nudeći svoj program zasnovan na islamskim načelima kao rešenje za probleme sa kojima se savremena Turska suočava.

Na kraju, potrebno je naznačiti da je evolutivni proces redefinicije kemalističkih načela sastavljen od nekoliko ključnih tačaka ili skretnica koje su preusmerile dalji razvoj. Jedna od najznačajnijih tačaka ili skretnica bio je dolazak Demokratske partije na vlast 1950. godine. Kemalistički principi su počeli da se tumače u skladu sa hladnoratovskim ideološkim kontekstom. Sekularizam i nacionalizam se sve otvorenije reinterpretiraju kroz naglašavanje značaja osmansko-islamskog nasleđa. Puč iz 1980. godine i proklamovanje tursko-islamske sinteze, kao zvaničnog ideološkog okvira za rešavanje identitetskih problema, predstavlja ključnu skretnicu u kontekstu redefinicije nacionalnog pitanja. Dolazak na vlast AKP-a 2002. godine predstavlja kulminaciju procesa redefinicije kemalističkog karaktera turskog političkog sistema, dok se neuspeli pokušaj puča 2016. godine može okarakterisati kao početak završne faze tog procesa. Prelaskom na predsednički sistem 2017. godine ozvaničena je pobeda alternativnog društveno-političkog modela čija otvorena artikulacija traje još od 1950. godine. Moglo bi se reći da je politički razvoj u Turskoj bio protkan kritičnim tačkama koje su, naposljetku, onemogućavale konsolidaciju demokratije.

LITERATURA

Monografije, radovi u zbornicima, članci:

- Ајзенхамер В. Владимир и Наташа М. Јовановић, „Анализа демократичности парламентарних избора у Републици Турској 2015. године са освртом на историјску генезу изборног процеса“, *Српска политичка мисао*, 49, 3, 2015, стр. 189–209.
- Бартл Петер, *Албанци: Од средњег до краја 20. века*, Београд: Клио, 2019.
- Димон Пол, „Период Танзимата (1839–1878)“, У: *Историја Османског царства*, прир. Робер Мантран, Београд: Клио, 2022, стр. 517–586.
- Димон Пол и Франсоа Жоржон, „Умирање једног Царства 1908–1923“, У: *Историја Османског царства*, прир. Робер Мантран, Београд: Клио, 2022, стр. 647–724.
- Ђурић Живојин и Владимир Ајзенхамер, „Политички систем Турске на размеђу кемализма и исламизма“, *Српска политичка мисао*, 34, 4, 2011, стр. 441–466.
- Ђурковић Миша, „Односи Турске и Сједињених Америчких Држава“, У: *Турска – регионална сила*, ур. Александар Раковић, Миша Ђурковић, Београд: Институт за европске студије, 2013, стр. 120–137.
- Ђурковић Миша, „Фетулах Гјулен и џемат Хизмет“, У: *Турска – регионална сила*, ур. Александар Раковић, Миша Ђурковић, Београд: Институт за европске студије, 2013, стр. 63–83.
- Жоржон Франсоа, „Последњи трзаји 1878–1908“, У: *Историја Османског царства*, прир. Робер Мантран, Београд: Клио, 2022, стр. 587–646.
- Кампанини Масимо, *Историја Средњег истока 1798–2006*, Београд: Клио, 2011.
- Клог Ричард, *Историја Грчке новог доба*, Београд: Клио, 2000.
- Ортајли Илбер, *Најдужи век империје*, Београд: Српска књижевна задруга, 2004.
- Павловић К. Стеван, *Историја Балкана 1804–1945*, Београд: Клио, 2018.

- Спасојевић Душан, „Улога војске у Турској кроз историју и данас: Дали су џамије постале касарне, минарети бајонети, а верници војници Реџепа Тајипа Ердогана?“, У: *Турска – регионална сила*, ур. Александар Раковић, Миша Ђурковић, Београд: Институт за европске студије, 2013, стр. 42–46.
- Танасковић Дарко, *Велики повратак Турске? Неоосманизам или исламизам*, Београд: Службени гласник, 2015.
- Танасковић Дарко, *Ислам – догма и живот*, Београд: Српска књижевна задруга, 2008.
- Танриер Х. Супхи, Увод, У: Зоран Св. Томић, *Камал Ататурк – творац нове Турске*, Београд: Планета, 1939.
- Томић Св. Зоран, *Камал Ататурк – творац нове Турске*, Београд: Планета, 1939.
- Топаловић Милица, „Конституционализација председничког система у Турској: Даље од демократије, ближе деспотији“, *Политичка ревија*, 69, 3, 2021, стр. 33–54.
- Хурани Алберт, *Историја арапских народа*, Београд: Clío, 2016.
- Чорбић Душан, „Улога цивилно-војних односа у развоју Републике Турске“, *Политичка ревија*, 65, 3, 2020, стр. 211–234.
- Ajzenhamer, Vladimir, „Politički eksperiment koji traje – politički sistem Islamske Republike Iran“, *Azijske sveske*, 1, 1, 2012, стр. 71–86.
- Akural, M. Sabri, “Kemalist Views on Social Change”, In: *Ataturk and the Modernization of Turkey*, ed. Jacob M. Landau, Boulder, Colorado: Westview Press, 1984, pp. 125–152.
- Alaranta Toni, *Contemporary Kemalism: From Universal Secular-Humanism to Extreme Turkish Nationalism*, London and New York: Routledge, 2014.
- Arat Yeşim and Şevket Pamuk, *Turkey between Democracy and Authoritarianism*, Cambridge: Cambridge University Press, 2019.
- Arat Yeşim, “From Emancipation To Liberation: The Changing Role of Women in Turkey’s Public Realm”, *Journal of International Affairs*, 54, 1, 2000, pp. 107–123.
- Arat, F. Zehra, “Kemalism and Turkish Women”, *Women & Politics*, 14, 4, 1994, pp. 57–80.
- Arikan E. Burak, “The programme of the nationalist action party: an iron hand in a velvet glove?”, *Middle Eastern Studies*, 34, 4, 1998, pp. 120–134.
- Aslan Seyfettin and Müslüm Kayacı, “Historical Background and Principles of Kemalism”, *Social Sciences*, 8, 1, 2013, pp. 16–32.
- Atabaki Touraj and Erik J. Zürcher (eds.), *Men of Order: Authoritarian Modernization Under Atatürk and Reza Shah*, London: I.B. Tauris, 2004.

- Atabaki Touraj and Erik Jan Zürcher, "Introduction", In: *Men of Order Authoritarian Modernization under Atatürk and Reza Shah*, eds. Touraj Atabaki and Erik J. Zürcher, London & New York: I.B. Tauris, 2004, pp. 1–12.
- Atabaki Touraj, "The Caliphate, the Clerics and Republicanism in Turkey and Iran Some Comparative Remarks", In: *Men of Order Authoritarian Modernization under Atatürk and Reza Shah*, eds. Touraj Atabaki and Erik J. Zürcher, London & New York: I.B. Tauris, 2004, pp. 44–64.
- Aydin Ertan, "Peculiarities of Turkish Revolutionary Ideology in the 1930s: The Ülkü Version of Kemalism, 1933–1936", *Middle Eastern Studies*, 40, 5, 2004, pp. 55–82.
- Azak Umut, *Islam and Secularism in Turkey: Kemalism, Religion and the Nation State*, London and New York: I.B. Tauris, 2010.
- Bekić Janko, „Turska duboka država: stay behind mreža koja je nadživjela hladni rat“, *Političke analize*, 6, 23, 2015, str. 44–47.
- Bermek Sevinç, *The rise of hybrid political Islam in Turkey: origins and consolidation of the JDP*, Cham: Palgrave Macmillan, 2019.
- Birtek Faruk, "The Rise and Fall of Etatism in Turkey, 1932–1950: The Uncertain Road in the Restructuring of a Semiperipheral Economy", *Review* (Fernand Braudel Center), Vol. 8, No. 3, 1985, pp. 407–438.
- Bishku B. Michael, "Kemal Atatürk and Habib Bourguiba: Brothers from Different Mothers?“, In: *Kurdish Issues: Essays in Honor of Robert W. Olson*, ed. Michael M. Gunter, Costa Mesa: Mazda Publishers, 2016, pp. 1–14.
- Bobero Žan i Mišlin Milo, *Laiciteti bez granica*, Loznica: Karpos, 2011.
- Bokhari Kamran and Farid Senzai, *Political Islam in the Age of Democratization*, New York: Palgrave Macmillan, 2013.
- Bose Sumantra, *Secular states, religious politics: India, Turkey, and the future of secularism*, Cambridge: Cambridge University Press, 2018.
- Bozkurt Esat Mahmut, *Atatürk İhtilali I*, İstanbul: Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., 2000.
- Bozkurt Esat Mahmut, *Atatürk İhtilali III*, İstanbul: Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., 2000.
- Bruinessen van Martin, *Agha, Shaikh and State: The Social and Political Structures of Kurdistan*, London and New Jersey: Zed Books Ltd, 1992.
- Cagaptay Soner, *Islam, Secularism, and Nationalism in Modern Turkey: Who is a Turk?*, London and New York: Routledge, 2006.
- Cagaptay Soner, *The New Sultan: Erdogan and the Crisis of Modern Turkey*, London and New York: I.B. Tauris, 2017.
- Cebelis Džordž, *Veto igrači: Kako rade političke institucije*, Beograd: Službeni glasnik, 2016.

- Cengiz, Çağatay Fatih, "Resistance to change: the ideological immoderation of the Nationalist Action Party in Turkey", *Turkish Studies*, 22, 3, 2020.
- Ciddi Sinan and Berk Esen, "Turkey's Republican People's Party: Politics of Opposition under a Dominant Party System", *Turkish Studies*, 15,3, 2014, pp. 419–441.
- Ciddi Sinan, *Kemalism in Turkish Politics: The Republican People's Party, Secularism and nationalism*, London and New York: Routledge, 2009.
- Ciddi Sinan, "Kemalist advocacy in a post-Kemalist era?", In: *The Turkish AK Party and its Leader: Criticism, opposition and dissident*, ed. Ümit Cizre, London and New York: Routledge, 2016, pp. 20–39.
- Çolak Yılmaz, "Ottomanism vs. Kemalism: Collective memory and cultural pluralism in 1990s Turkey", *Middle Eastern Studies*, 42, 4, 2006, pp. 587–602.
- Čorbić Dušan, „Razvoj Republikanske narodne partije (CHP) i njena uloga u stvaranju Republike Turske“, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, 14, 23, 2020, pp. 141–162.
- D'Angelo Massimo, "Margins and forgotten places: the Turkish national rhetoric on women from Atatürk to Erdoğan", In: *Margins and Forgotten Places: Proceedings of the interdisciplinary Ph.D. conference (Verona, 17-19 May 2021)*, eds. Sara Fontana, Elena Mattei, Paola Peratello, Fabio Ramasso, Stefano Ambrosini, Alessandria: Edizioni dell'Orso, 2023, pp. 179–190.
- Denoeux Guilain, "The Forgotten Swamp: Navigating Political Islam," *Middle East Policy*, 9, 2, 2002, pp. 56–81.
- Dogan Recep, *Political Islamists in Turkey and the Gülen Movement*, Cham: Palgrave Macmillan, 2020.
- Dönmez Özgür Rasim, "Nationalism in Turkey: Political Violence and Identity", *Ethnopolitics*, 6, 1, 2007, pp. 43–65.
- Dumont Paul, "The Origins of Kemalist Ideology", In: *Ataturk and the Modernization of Turkey*, ed. Jacob M. Landau, Boulder, Colorado: Westview Press, 1984, pp. 25–44.
- Düzyol Tamer, "Which Kemalism? – The Amorphous and Diverse Frames in the Party System," In: *Kemalism as a Fixed Variable in the Republic of Turkey*, eds. Lutz Berger and Tamer Düzyol, Baden-Baden: Ergon, 2019, pp. 129–142.
- Ecevit Bülent, *Atatürk ve Devrimcilik*, Istanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.
- Ecevit Bülent, *Demokratik Sol*, Istanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.
- Ecevit Bülent, *Ortanın Solu*, Istanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 2009.

- Eligür Banu, *The Mobilization of Political Islam in Turkey*, Cambridge: Cambridge UP, 2010.
- Feroz Ahmad, *The making of modern Turkey*, London: Routledge, 1993.
- Freeden Michael, *Ideology: A Very Short Introduction*, Oxford: Oxford University Press, 2003.
- Freeden Michael, *Ideology Studies: New Advances and Interpretations*, London, New York: Routledge, 2021.
- Garapon Béatrice and Adnan Celik, "From Tribal Chiefs to Marxist Activists: Kurdistan from 1946 to 1975", In: *The Cambridge History of the Kurds*, edited by Hamit Bozarslan, Cengiz Gunes and Veli Yadirgi, Cambridge: Cambridge University Press, 2021, pp. 229–249.
- Garreton, Antonio Manuel, *Incomplete Democracy: Political Democratization in Chile and Latin America*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2003.
- Gellner Ernest, *Nacije i nacionalizam*, Zagreb: Politička kultura, 1998.
- Gershoni Israel, James P. Jankowski, *Egypt, Islam, and the Arabs: The Search for Egyptian Nationhood, 1900–1930*, New York, Oxford: Oxford University Press, 1987.
- Gershoni Israel, *The Emergence of Pan-Arabism in Egypt*, Tel Aviv: Shiloah Center for Middle Eastern and African Studies, 1981.
- Ghazi Atatürk, Mustafa Kemal, *The Great Speech*, Ankara: Atatürk Research Center, 2008.
- Giritli İsmet, "Kemalism as an Ideology of Modernization", In: *Ataturk And The Modernization Of Turkey*, ed. Jacob M. Landau, Boulder, Colorado: Westview Press, 1984, pp. 251–253.
- Göle Nilüfer, "Secularism and Islamism in Turkey: The Making of Elites and Counter-Elites", *Middle East Journal*, 51, 1, 1997, pp. 46–58.
- Gülalp Haldun, "Enlightenment by Fiat: Secularization and Democracy in Turkey", *Middle Eastern Studies*, 41, 3, 2005, pp. 351–372.
- Gumuscu Sebnem, "Class, Status, and Party: The Changing Face of Political Islam in Turkey and Egypt", *Comparative Political Studies*, 43, 7, 2010, pp. 835–861.
- Gunter Michael, "Turkey, Kemalism, and the 'Deep State' .", In: *Conflict, Democratization, and the Kurds in the Middle East*, eds. M.Gürses and D. Romano, New York: Palgrave, 2014, pp. 17–39.
- Hakov Džengiz, *Istorija savremene Turske*, Prizren: Centar za turkološka istraživanja Balkana, 2011.
- Hale William and Ergun Özbudun, *Islamism, Democracy and Liberalism in Turkey: The Case of the AKP*, London and New York: Routledge, 2010.

- Hanioglu M. Şükrü, *Atatürk: An Intellectual Biography*, Princeton: Princeton University Press, 2011.
- Hanioglu M. Şükrü, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902–1908*, Oxford: Oxford University Press, 2001.
- Hantington P. Semjuel, *Treći talas*, Beograd: Stubovi kulture, 2004.
- Hejvud Endru, *Političke ideologije*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005.
- Heper Metin, *The state and Kurds in Turkey: the question of assimilation*, Houndsmill, Basingstoke, Hampshire, UK: Palgrave Macmillan, 2007.
- Hershlag Z. Y., “Atatürk’s Etatism”, In: *Atatürk and the Modernization of Turkey*, ed. Jacob M. Landau, 171–180, Boulder, Colorado: Westview Press, 1984.
- Houston Christopher, *Islam, Kurds and the Turkish Nation State*, Oxford, New York: Berg, 2001.
- Huntington P. Samuel, *Political Order in Changing Societies*, New Haven and London: Yale University Press, 2006.
- İrem Nazım, “Turkish Conservative Modernism: Birth of a Nationalist Quest for Cultural Renewal”, *International Journal of Middle East Studies*, 34, 1, 2002, 87–112.
- Jović Dejan, „Turska“, U: *Bliski istok: politika i povijest*, ur. Mirjana Kasapović, Zagreb: Fakultet političkih znanosti, 2016, str. 353–371.
- Kadioğlu Ayşe, “The paradox of Turkish nationalism and the construction of official identity”, *Middle Eastern Studies*, 32, 2, 1996, pp. 177–193.
- Kamrava Mehran, “Military Professionalization and Civil-Military Relations in the Middle East”, *Political Science Quarterly*, 115, 1, 2000, pp. 67–92.
- Kandemir Pinar, *The JDP and Making the Post-Kemalist Secularism in Turkey*, Cham: Palgrave Macmillan, 2022.
- Karasipahi Sena, *Muslims in modern Turkey: Kemalism, modernism and the revolt of the Islamic intellectuals*, London & New York: I.B. Tauris, 2009.
- Karpat H. Kemal, *Turkey’s Politics: The Transition to A Multi-Party System*, New Jersey: Princeton University Press, 1959.
- Katalin Siska, “Fear not...! Turkish nationalism and the six arrows system — A state in search of a nation”, *Hungarian Journal of Legal Studies*, 57, 3, 2016, pp. 275–288.
- Keyder Caglar, “Whither the Project of Modernity? Turkey in the 1990s”, In: *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey*, eds. Sibel Bozdoğan and Resat Kasaba, Seattle and London: University of Washington Press, 1997, pp. 37–51.

- Keyman E. Fuat, Şebnem Gümüşçü, *Democracy, Identity and Foreign Policy in Turkey: Hegemony Through Transformation*, Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan, 2014.
- Khan R. Mujeeb, "The July 15th Coup: A Critical Institutional Framework for Analysis", In: *Turkey's July 15th Coup: What Happened and Why*, eds. M Hakan Yavuz and Bayram Balci, Salt Lake City: The University of Utah Press, 2018, pp. 46–77.
- Kili Suna, "Kemalism in Contemporary Turkey", *International Political Science Review*, 1, 3, 1980, pp. 381–404.
- Kiratli, Sabri Osman, "European integration policy in Turkey: a comparison of the Republican People's Party (CHP) and the Nationalist Movement Party (MHP), 1965–2011", *Southeast European and Black Sea Studies*, 15, 3, 2015, pp. 261–279.
- Kirişi Kemal and Gareth M. Winrow, *The Kurdish Question and Turkey: An Example of a Trans-State Ethnic Conflict*, London and New York: RoutledgeCurzon, 1997 (2004).
- Kirişi Kemal, "Disaggregating Turkish citizenship and immigration practices", *Middle Eastern Studies*, 36:3, 2000, pp. 1–22.
- Krštić Zoran i Dušan Čorbić, „Evolucija turskog nacionalizma: od kemalističkog do religijskog modela“, *Politički život : časopis za analizu politike*, Vol. 2022, No. 23, 2022, str. 35–44.
- Krštić Zoran, *Latinska Amerika – izazovi i prepreke demokratizacije*, Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, 2014.
- Kösebalaban Hasan, *Turkish Foreign Policy: Islam, Nationalism, and Globalization*, New York: Palgrave Macmillan, 2011.
- Kudryashova Irina, "Comparative Analysis of the Development of Political Systems of Turkey, Egypt, Iran and Iraq", In: *Is Non-Western Democracy Possible? A Russian Perspective*, Ed. Alexey D. Voskressensky, New Jersey: World Scientific, 2017, pp. 175–235.
- Kuru T. Ahmet, *Secularism and State Policies toward Religion: The United States, France, and Turkey*, Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
- Lalić Vojislav, *Turska bez Atatürka*, Beograd: Filip Višnjić, 1997.
- Landau M. Jacob, *Radical politics in modern Turkey*, London and New York: Routledge, 1974.
- Langmoen Sindre, "The ideological framework of the Turkish MHP and the Grey Wolves", *The Policy of National Security*, 13, 2022, pp. 69–78.
- Lazić Vuk, „Uvođenje predsedničkog sistema u Turskoj: perspektive i izazovi“, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka* 13, 22, 2019, str. 47–67.
- Lewis Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*. London, Oxford, New York: Oxford University Press, 1968.

- Linc Huan i Alfred Stepan, *Demokratska tranzicija i konsolidacija*, Beograd: Filip Višnjić, 1998.
- Lord Ceren, "Between Islam and the nation; nation-building, the ulama and Alevi identity in Turkey", *Nations and Nationalism*, 23, 2016, pp. 1–20.
- Margulies Ronnie and Ergin Yildizoğlu, "The Resurgence of Islam and the Welfare Party in Turkey". *Political Islam: Essays from Middle East Report*, edited by Joel Beinin and Joe Stork, Berkeley: University of California Press, 1997, pp. 144–153.
- Marinković Tanasije, *Granice slobode političkog udruživanja: uporednoteorijska studija*, Beograd: Dosije studio, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Pravosudna akademije, 2014.
- McLaren M. Lauren, *Constructing Democracy in Southern Europe: A comparative analysis of Italy, Spain and Turkey*, London and New York: Routledge, 2008.
- Merkel Wolfgang, "Embedded and defective democracies", *Democratization*, 11, 5, 2004, pp. 33–58.
- O'Donnell Guillermo, "Delegative Democracy", *Journal of Democracy*, 5, 1, 1994, pp. 55–69.
- Oran Baskin and Karabekir Akkoyunlu, "Kemalism and the Republican People's Party (CHP)", In: *Authoritarianism and Resistance in Turkey*, eds. E. Özyürek, G. Özpınar, E. Altındış, Cham: Springer, 2019, pp. 11–18.
- Ortaylı İlber, *O bliskoj prošlosti Turske*. Sarajevo: Connectum, 2019.
- Ortaylı İlber, *Od tradicije ka budućnosti*, Sarajevo: Connectum, 2018.
- Özbudun Ergun, "AKP at the Crossroads: Erdoğan's Majoritarian Drift", *South European Society and Politics*, 19, 2, 2014, pp. 155–167.
- Özbudun Ergun and Ömer Faruk Gençkaya, *Democratization and the Politics of Constitution-Making in Turkey*, Budapest: Central European University Press, 2009.
- Özbudun Ergun, *The constitutional system of Turkey: 1876 to the present*, New York: Palgrave Macmillan, 2011.
- Özbudun Ergun, *Contemporary Turkish Politics: Challenges to Democratic Consolidation*, Boulder, London: Lynne Rienner Publishers, 2000.
- Özbudun Ergun, "Democratization in the Middle East: Turkey-How Far from Consolidation?", *Journal of Democracy*, vol. 7 no. 3, 1996, pp. 123–138.
- Öztürk Erdi Ahmet and Semiha Sözeri, "Diyanet as a Turkish Foreign Policy Tool: Evidence from the Netherlands and Bulgaria", *Politics and Religion*, 11, 3, 2018, pp. 624–648.
- Parla Taha and Andrew Davison. *Corporatist Ideology in Kemalist Turkey: Progress or Order?*, Syracuse NY: Syracuse University Press 2004.
- Peker Recep, *İnkılâp Dersleri*, Istanbul: İletişim yayınları, [1935] 1984.

- Pekesen Berna, "Atatürk's unfinished revolution – The Turkish student movement and left-wing Kemalism in the 1960s", In: *Kemalism as a Fixed Variable in the Republic of Turkey*, eds. Lutz Berger and Tamer Düzyol, Baden-Baden: Ergon, 2019, pp. 97–118.
- Perekli Feriha, "The Ideological Framing of the National Outlook Parties in Turkey", *New Middle Eastern Studies*, 2, 2012, pp. 1–21.
- Podeh Elie and Onn Winckler, "Introduction: Nasserism as a Form of Populism", In: *Rethinking Nasserism: Revolution and historical memory in modern Egypt*, eds. Elie Podeh and Onn Winckler, Gainesville: University Press of Florida, 2004, pp. 1–42.
- Przeworski Adam, "Democracy as a Contingent Outcome of Conflict", In: *Constitutionalism and Democracy*, eds. J. Elster and R. Slagstad, Cambridge: Cambridge University Press, 1988, pp. 59–80.
- Sarigil Zeki, "The Turkish Military: Principal or Agent?", *Armed Forces & Society*, 40, 1, 2014, pp. 168–190.
- Satana S. Nil, "Civil-Military Relations in Europe, the Middle East and Turkey", *Turkish Studies*, 12, 2, 2011, pp. 279–292.
- Seker Nesim, "Vision of Modernity in the Early Turkish Republic: An Overview", *Actual – Historia Online*, 14, 2007, pp. 49–56.
- Sengupta Anita, "The Arab Spring and the Turkish Model", In: *Perspectives on Turkey's Multi-Regional Role in the 21st Century*, ed. Mujib Alam, New Delhi: Knowledge World, 2015, pp. 135–151.
- Seyhun Ahmet, *Competing Ideologies in the Late Ottoman Empire and Early Turkish Republic Selected Writings of Islamist, Turkist, and Westernist Intellectuals*, London, New York: I.B. Tauris, 2021.
- Shankland David, *The Alevis in Turkey: The Emergence of a Secular Islamic Tradition*, London and New York: RoutledgeCurzon, 2003.
- Škorić Marko i Aleksej Kišjuhas, *Vodič kroz ideologije I*, Novi Sad: AKO 2014, Zola štampa, 2014.
- Smit D. Antoni, *Nacionalni identitet*, Beograd: XX vek, 2010.
- Somer Murat, "Moderation of religious and secular politics, a country's "centre" and democratization", *Democratization*, 21, 2, 2014, pp. 244–267.
- Söyler Mehtap, *The Turkish Deep State: State Consolidation, Civil-Military Relations and Democracy*, London and New York: Routledge, 2015.
- Stewart Michael, "Modernity and the Alevis of Turkey: Identity, Challenges and Change", *Journal of International Relations*, Volume 9, 2007, pp. 50–60.
- Tarhan Gulce, "Roots of the headscarf debate: Laicism and secularism in France and Turkey", *Journal of Political Inquiry*, 4, 2011, pp. 1–32.
- Taş Hakkı, "Turkey – from tutelary to delegative democracy", *Third World Quarterly*, 36, 4, 2015, pp. 776–791.

- Teodosijević Mirjana, „Ataturk – laicizam i vera“, u: *Progonjeni islam* (Ivan Ejub Kostić, Rade Božović, Mirjana Teodosijević), Beograd: Utopija, 2013, str. 285–312.
- Tekinalp, *Kemalizm*, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2004.
- Ter-Matevosyan Vahram, *Turkey, Kemalism and the Soviet Union Problems of Modernization, Ideology and Interpretation*, Cham: Palgrave Macmillan, 2019.
- Tezcür, Güneş Murat, *Muslim Reformers in Iran and Turkey: The Paradox of Moderation*, Austin, Tex.: University of Texas Press, 2010.
- Turan İlter, “Continuity and Change in Turkish Bureaucracy: The Kemalist Period and After”, In: *Ataturk and the Modernization of Turkey*, ed. Jacob M. Landau, Boulder, Colorado: Westview Press, 1984, pp. 99–121.
- Turen Alen, *Nova paradigma: Za bolje razumevanje savremenog društva*, Beograd: Službeni glasnik, 2011.
- Turnaoğlu Banu, *The Formation of Turkish Republicanism*, Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2017.
- Tzortzis Ioannis, *Greek Democracy and the Junta : Regime Crisis and the Failed Transition of 1973*, London: I.B. Tauris & Company, 2020.
- Ugur-Cinar Meral, Ali Acikgoz and Berk Esen, “Party change and cleavage shifting in the global South: the case of Ecevit’s CHP in Turkey”, *Southeast European and Black Sea Studies*, 2023.
- Ulus Mutlu Özgür, *The Army and the Radical Left In Turkey: Military Coups, Socialist Revolution and Kemalism*, London, New York: I.B. Tauris, 2011.
- Ulus Mutlu Özgür, “The Poverty of State Theory: How Marxists in Turkey Read the 15 July Coup Attempt”, In: *Erdoğan’s ‘New’ Turkey Attempted Coup d’état and the Acceleration of Political Crisis*, ed. Nikos Christofis, London and New York: Routledge, 2020, pp. 156–175.
- Usul Resul Ali, *Democracy In Turkey: The Impact of EU Political Conditionality*, London and New York: Routledge, 2011.
- Uzer Umut, *An Intellectual History of Turkish Nationalism*, Salt Lake City: The University of Utah Press, 2016.
- Wehler Hans-Ulrich, *Nacionalizam: povijest, oblici, posljedice*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2005.
- Yavuz M. Hakan and Ahmet Erdi Öztürk, *Kemal Kılıçdaroğlu and the New Republican People’s Party in Turkey*, Cham: Palgrave Macmillan, 2023.
- Yavuz M. Hakan, *Islamic Political Identity in Turkey*, Oxford and New York: Oxford University Press, 2003.
- Yavuz M. Hakan, *Nostalgia for the Empire: The Politics of Neo-Ottomanism*, New York, Oxford: Oxford University Press, 2020.

- Yavuz M. Hakan, *Secularism and Muslim Democracy in Turkey*, Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
- Yavuz M. Hakan, *Toward an Islamic Enlightenment: The Gülen Movement*, Oxford and New York: Oxford University Press, 2013.
- Yavuz M. Hakan, "Understanding Turkish secularism in the 21st century: a contextual roadmap", *Southeast European and Black Sea Studies*, 19, 1, 2019.
- Yeğen Mesut, "Kurdish Nationalism in Turkey, 1898–2018", In: *The Cambridge History of the Kurds*, eds. Hamit Bozarslan, Cengiz Gunes and Veli Yadirgi, Cambridge: Cambridge University Press, 2021, pp. 311–332.
- Yeşilada A. Birol, "The AKP, religion, and political values in contemporary Turkey: implications for the future of democracy", *Turkish Studies*, 24, 3–4, 2023, pp. 593–616.
- Yılmaz Battal, *The Presidential System in Turkey: Opportunities and Obstacles*, Cham: Palgrave Macmillan, 2018.
- Yılmaz Elçin, "On the Modernization Process of Turkish Women: A Symbol, Latife Hanoum". *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 37, 2, 2022, pp. 765–780.
- Yılmaz Ihsan, "Beyond Post-Islamism: Transformation of Turkish Islamism Toward 'Civil Islam' and Its Potential Influence in the Muslim World", *European Journal of Economic and Political Studies*, Vol. 4, No. 1, 2011, pp. 245–280.
- Yılmaz Ihsan and Galib Bashirov, "The AKP after 15 years: emergence of Erdoganism in Turkey", *Third World Quarterly*, 39, 9, 2018, pp. 1812–1830.
- Yılmaz Ihsan and Ismail Albayrak, *Populist and Pro-Violence State Religion: The Diyanet's Construction of Erdoğanist Islam in Turkey*, Singapore: Palgrave Macmillan, 2022.
- Yılmaz Ihsan, Greg Barton, James Barry, "The Decline and Resurgence of Turkish Islamism: The Story of Tayyip Erdoğan's AKP", *Journal of Citizenship and Globalisation Studies*, 1, 1, 2017, pp. 48–62.
- Zlatić Vedran, „Republika Turska u svjetlu rezultata referenduma od 16. IV. 2017. g. – povratak u prošlost stopama „izabranog sultana““, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 54, 4, 2017, str. 947–979.
- Zürcher J. Erik, *The Young Turk Legacy and Nation Building: From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey*, London: I.B.Tauris, 2010.
- Zürcher J. Erik, *Turkey: A Modern History*, London and New York: I. B. Tauris, 2004.

Internet izvori:

Disertacije, članci, publikacije:

- Ajzenhamer В. Владимир, „Односи Републике Турске и Сједињених Америчких Држава током деценије владавине Партије правде и развоја (од 2002. до 2012. године)“, Докторска дисертација. Универзитет у Београду: Факултет политичких наука, 2017. Dostupno na: https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/9844?locale-attribute=sr_RS.
- Aytürk İlker, “Post-Post-Kemalism: In Search of a New Paradigm”, *European Journal of Turkish Studies*. Dostupno na: <http://journals.openedition.org/ejts/8223>.
- Bayat Asef, “The Coming of a Post-Islamist Society,” *Critical Middle East Studies*, 1996, Dostupno na: <https://scholarlypublications.universiteitleiden.nl/handle/1887/9768>.
- Çarmikli Sabri Eyup, “Caught between Islam and the West: secularism in the Kemalist discourse”, PhD thesis, London: The University of Westminster, 2011. Dostupno na: https://westminsterresearch.westminster.ac.uk/download/25707cc1301df55c0c560c1d32b3d54c878ac95541c15a83917d-d71e0f25a6c4/2271008/Eyup_Sabri_CARMIKLI.pdf.
- Cingi Aydin, *CHP: A Party on the Road to Social Democracy*, Friedrich Ebert Stiftung, 2011. Dostupno na: <https://library.fes.de/pdf-files/id/ipa/08193.pdf>.
- Demir Emre, “Role of Kemalism in Turkey’s EU Accession Process”, Master (M. A) in Advanced European and International Studies, Centre international de formation européenne: Institut européen des hautes études internationales, 2010. Dostupno na: <https://www.ie-ei.eu/IE-EI/Ressources/file/memoires/2010/Demir.pdf>.
- Ibrahim Arwa, „Pokušaj puča u Turskoj 2016: O čemu je bio i šta se desilo od tada?“, 16. 7. 2022. Dostupno na: <https://balkans.aljazeera.net teme/2022/7/16/pokusaj-puca-u-turskoj-2016-o-cemu-je-bio-i-sta-se-desilo-od-tada>.
- Islamists in Egypt and Turkey: a comparison. Dostupno na: <https://english.alarabiya.net/amp/features/2013/05/08/Islamists-in-Egypt-and-Turkey-a-comparison>.
- Karakas Cemal, “Turkey: Islam and Laicism Between the Interests of State, Politics, and Society”, Frankfurt: Peace Research Institute Frankfurt, Reports No. 78, 2007. Dostupno na: https://www.prif.org/fileadmin/HSFK/hsfk_downloads/prif78.pdf.

Taspınar Ömer, "Turkey's Middle East Policies: Between Neo-Ottomanism and Kemalism", 7. 10. 2007. Dostupno na: https://carnegieendowment.org/files/cmec10_taspinar_final.pdf.

Valenzuela J. Samuel, "Democratic Consolidation in Post-Transitional Settings: Notion, Process, and Facilitating Conditions". Dostupno na: https://kellogg.nd.edu/sites/default/files/old_files/documents/150_0.pdf.

Ustavi, dokumenti, zvanični sajt:

CHP history, Dostupno na: <https://en.chp.org.tr/chp-tarihi>.

Constitution of the Turkish Republic 1961, Dostupno na: <https://www.anayasa.gen.tr/1961constitution-text.pdf>.

Constitution of the Republic of Turkey (1982), Dostupno na: <http://www.unhcr.org/refworld/docid/3ae6b5be0.html>.

Constitution of the Republic of Turkey, The official translation published by the Grand National Assembly of Turkey, Department of Laws and Resolutions, May 2019. Dostupno na: https://www.anayasa.gov.tr/media/7258/anayasa_eng.pdf.

Earle Mead Edward, "The New Constitution of Turkey", *Political Science Quarterly*, Vol. 40, No. 1, 1925. Dostupno na: <https://www.anayasa.gen.tr/english.htm>. U: 1924constitution.pdf (bilkent.edu.tr).

PREDMET *REFAH PARTISI (STRANKA BLAGOSTANJA) I DRUGI protiv TURSKE* (Predstavke br. 41340/98, 41342/98, 41343/98 i 41344/98). Dostupno na: [https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=EC&id=001-107696&filename=CASE%20OF%20REFAH%20PARTISI%20\(THE%20WELFARE%20PARTY\)%20AND%20OTHERS%20v.%20TURKEY%20%20%5BSerbian%20Translation%5D.pdf](https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=EC&id=001-107696&filename=CASE%20OF%20REFAH%20PARTISI%20(THE%20WELFARE%20PARTY)%20AND%20OTHERS%20v.%20TURKEY%20%20%5BSerbian%20Translation%5D.pdf)

BIOGRAFIJA AUTORA

Dušan Čorbić je završio osnovne, master i doktorske studije na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu. Objavio je više radova u domaćim časopisima na temu evolucije nacionalizma i političkog sistema Republike Turske. Pored toga, oblasti njegovog naučnog interesovanja tiču se istorije političkih ideja kao i studija nacionalizma. Zaposlen je u Institutu za političke studije u Beogradu.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.334.3(560)1950/2016"

321.74(560)"1950/2016"

316.75:28(560)"1950/2016"

ЧОРБИЋ, Душан, 1994-

Kemalizam : ideologija stvaranja moderne Turske / Dušan Čorbić. - Beograd
: Institut za političke studije, 2026 (Indija : Komazec). - 189 str. ; 24 cm

"Knjiga 'Kemalizam: stvaranje moderne Turske' proizilazi iz dokt. teze odbranjene u julu 2025. godine na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu."--> str. 7. - Tiraž 100. - Biografija autora: str. 189. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija: str. 175-187.

ISBN 978-86-7419-446-1

a) Политички системи -- Турска -- 1950-2016

б) Турска -- Политичка историја -- 1950-2016

COBISS.SR-ID 194407689